

Михайло Грушевський

Історія України-Руси

Том IX. Роки 1650-1657

Перша половина. Хмельниччина роки
1650-1653

I. ПІДДАННЄ ТУРЕЧЧИНІ Й ПОХІД НА МОЛДАВУ 1650 р.

Минуло багато років з того часу, як війна перервала мою працю над “Історією України-Руси”. В перших днях липня 1914 р. я виїхав до своєї літньої оселі в Криворівні, в Карпатах, перервавши роботу на зборовськїм епізоді, в повній надії, що за кілька тижнів я зможу вернутись до неї. Взявши з собою рукопись, я в Криворівні переглянув вступні глави до Хмельниччини і вислав їх до київської друкарні, щоб вона почала II частину VIII тому. В осени я сподівався докінчити сю другу частину і випустити її в 1915 році.

Але мені не довелося вернутися до своєї львівської робітні і до своїх матеріалів. Замість Львова я добився до Київа, та опинився тут у вязниці, з неї вислано мене в 1915 р. до

Симбирська. Відти закінчив я друк II частини VIII тому і випустив її 1916 року, а переведений того-ж 1916 року до Москви, покористувався матеріялами тутешніх архивів і книгами бібліотек, щоб довести історію подій до 1650 р., і з початком 1917 року почав друкувати огляд рр. 1648-1650 як III частину VIII тому. В осени 1917 р. я відіслав останні коректури її, і в 1918 одержав пробний примірник сеї книги. Вона не вийшла в світ, а розійшлася по руках з складу друкарні, а я з свого єдиного примірника повторив сей том у Відні в р. 1922. Так обірвалася моя праця над “Історією” і тільки повернувши до Київа в р. 1924 я рішив поспробувати відновити сю роботу. Діставши командіруванне до Москви і Ленінграду в осени того року я познайомився з станом архивних фондів і новою організацією архивів і в наступнім році приступив до організації археографічної експедиції, що між иншим і мені мала допомогти реставрувати матеріяли знищені війною, трусами і нарешті пожежею мого дому. За поміччю моїх київських співробітників і членів львівської археографічної комісії Наукового товариства ім. Шевченка робота ся пішла жваво ¹,

¹ Особливо попрацювали і цінну поміч дали мені: д-р М. Кордуба у Львові, д-р В. Герасимчук в Кракові й Варшаві, А. Витошинський у Відні, В. Євфимовський і Д. Юркевич у Москві; їм, а також А. Єршову, Д. Кравцову, М. Петровському

на початку 1926 р. я зробив пробне обробленне матеріалу для 1650-1 рр., а потім як матеріал сей доповнено за моїми вказівками, протягом 1926-8 рр. обробив Хмельниччину до кінця, до смерти Богдана.

Те що мені при тім бажалось осягнути, і на мій погляд до певної міри вдалося осягнути, я звів би до таких пунктів:

Літературні оброблення Хмельниччини я відсунув на другий плян супроти сучасних звісток документального матеріалу, згромадженого в виданнях останніх десятиків літ і доповненого мною за поміччю моїх співробітників.

Сей документальний матеріал доповнено настільки значно, що він заповнив деякі дотеперішні прогалини і дав нове освітленне подіям.

Особливо се треба сказати про останні роки Хмельниччини, дуже поверхово оброблені в дотеперішній науковій літературі.

Фактичний зміст Хмельниччини збогатився дуже, і загальний образ її представляється значно яснішим — хоча новий матеріал не упростив, а ускладнив його; я з свого боку старався не

і С. Порфирієву, що також брали участь у сій роботі, складаю щиру подяку.

схематизувати, не спрощувати його штучно, щоб не нагинати під свої суб'єктивні сприймання, хоча й даю подекуди загальні уваги — особливо при кінці тому.

В фокусі панорами стоїть великий політичний переворот: перехід України з-під влади Польської Річипосполитої “під високу руку” московського царя; він переносить центр політичної ваги в Східній Європі з Польщі на Москву, дає могутній імпульс європеїзації Московщини, включенню її в політичну систему Європи і т. д.

Се те що інтересує в сих подіях “всесвітнього історика”, і не може не захоплювати й нас. Але ми більше ніж хто мусимо пам'ятати, що руховою силою сього великого перевороту була продиктована соціально-економічними умовами боротьба за визволення українських мас, — під проводом старшинської верхівки, що в сім менті формувалася в певну суцільну верству з ріжнородних суспільних елементів. Клясові інтереси сеї нової верстви стара історіографія звичайно ототожнювала з стихійною боротьбою мас і приймала за вираз того що називалося “народньою боротьбою”, “боротьбою за визволення України”. Очевидно, тепер і факти і соціально-історичний досвід вимагають від нас пильного розділювання сих двох моментів процесу, і після того як так довго скупляла на собі увагу

політика старшини, її стратегія і дипломатія, — мусимо шукати того що досі більше постулювалося, ніж вияснялося — становище і роля соціальних низів, що кермувалися старшинськими верхами, й іноді слухняно йшли за ними, а іншими часами силкувалися знайти власну дорогу і покермувати подіями з свого становища. Основним завданням моїм і мусіло бути дослідження саме ролі їх у сім великим зломі українського життя, висвітлення впливів цього моменту на дальшу їх долю і переломлення в їх уяві і свідомості його значіння. Одначе для першого — ролі має — безпосередніх вказівок стрічається мало: тільки де-не-де виринають загальні звістки про їх позицію, їх активні впливи, їх активну чи пасивну опозицію. Тому більше приходиться говорити про розвій політичних подій, які в кінцевім рахунку означали дальші напрями народнього життя. Але часто кидають світло на те, як переломлювалися в свідомості людности події і ситуації, записи того що говорилося серед рядового козацтва, міщанства, нижчого духовенства. Я даю досить місця сьому матеріялові, бо історикові кінець кінцем не менше, а часом навіть і більше важно знати не тільки те, як саме проходили події (в деталях здебільшого їх і неможна відтворити) — а як вони були прийняті й відчуті сучасниками, як переломилися в їх свідомості і які вражіння й

настрої серед них викликали. Особливо ж се цінне тоді, коли можемо стрінутися з настроями широких низів, схопити залежність сих настроїв з економічною і соціальною обстановою їх життя, і т. д.

Се вводить нас у другу сторону історичного процесу, що займала мене не менше — зріст свідомости в громадянстві і масах: їх усвідомленне соціальне і політичне, державне і національне. Без сумніву се велике, ні з чим не зрівняне потрясення, пережите українським громадянством і масами, викликало велике піднесення самопочуття індивідуального і колективного. Громадянство і маси жили сим піднесенням потім довго, віками, і в нім треба шукати завязків ріжних пізніших соціальних і культурних явищ, які надають новий характер українському життю. Новий рух, розпочатий відродженням XVI віку, знаходив свій дальший розвій в сій добі, і в ній виковувалося те, що мало з часом стати українською нацією. З особливою уважливістю старавсь я ловити всі прояви сього розбудженого самопочуття. Міні приємно, що в новім матеріалі, зібранім для сеї праці, стрічаються сі іскри — не часті, але яскраві.

За те свідомо я мусів обмежати з одної сторони — питання чисто воєнної історії, суто дипломатичної — з другої, нарешті персональну біографічну історію діячів сеї доби, хоча зібраний

матеріал дав для неї багато, і навіть зібране тут може служити дороговказом для занять у сім напрямі.

Розуміється, матеріал все таки не вичерпаний. Особливо се треба сказати про заграничні зносини Хмельницького: татарські, турецькі, молдавські, семигородські, австрійські, пруські, шведські; тут ще лишається робота на довгі літа. Я з приємністю витаю систематичні студії в закордонних державних архивах наших співробітників, перші серйозні студії над турецькими актами зносин Порту з Хмельницьким, заманіфестовані уже підчас друку сього тому. Саме формується турецько-українська комісія, що має повести сю роботу широко і систематично, я надіюсь що така робота піде й на інших полях. Міні довелося вложити немало праці в те щоб за поміччю перекладчиків увести в свій виклад принаймні частинно той молдавський і угорський матеріал, що досі зіставався не ужитим через свою мову. В сім матеріалі лишається ще багато праці українським і не українським робітникам.

Вдячна також була сфера зачіплена мною в початках занять, але потім залишена на боці — літературна історія Хмельниччини: різні легенди, старі й нові, їх фактичний підклад і розробленне в різних часах в звязку з політичними і соціальними

ситуаціями ².

Далі — велика і дуже потрібна робота, що може бути пророблена тільки колективно — се діячі Хмельниччини: довгий ряд визначних людей, з котрих тільки декотрі вибилися на чільні місця і до певної міри скупчили на себе увагу дослідників, але ні вони, ні ті, що зісталися на позиціях другорядних, хоч були людьми безумовно визначними і яскравими представниками свого часу, не мають біографій і не були предметом скільки небудь уважного обслідування. Свідомо лишивши сю роботу на боці я тим не менше був би рад, аби вона знайшла як найскорше своїх робітників; мені приємно, що ще тепер я можу одмітити певні початки на сім полі (студії Герасимчука, Крипякевича, Петровського й инш.)

Нарешті — історія соціально-політичних форм і установ, що складались або розвивались в сій добі, теж тільки-тільки що починає досліджуватися. Цінні підсумки матеріялу були зроблені останніми роками заходом дра

² Деякий матеріял у мене був зібраний і перед війною я почав був робити з нього маленькі статті — одна надрукована була в збірнику на честь проф. Корсакова: “Линчай і Линчаївці”. Але матеріял сей згорів, і я його не відновляв; в VIII томі і в нинішнім розкидані місцями маленькі екскурси в сю сферу.

Крипякевича. Але скільки небудь повне освітлення на сім полі доба Хмельницького може знайти тільки ретроспективне — ідучи від пізніших форм і явищ, більш скристалізованих, виразніших і яскравіших. Се діло будучности.

Сам джереловий матеріял досі не препарований відповідно, як я се підносив в огляді його, в VIII томі (друге видання частини другої, примітки). Не тільки зістається багато не друкованого, але й те що видане, лишає багато до бажання: листування часто опубліковане з скорочених копій, з невірними або непевними датами; замість оригіналів що заховалися ціло, друкувалися переклади (так видавці московських матеріялів часто видавали моськовські переклади, як ліпше зрозумілі їм, замість українських оригіналів, що досі зісталися невидані), і под.

В усіх сих напрямках дослідча і видавнича робота вестиметься далі і я рад буду брати в ній участь і навіть кермувати нею по силам. Але над своїм обробленням Хмельниччини я рішив тимчасом поставити крапку, вважаючи, що для даного моменту наступив уже в сій роботі термін корисности, і краще випустити зараз те, що мною вже зроблене, та перейти до дальших подій. Може бути, що ще мені доведеться по якімсь часі проробити раніше випущені і нинішні частини історії Хмельниччини, звязати їх тісніше і

доповнити тим матеріалом, що далі прибуватиме. Коли не доведеться мені, зроблять се інші за мене.

Коли розміри тому дозволять, я при кінці подам вповні деякі матеріали.

Настрої весни 1650 р., тривога від повороту Потоцького, невдоволеннє козацьких мас

Зрада хана під Зборовом зломилa визвільну боротьбу України в момент найвищого піднесення її. Змушені до тяжких і болючих уступок, які цілком нівечили визвільну програму, поставлену козаччиною як мету рішучої розправи з польським магнатством в 1649 р. — гетьман і старшина напружили всю енергію і всі дотепи на те, щоб якось утримати фактично-вільну територію Козацької України, заховати її неприступність для польського війська і польської шляхти і таким чином закрити сумний факт зборівського компромісу — до тої хвилі аж знайдеться можливість скасувати його формально³.

Але нагода не приходила. Політична ситуація не давала можливості чимсь натиснути на Річпосполиту. Правлящі польські круги старанно обминали всякі зачіпки з Козаччиною. Ніяк не

³ Див. в т. VIII ч. III с. 226 і далі.

можна було посварити їх із сусідами. Москва, Швеція, Крим підтримували з Польщею приязні відносини, і так само не хотіли починати з нею, як і вона з ними. Одинокий реальний союзник Козаччини — кримський хан після зборівської зради пильно заховував своє незвичайно вигідне і корисне становище посередника і сторожа угоди між Польщею і Україною, що робило його предметом гарячих залицянь і запобігливості обох сторін. Все се змушувало українську старшину до всякої обережності і стриманості.

Маленький сам по собі епізод — поворот з неволі коронного гетьмана Миколая Потоцького, а за ним слідом його товариша Каліновського — був дуже симптоматичним з цього боку, і викликав сильне вражіння⁴. Козаччина вважала Потоцького

⁴ Про поворот Потоцького в т. VIII. III с. 271. Він повернувся мабуть в середині березня. Кисіль у своїм звідомленню королеві про київський березневий з'їзд уже говорить про поворот Потоцького як одну з причин тривоги й незадоволення козацтва, що з його приходом вважало неминучими нові конфлікти і репресії — автографи Публ. бібл., тепер варшав. університету, копія Чортор. 398 л. 21.

“Приїзд й м. пана краківського затурбував козаків, бо так зрозуміли, що буде мститися за свій сором; але король й. м. потішив (apimował) їх своїм листом”, писав з цього приводу королівський секретар Пражмовский 1 квітня. Перед тим, 8 березня: “Пан краківський вийшов (з Криму), се певно; гетьманом великим, як був” — Автографи б. петерб. публич.

найбільшим і найнебезпечнішим своїм ворогом. Се ж він піднявся був на повне знищення Козаччини на перші вісти про повстання! Коли сей тяжкий ворог опинився в татарській неволі — се було великою потіхою, і поки він там сидів, се наповняло Козаччину гордим почуттям, що таки їй удалось притерти роги ворожому магнагству. Хмельницький хвалився перед московськими агентами, що доля Потоцького лежить в його руках, і без його згоди хан Потоцького на волю не пустить. Без сумніву, він і старшина всяко настоювали, щоб хан Потоцького не пускав. Одначе хан таки його пустив, і то навіть без викупу. Правда, викуп мав бути таки виплачений, хан його не зрікався, - але випускаючи Потоцького він робив перед польським урядом благородний жест, ніби то “дарував волю” коронному гетьманові ⁵, і се ясно показувало

бібл., тепер варшавськ. унів. (листування підканцлера литовського Сапіги) кн. 221 л. 289.

Про Каліновського записка з Камінця, 21 квітня н. с., каже, що він приблизно 4 квітня виїхав з Бахчисараю, разом з Денгофом, двома Потоцькими й ин. (Збірка Русецького, 31). Коло того часу в 20-х числах квітня він міг бути дома.

⁵ “Аби приятельські листи наші були тим миліші, посилаємо Потоцького, обдарувавши його волею за здорове голови вашої — що звольте ласкаво прийняти” — дописок ханського листа до короля. Michał., ч. 540.

українській стороні, що кримський уряд взагалі не має ніякого заміру бути її одностороннім приятелем.

Так само неприємно мусіло вразити її, що інший сусід і союзник, котрого хотілося теж притягнути як ближче — воєвода молдавський Василь в сім епізоді брав дуже діяльну і горячу участь, клопотався у хана про звільнення Потоцького і всяко улекшував йому переїзд до дому.

Дуже неприязний вітер повіяв з цілого сього епізоду на українську сторону. Нагадав їй, що не приятелів вона має навколо себе, і змусив пильно й трівожно оглянутись наоколо — по своїй землі і по за нею ⁶.

В наших руках єсть тепер записка Потоцького в козацькій справі подана королеві по повороті: вона ясно показує, наскільки була оправдана тривога викликана його поворотом, не тільки серед козаччини, але і всіх прихильників замирення. Старий ворог Козаччини яскраво представив непримирене противенство козацького і шляхетського табору і висловивши переконанне,

⁶ Я вказав уже, як уважно і трівожно слідило укр. громадянство за періпетіями повороту козацького ворога. — VIII. III с. 271. прим. 2.

що справа може бути розв'язана тільки війною, тим самим дав твердий прогностик на найближчий час. -

Ідучи до Люблина, згідно з наказом в. к. м., отримав я листа від своїх (урядників) з Бару. Повідомляють мене, що козацькі залоги прийшли до Шаргорода, Винниці, Браїлова — намірів їх доміркуватись не могли, описали тільки їх поведінку і вчинки, а саме такі. Млини приналежні до староства Барського і шляхетські — грабують. Збіжжа на Україні купувати не дозволяють. Подільським і покутським підданим вільного переїзду забороняють, і українським (підданим) приїздити з збіжжем і з живністю на ярмарки й торги подільські й покутські не дозволяють. Такі повторяють слівця: “Нехай Ляхи як пси від голоду здихають”.

Чи ті хлопи бажають добра Річипосполитій, і чи не оживуть вони на весну разом з Москвою, — полишаю то глибокому осудові в. к. м. Я ж з тих їх учинків бачу, що вони доконче хочуть зкинути з себе ярмо підданства, і дай Боже аби не задумували вчинити лінії між державою вашої кор. м. і тими провінціями, котрі посіли — щоб мати відокремлене від в. кор. м. володінне ⁷, як то загально говорять.

⁷ divisum z w. k. mcią imperium

В давніших роках козацькі залоги завсіди були на Запоріжжю, тепер перенеслися з Запоріжжя на погранича воєводства Браславського з Подільським, і як перше служили безпечности пограничній ⁸ — щоб ми своєчасно мали відомости про татарські походи на нас, — тепер против нас обернули свою сторожу. Давніше вважали Татар за неприятелів, тепер за приятелів, а за головних неприятелів вважаємося ми! Давніше Дикі Поля були коло Дніпра, Інгула, Інгульця, Богу, — тепер хочуть їх завести почавши від Бару аж по Львів. І таки певно того докажуть — тим тільки, що зголоднілим і через часті неприятельські наїзди знищеним підданам подільським не дозволятимуть купувати живности — як то вже й роблять, а до того наїздами будуть докучати. Всіх до себе переваблять. Вже хлопип таборами до них ідуть. А коли хлопів по містах і селах не буде, настане певна дичина, певні пусті поля ⁹, а в них неодмінно — кочовиска козаці і з них дальші походи в землі в. кор. мил.

Бо то ще не певний спокій, найясніший мил. королю, що постановлено пакти, Хмельницький

⁸ securitati ukrainnej.

⁹ Яка глибина державного розуму!

перед маєстатом в. кор. м. упокорився, і віддано присягу на послушенство! Коли вони такі вірні піддані, і він (Хмельницький) такий цнотливий слуга, — чому він так часто посилає до хана, розпалюючи його на війну? чому різних монархів і княжат запрохує до спілки в війні? Чому обіцяє їм відступити різні провінції? Я так розумію, що з прирожденного свого лукавства (przewrotnosci) він недобре замишляє вітчині і маєстатові в. кор. мил. На доказ мині вистачає того самого, що козаки ніколи не дотримали віри статочно, і що більше складали присяг, тим більше у них було хитрости, неправди, зради, нежичливости. А що маю їх (доказів) стільки як волосся на голові, то ніяк не можу дати себе збити з такої опінії про козаків і Хмельницького, що у них не то що слизька вірність, але ніякої вірности нема! Дізнали того попередники — дізнав Жолкевский, Конєцпольский, дізнав і я. Дізнав єси і в. кор. мил., коли по стількох писаних обіцянках Хмельницького, по стількох запевненнях спокою вони насамперед перших послів в. кор. мил. не пошанували, а других постинали ¹⁰, потім кинулися на війська в. кор. мил. і піднесли свою безбожну руку (хоч то їм не пішло на добре!)

Але припустім, не упереджаючи подій, що

¹⁰ Натяк мабуть на посольство Смяровского.

Хмельницький буде чесним і памятаючи таку ласку і добрість в. кор. м., схоче затримати чернь (plebem) в обовязку. Як же він, прошу, її затримає? Коли у неї так розбіглися колеса своєвільства, що їх жадним чином не можна затримати? Чи у них один Хмельницький? Тисячами б їх рахувати треба. Одного сьогодні стратять — на його місце іншого — здібнішого, справнішого виберуть, і то такого щоб їх сторони пильнував.¹¹ Переконався я в тім під Кумейками: зимою знищив Павлюка, ожив Острянин на весну, не вважаючи на такий великий погром. Погромив я Острянина — тогож моменту обрано на регімент Гуню, і я 12 тижнів вів з ним війну та ледви привів до послуху — зброєю і не малим розлиттем крові. Всі комісії, скільки їх бувало, ніколи не кінчилися без пускання крові, і доки хлопство не побачило сильного війська з нашої сторони, і земля не скропилася кровю, доки шаблі не затупляться на їх шиях, — побачиш і тепер того в. кор. мил. - не погамується та сваволя, і

¹¹ Albo v nich ieden Chmielnicki? tysiącami rachować by ich potrzeba! Tego dzis zgubią, a inszego na to miejsce — dzielniejszego, sprawniejszego i rozumniejszego obierą, u takiego ktory ich partes tuebitur. Який несподіваний комплімент сьому українському плебсові! Яку все таки могутню моральну й інтелектуальну силу в сій “український дичині” відчували її вороги — магнати! Я поставив сі слова епіграфом книги.

цнотливими вони не будуть, поки не побачуть нашого оружного війська та його рішучості.

Коли за давніших часів, коли ще Річпосполита цвіла, тяжкі вони були до послушенства, тим більше тепер, коли сліпе щастє наповнило їх пихою, за сею карою божою. Хотів би я бути фальшивим пророком — але все міні показує, що тих хлопів ніщо не може привести до послуху і від бунту відогнати може тільки одна шабля! Бо хоч би в. кор. мил. хотів ужити иншого способу, а саме — велів їм іти на море, або на війну з яким небудь иншим монархом, — певнісінько, що не підуть за наказом в. к. м., тому що бояться нарушити і стратити ті зносини, що мають з чужими державами. Тому нема иншого способу на ту сваволу крім шаблі, як я вже сказав, і треба щоб вона була скоро. Бо щоб проволока могла залічити се лихо, на те не треба надіятись, а навпаки — так рахувати, що чим довше ми тут хоробу запустимо, тим тяжче буде її лікувати. Бо їм що далі то прибуває сили, а у нас убуває, і так ми певно будемо переможені.

Тому я з місця (уряду) свого бажаю і раджу, щоб в. кор. мил. зволив винайти способи в скорім часі зібрати сильне військо, і щоб як найскорше для того був зложений сойм — поскільки в. к. м. не міг би без нього найняти війська. Бо коли того не буде, сваволя віджис і що далі то вище підноситиме

голову; в. к. м. буде в небезпеці, а Річипосполитій ледви чи не прийде остання загибель.

Небом і Богом моїм свідчуся, що до тої ради приводить мене не привата ¹² бо я радий би був бачити Річпосполиту в спокою, але сумління, честь, щирість і любов моя до вітчизни і до маєстату в. кор. мил. — котрий я хотів би бачити найпевнішим, найвищим, найбільшим між усіх монархів маєстатами, непереможним і щасливим. А буде таким, клянусь Богом, коли в. к. м. схочеш ухопитися за шаблю в сих обставинах. Козаки і Орда дізнають побідної зброї, бо ж не може бути, щоб Бог не схотів помстися за кривду свою і своїх святих костелів пограбованих, сакраментів збезчещених, мертвих з гробів викинутих, і не поблагословив побідою в. кор. м. як местника ¹³.

Ясно що коли перший сенатор корони, воєнний міністер і головний комендант воєнних сил, “другий король” ¹⁴, проголошував за єдиний

¹² Тут треба розуміти: не персональні жалі за сором заданий Козаччиною.

¹³ Дата: у Львові д. 25 марта р. 1650 — ркп. Оссол. 1453 с. 377, теж 221 л. 94.

¹⁴ *Quasi alter rex* — так називає його Парчевич, описуючи тодішню ситуацію (Archiv für öster. Geschichte т: 59 с. 500).

спосіб розв'язання козацького питання — затупити польські шаблі на козацьких шиях, се давало досить ясне уявлення про будуччину, козацько-польських відносин. Репутація Потоцького на сім пункті була досить вироблена, так що наведений лист його свідчив лише, що старий гетьман лишився вірним їй. В козацьких кругах його знали досить з тих кампаній, котрі він тепер нагадував королеві, і його поворот назад на гетьманський уряд давав директиву на підготовку всіх сил до нової кампанії.

Чутки про самочинних гетьманів, невдоволення з Хмельницького, легенди про нього, справа повороту шляхти на Україну.

Внутрішні відносини були дуже напружені. Не вважаючи на всі силкування гетьманського правління закрити дійсний зміст зборівського компромісу і заховати в Козацькій Україні видимість визволення від польського панського панування, в українських масах і в козацьких низах відчувалась тривога і невдоволення. Невдоволення з ситуації — і недовіре до козацької старшини, що взяла на себе провід і відповідальність, покликала нарід на рішучу розправу, на життє й смерть, і кинула справу на роздоріжжю.

Не вважаючи на бідність і випадковість наших відомостей, не бракує нам за сі роки вказівок на сильне роздраження людности з такого непевного, неясного і підозріливого стану річей, - і незадоволенне з козацьких провідників. Бачили ми вже вище відомости про гетьманів проголошуваних зимою 1649-50 р. в різних місцях против Хмельницького ¹⁵. Йому вдавалося ліквідувати сі інциденти: декому зробив він короткий кінець, інші повтікали з України; з деякими прийшлося уставити якесь *modus vivendi* — як от з Нечаєм. Його незвичайна популярність толкувалася тим, що він уважався представником чесної й твердої боротьби з Польщею, тим часом як Хмельницький придбав репутацію опортуніста-хитруна. Сей погляд зафіксувала народня поезія потім, з нагоди смерти Нечая, ми побачимо се далі. Тут же, в додаток до сказаного вже раніш, я наведу ще кілька згадок про конкурентів Хмельницького — з тих поголосок і оповідань, що назбирало посольство Пушкіна.

В дорозі до Варшави в перших днях березня с.

¹⁵ Т. VIII. III с. 269. Пражмовский пише з сього приводу 15 квітня: “на Запоріжжу иншого гетьмана вибрали були козаки, але Хмельницький велів його зловити і голову стяти в Києві” - л. 393.

с. оповідав їм челядник Ян. Радиви́ла що їхав з Варшави: “На Україні козаки почали бунтуватись, вибрали собі полковника Нечая, а договір гетьмана ставлять в ніщо; а Б. Хмельницький свого договору з королем тримається вповні, і гультяїв буде воювати разом з Короною Польською”.

Польський жовнір Стаміровський розповідав посольській публіці 4(14) квітня: Українська чернь, гультяйство, “пашенні мужики” бунтують і не хочуть землю орати; вибрали собі полковника Нечая і шарпають міста; Хмельницький же з реєстровими козаками королеві послухні й хочуть на спілку з жовнірами польськими бити тих гультяїв.

Якийсь приїзжий з Камінця Поляк, що побував “в Черкасах”, того ж дня розповідав ще більше: “Запорозькі козаки стоять у зборі, гетьманом у них Матвій Гладкий, з ним тридцять тисяч стоїть коло Константинова. А з полковниками: з Кривоносим сином стоїть сорок тисяч у трьох милях від Камінця Подільського, а коло Бару Нечай, і з ним тридцять тисяч. Коло Чернигова, Стародуба і Почепа всі міщане збунтувались, стоять в купах, багато побили своїх панів, бють тих що воювали з козаками, а шляхта, приводячи їх до послуху, за се карає на смерть”. У Вишневецького в великий піст на третій неділі (очевидно в сих повстаннях) побито війська більше

чотирьох тисяч, і тепер Вишневецький і Конєцпольський повели “під Черкаси” нові коптінгенти — жовнірів тисячів зо три. “А Б. Хмельницького гетьман Гладкий і Кривоносів син і Нечай звать зрадником і кривоприсяжником”.

Якийсь “Поляк Чернавский”, що приїхав того дня з Волини, розповідаючи про київський з'їзд гетьмана з Кисілем в березні, додав такі інтересні пояснення: “Богдан Хмельницький хоче королеві служити, та тільки не можна йому, бо козаки не хочуть на те пристати, на чім Хмельницький був договорився; Хмельницький від козаків відстати не сміє, та і не можна йому відстати: коли відстане, убють його козаки. А полковники: Матвій Гладкий, Нечай, Кривонос, хоч і пють і їдять разом, а мисль не одну мають: звать Хмельницького Ляхом, похлебцею (облесником). А та шляхта, що післана на уряд до королівських міст, живе в великім страху від козаків: ратуючи своє життє кланяються їм, поять і всяку ласку чинять. А до городів і міст Вишневецького козаки урядників не пустили, держать городи Вишневецького за собою. А на ту шляхту що поприїздила до своїх маєтностей на Україні — на неї хлопи бунтуються, побивають до смерти і масток їх шарпають”.

А “садівничий смоленського воеводи” приїхавши з під Більська (на Підляшу), розповідав, що там коло десятого квітня н. с. була відомість, що

Кривонос з козацьким військом іде на Білорусь, на Кричів і Мстислав, за те що під Слуцьком йому вбили батька (очевидно тут помішали Кривоноса з Кричевським), і воєвода Глібович пішов на нього з Смоленська з військом.

Козацькі послы, що їхали тоді ж до Варшави, на запитаннє московських, пояснили, що всі ті чутки про Нечая, Кривоноса і їх наступи на Поляків — чисті вигадки; влада гетьмана в повній силі: він запорозьких козаків відає, судить і розправу між ними чинить, і поріжнення (розни) між запорозькими козаками нема ніякого; відносини з Поляками теж нормальні, — королівські й панські урядники урядують. Але — з вдоволенням зазначали вони — Ляхи дійсно мають великий страх перед козаками ¹⁶.

Як відгомін попередньої кампанії (1649 р.) інтересна пізніша поголоска, що камінецькі міщане не хочуть пускати до себе ні польського війська, ні козацького, бо міщанам з обох сторін, і від Поляків і від козаків неправда: і Поляки й козаки їх віддавали в полон Татарам ¹⁷. Сей розділ між

¹⁶ Польські справи 1650 р. стор. 3.

¹⁷ Білгор. вістов. ст. 1651 с. 353, відомости привезені з Конотопу, від козаків, що привезли листа від Хмельницького до полк. Небаби: “Та к гетману Хмелницкому писали изъ

міщанством і козацьким військом (старшиною) виступав і в інших вістях: київські міщане оповідали в серпні 1650 р., під вражіннями тодішньої тривоги від Потоцького, що козаки побивають не тільки Поляків, але і “своїх міщан” також грабують і побивають — бо вони разом з Поляками посягають на них (козаків) 18.

Каменца мѣщане, что какъ выѣхалъ изъ Каменца гетм. Потоцкой для смотру и переписи ратныхъ людей; и они де въ городѣ заперлись и его къ себѣ не пустили. А какъ де гетманъ Хмельницкой къ Каменцу придетъ, и они де и его въ городъ не пустятъ, потому что напередъ того Поляки и Черкасы выдали ихъ въ полонъ Татарамъ, и имъ же, мѣщанамъ, отъ Поляковъ и отъ нихъ Черкасъ съ обѣ стороны чинитца неправда”.

18 Акты ЮЗР. VIII с. 361.

Подавши стільки більших і менших легенд, що розповідалися в аспекті ворожнечі до Хмельницького і старшини як панських прислужників, розповім ще одну — що малює козацькі балачки про магнатів як ворогів Хмельницького, що чигають на його душу по давньому:

Київський постриженець Марко таке розповідав у Москві, зі слів черкаського сотника, що їхав по збіже до Комарицької волости і здивався з ним у дорозі. Сього року після великодня передався від Хмельницького до кн. Вишневецького козацький полковник, іменем добре не памятає — думає, що той Мужилівський, що був у Москві з єрусалимським патріярхом Паісієм(!), і таке став говорити: Коли він хоче свого ворога Хмельницького дістати до рук, то він його може

Не вважаючи можливим іти на розрив з Польщею в сім моменті, Хмельницький з старшиною — як то вже було показано в попереднім, мусіли прийняти за факт potwierдження Зборівської угоди ту сумнівну комедію, що була відіграна в сій справі на січневім соймі 1650 р., а за тим — коли не робити, то принаймні позначати якісь кроки в напрямі її реалізації, хоча здійсненне її вони зручно відложили на тоді як будуть сповнені додаткові жадання війська — подані королеві разом з найбільшим актом козацької льяольности:

ім видати. Бо Хмельницький їздить з Чигирина до сусідніх місць на пасіки з невеликим товариством (с невеликими людми) і його можна взяти. Послухавши того “корунний гетьман Вишневецький” порозумівся з гетьманом польним, і вибравши від себе 300 відважних (лихих) людей післали їх на ті пасіки, де їздить Хмельницький: веліли його зловити і привезти. Ті й придибали Хмельницького на пасіках недалеко Чигирина, і було з ним тільки два козаки. Ті польські “посильщики” їх зловили, а гетьман “відтопився у воді” (пірнув під воду). Довідалися в Чигирині і погналися за “посильщиками”: догнали, переловили всіх, не втік ні оден. Пішли вісти про сю посилку короля і гетьмана, що її козаки зловили, і тоді королівські й шляхетські урядники, що були в пограничних городах, боячись, що козаки їх тепер поб'ють, стали тікати до Польщі. Полковник Небаба (чернигівський) зловив чотирьох таких урядників і держить у себе. Оповідав се Марко в Москві 6(16) червня, так що історія належить до місяця травня. (Поль. спр. 1650, ст. 1 л. 323).

новоспорядженим реєстром війська Запорозького ¹⁹. Одною з таких маніфестацій лояльності, від котрих ніяк було відмовитися, се було допусканне польських поміщиків до їх маєтностей і потверджуванне обов'язку підданих слухатися своїх панів. На київському з'їзді (в березні 1650 р.), що констатував з української сторони потвердження Зборівської угоди, старшина допустила, що дрібніші дідичі, котрі поприїздили, нехай вже зістаються, тільки не сваряться з підданими, а великі магнати самі нехай не приїзять, а присилають тільки урядників, невідмінно Русинів, з малим двором, і теж поводяться з підданими як лагідніш ²⁰. Роблячи, як

¹⁹ Див. в т. VIII. III с. 284, 286.

²⁰ В доповненню до попереднього (VIII. III с. 281 дд.) подам іще отсе звідомленне піддячого Тимофія Масалитинова, зложене путивльським воєводам 18 (28) березня (Польські справи 1650 р. столб. 1, 280-3): “Марта де въ 3 д. приѣхал из Оршавы с соймы от короля к нему гетману в Киев для мирного утверженья киевской митрополит Силиверсть да воєвода киевской Адамъ Кисель, да ево гетманские послы Черкасы Максим Терененко, да писарь войсковой Иван Переясловец с товарищи. И тово-ж числа съѣхался он Адамъ Кисель з гетманом з Богданом Хмельницким к соборной церкве, к обедни у Софеи Премудрости божией, а Поляков де и Немцов и Волошан

пришло было в Киевъ с Адамомъ с Киселем человѣкъ с пять сот; и гетман де велѣлъ Немцов и Волошан всѣхъ ис Кіева выслать в киевской уѣзд для того, что он, Адам приѣхал людно, а у них де говорено с Черкасы на соиме, что приѣхать было ему для кормовъ не людно, взять де было ему с собою человѣкъ с пятьдесят или шестьдесят, і в силах со сто человѣкъ. А оставил де с нимъ Адамомъ Киселем в Кіеве Поляков человѣкъ со сто. И марта-ж де въ 5 д. у черкаского гетмана у Богдана Хмельницкого и у полковников и у сотникови у Черкас съѣздъ был о мирномъ договоре с Одамомъ Киселем в городе в Кіеве у него Адама во дворе. И оршавской де и збаровской мирной договор гетьман и полковники и сотники и Черкасы с Поляки в Кіеве подкрепили вѣчным миром, и крестъ с обе стороны целовали на том, что Поляком на Черкас войною отнюдь не приходить, так же и Черкасом на Поляков войною не приходить, а за прежнюю войну с обе стороны никому не мстить, и той старой недружбы не всчинать. А войска де Запорожского письменымъ Черкасомъ быть сорок тысяч и жалованья де королю имъ Черкасомъ на ту сорокъ тысячъ Черкасомъ давать ежегод. А которые де паны преже сего своими именьями владѣли на Украйне по сю сторону реки Днѣпра, и тѣм де всемъ паномъ: князю Еремѣю Вишневецкому с товарищи по прежнему владѣть. Только де, государь, самим имъ паном в тѣ свои украинные города не ѣздить, а посылать имъ от себя урядников своихъ и державцов шляхтъ крестьянские вѣры, а не Поляков; а вѣдать де и судить тѣхъ шляхтъ киевскому воеводе Адаму Киселю. А будет де тѣ урядники и державцы за крестным целованьемъ учнут чинить Черкасомъ какие обиды и неправды и утесненя или за прежнюю недружбу учнут побивать до смерти, и от того де, государь, ото всего уимать ихъ, урядников и державцов киевскому-ж воеводе Адаму

Киселю. Также де и Черкас ото всякого воровства и задору уимать, и по сыску казнить черкаскому гетману Богдану Хмельницкому. А польскому де войску на Украине по сю сторону реки Днепра в украинных городѣхъ не быть. А черкаскому де войску по збаровскому договору крымского царя з гетманом в Запороги на моря не ходить і городов ево и улусовъ не воевать. А утвердился де Адам Кисель с черкаским гетманом з Богданом Хмельницким, и с полковники, и с сотники, и с Черкасы вѣчным миром. И крест де на томъ с обе стороны целовали в Киеве марта въ 7 д., при нем подъячемъ Тимофѣи, что бы де тому ихъ договору и утверженью не нарушену быть. С королевскую де, государь, сторону и за все польское и литовское государство крестъ целовали воевода киевской Адам Кисель да пан Березовской, а з гетманскую де, государь, сторону и за всехъ Черкас целовали крестъ полковник Михайла Криса да Матвѣй Глаткой да Нечай да рядовных старых, лутчихъ Черкас десять человѣкъ. И на тот-же де день после крестного целованья Поляки и Черкасы в Киеве и с пушок стреляли и пошлют де Адам Кисель и гетман черкаской от себя с мирным утверженьемъ в Оршаву к королю послов своих вскоре. А за рекою де Днепром и на сей стороне Днепра паны и старосты и державцы и урядники в свои именья приѣхали и владѣють по прежнему хто чѣм наперед сего владѣль”.

Коротке оповіданне, з чужих слів очевидно, — згаданого вже Поляка Черновского з Волини: “Казаки, собрався войною, стоят во многихъ мѣстехъ и круг Киева, а воевода киевской Адам Кисель в Киеве живет в великом страхованье, а расправныхъ никакихъ дѣлъ чинить не смѣеть. А казаковъ хотѣль было уговаривать, и казаки вночи хотѣли было ево, Адама Киселя конечно посадить в воду, и о том ему учинил вѣдомо Богдан Хмельницкой, что быти ему посажену в воду,

и он де посылал к киевскому митрополиту Селивестру о том бити челом, чтоб он Козаков уговорил, и митрополит киевской одва упросил казаков того, чтоб они Адама Киселя в воду не посадили. И Адам Кисель гораздо о том хотѣние держит, чтоб ему из Киева уйтить до короля, да невозможно — казаки ево не отпустят, а говорят, что де он Адам приезжает ихъ обманывать, чтоб ему у короля зажить ласку, а их всѣхъ изгубить, и то де Богъ вѣдаетъ, одва ему Адаму быть ни живу от Козаков.” (Звідомленне посольства Пушкиних).

Про тодішні розрухи знайшлись отсі відомости під фальшивою датою 1655 року в Теках Нарушевича 148 с. 1047, під заголовком “відомостей принесених з обозу”:

Кисіль пересилає рапорт від одної хоругви (подаю в скороченню): “Знову великі бунти коло Киселева, вся своєвільницька наволоч зібралася до Киселева і тут розложилася своїм обозом. Жодному шляхтичові не попускаяють. Пан Лагевніцкий як приїхав до дому, то й коней випрягти не дали — вбили його немилосердно. П. Яна Тишу вхопили і не знаємо, що з ним тепер діється; п. Рудкевич ледво втік, на п. Тишовского також нападають з-часта. Тому прийшлося нам дати знати в. м. панові про ту сваволю — що нам робити: чекати соймаку чи ні? Бо страшенно нам сприкрилося! Нас небогато, а вісти про сваволю доходять часті. Хоругов п. підкоморія вже тижнів три як одійшла, а сваволя по всіх містах підіймається, скрізь бунтуються, і ми б пішли, якби дістали скору відомость від в. м.

“Другий лист з Київа: пишуть, що листи п. воєводи київського не застали Хмельницького, бо пішов з військом до Криму, вибравши чоло козаків з кожного полку — має їх кількасот. Мають прийти й інші — бо полковники не хочуть, щоб Хмельницький сам ішов з тим військом. П. воєвода думає,

то кажуть — aus Not eine Tugend: представляючи доброю прикметою те, що було тільки вимушеною, дуже болючою і небезпечною уступкою з української сторони, козацькі послі похвалялися потім, в місяці квітні перед московськими послами, що на Україні привернені старі нормальні відносини: в городах і місточках України, навіть задніпрянських, королівських і Вишневецького, тих що був зайняв гетьман, “тепер живуть королівські й наші урядники, і стацію на короля й панів збирають як давніш; а в Києві воєвода Кисіль всякими справами завідує як і давніші воєводи ²¹”.

Се було сказано за богато — так само прибільшено як і протилежний зойк польського пана з того ж часу: “Всі козаки, ніякого реєстру

що в відсутности Хмельницького не можна буде задавити того хлопського бунту. Післав до нього, думаючи, що його застане — а тим часом на Бога просить, щоб військо наше посунуло за Случ, і там стало, між Случею і Дніпром, коли розрухи будуть рости”

²¹ Польські справи 1650 р., посольське звітання Пушких. Подібно відзивався й ігумен Йона, приїхавши з України в червні: “Поляки съ Черкасы утвердились вѣчнымъ миромъ и урядники въ своихъ имѣняхъ владѣють по прежнему, хто чем владѣль”. Малор. справи 1650 зв. 4 N 14 л. 1.

нема, одно посполите рушенне!”²² Проголошені в Києві принципи фактично не здійснилися зараз для всеї козацької території, так як се представляють посли, а переводилися помалу, частинно, за спеціальними дозволами гетьмана. В північній (або вірніш — північно-східній Україні) королівські урядники дійсно були допущені до урядовання по містах, для завідування не-козацькою людністю, і під протекторатом козацької адміністрації виконували свої функції в певних межах — не входячи в конкуренцію з всесильною козаччиною; заховалися документи сього року, що ілюструють сі відносини. Такий напр. лист ніжинського полковника з приводу скарг ніжинських міщан, що вони занесли місцевому підстарості і йому, полковникові, як вищій інстанції:

Наяснейшого и великого господаря Івана Казимера Божиєю милостию короля польского и великого князя литовського и инныхъ его королевского величества а Божиєю милостию великого государя царя и великого князя Алексея Михайловича всея России самодержзца в многихъ государствъ государя и обладателя его царского величества черезъ Зеновия Богдана Хмельницкого гетмана войска его кор. мил. Запорозкого я

²² Див. нижче, “новини з України” Голінського.

Прокопъ Шумейко полковникъ войска его корской мил. Запорозкого нѢжинский тобѢ великому господину боярину и воеводе князь Борису Александровичу Репьнину ласки Божей и здоровья доброго от Господа зычу. Били чоломъ у нас у городе Нежыне мещане наши нѢжинские торговые люди Афанасий, Филонъ и Гришко, братья роженіе Федорови сыны пану Вавринъцеви Лысковскому постаростему нашему нѢжинскому и мнѢ Прокопови Шумейкови полковникови войска его королевской милости Запорозкого нѢжинскому, же Афанасий Семеновъ Отяевъ воевода Царева города АлексѢева, забравшы у тыхъ мещанъ нашихъ нежинскихъ денегъ готовыхъ и на лошадахъ и инныхъ шкодъ, какъ у чолобитной грамоте суть написана, рублей сто и два и десеть альтынъ, и сам воевода Афанасий поехав до Москви. Прошу тебе, великий господине воевода князь Борисе Александровичу, да будет ласка твоя на сихъ людей мещанъ нашихъ нѢжинскихъ, жебы грамота твоя до великого государя царя и великого князя АлексѢя Михайловича всея Росии самодержьца дана была, какой суд и указъ будет и даст тим людем мещаномъ нѢжинскимъ, жебы тые денги онымъ оддани были, барзо тебе прошу. А мы также вашимъ людемъ торговымъ любовь покажемъ какъ прыгодит се справа. О што и подесеяте милости вашей прошу и на сей час Господу Богу тебе

вручаю. З Нѣжына города року 1650-го месяца августа 7 дня.

А тихъ мещанъ нашихъ Филона Федоровича и Семена Федоровича Афанасей Отяевъ у железахъ мордовавъ семь недель и с ними товаришов с парними 16 человѣка, а безъ указу царского, и вся проторъ немало зпили и зъели у неволи будучи.

Милости вашей всего добра зычливый прыятель Прокон Шумейко полковник войска его корол. милости Запорозкого нѣжинский ²³.

Торги магнатів з гетьманом і старшиною, обопільне роздражненне, повстання підданих, гетьманські листи проти своєволі, людність тікає, переселення за московську границу.

З пізніших обіжників Кисіля й іншого листування другої половини 1650 р. бачимо, що в сумі ріжного польського елемента влізло в тім часі між українську людність чимало. Найбільше, розуміється, в західнім, приграничнім поясі — там він чув себе безпечніш, бо ближче було тікати під небезпечну хвилю. Кисіль в своїх обіжниках звичайно заспокоює сю шляхту, щоб вона

²³ Оригінал, з витисненою печаткою — Польські справи 1650 р. ст. 1 л. 569-70.

безпотрібно не зривала ся з місця і не тікала — вважаючи, очевидно, її присутність на місцях корисною з політичних мотивів, — тільки напоминає, щоб обережно поводитися з підданими ²⁴. А на випадок польського наступу просить Потоцького завчасу повідомити його, щоб міг сам безпечно вивести шляхту і сам виїхати. Він тоді мешкав в своїй Гощі, недалеко границі, і вважав, що його присутність служить для шляхти знаком безпечности і спокою.

До дальших, східне-українських кутів теж настирливо пхалася зголодніла шляхта, щоб що небудь уколупнути “з своїх здичілих підданих”, а великопанські урядники — ріжних Вишневецьких, Потоцьких, Конєцпольських, з невеликими відділами двірського війська, вважали своїм обовязком перед своїми хлібодавцями, а до певної міри — й перед усею Річпосполитою, йти в глибину України і там маніфестувати владу Річпосполитої й магнатства над українською землею і людом. Московський післанець Унковский, бувши в жовтні 1650 р. у

²⁴ Так з нагоди пополоху, що повстав між шляхтою підчас походу козаків і Татар на Волощину, Кисіль своїм обіжником, сповіщаючи про се, наказував, “аби від війська його кор. милости не давалось ніякої оказії, а всі і. м. (шляхта) домів своїх не кидали, підданих своїх ласкаво трактували і в належній обережности пробували” (Архивъ III. IV с. 502).

Хмельницького, застав тут купу ріжних панських і магнатських служебників, що випрошували у гетьмана листи на те, щоб їм жити в маєтності і правити підданими: “Ляхи: пан Шпод з товаришами — слуги князя Вишневецького, староста лубенський (його ж) Нагорецький, та Бедлинський, і багато Поляків — слуги Потоцького, Адама Киселя, і Конєцпольський, і Борис Грязной (московський емігрант, чернигівський поміщик) — а всі бють гетьманові чолом о листи — щоб дав їм листи, аби їх по городах і селах слухалися мужики, і гетьман їм велів дати листи — велів мужикам слухатись, — крім козаків”.²⁵ Про Виговського оповідали, що він бере по 100-200 червоних за універсали, які мусіли вибирати з гетьманської канцелярії дідичі, щоб вернутися до своїх маєтностей²⁶. Форменно

²⁵ Акты Ю.З.Р. VIII с. 344.

²⁶ Се в “Новинах з України, що писав до Варшави значний пан 26 червня 1650, а з Варшави до Кракова передано, переписавши з того листу” — у Голіньського с. 344. Тут між иншим читаємо: “Про Хмельницького нема певности”, чи додержить віри королеві й Річипосполитій. Він зчаства пише до хана, видумуючи на нас чудовні вигадки, ніби то ми не дотримуємо йому віри, знову наймаємо на нього Шведів і т. и. Не якась цнота, ні присяга затримує його в додержанню вірности (і здержує) від ворожих кроків, тільки хан і послуга ханові — що він велів був йому йти на Черкесів: через те він

(Хм.) був спокійний по сей час. Але коли хан загамував Черкесів одним страхом приходу, приходиться нам остерігатись козаків і готувитись як на певну війну, що без сумніву наступить не далі вересня — коли не підуть на війну куди небудь за границю.

“Бо те хлопство не витриває в домах, напивши ся своєволі. Панів хоч пускають до маєтностей за універсалами Хмельницького, але так їх шанують, що самі над ними панують, а декотрих і забивають, як от Казимира Пясечинського забили під Винницею. Виговський, секретар Хмельницького по сто або й по двісті червоних золотих бере від будь якого універсалу, що пани беруть від нього, вертаючи назад” (Wichowski po stu або po dwuset bierze od lada universalu czerwonych złotych, ktore panowie od niego bieraą, do swych majątnosci nazad się wracaiąc).

“Всі там козаки, і реєстру там нема — всюди тільки посполите рушення”!..

“Оказію вивести їх за границю подають самі Татари — а саме до Москви. З тим хан прислав в посольстві Мустафу-агу, дворянина свого, закликаючи і просячи короля на ту війну. Тисячу користей показував від тої війни, заявляючи свою готовність і радячи королеві не гордити даром божим — що перед ним відкривається велика держава, котру він йому відступає, задовольючися для себе здобичею та ще Казанею та Астраханею. Вони в Варшаві плюють на тих Москалів, що там з московським послом, кричать: “Капут”, і дивуються, що ми їх так гойно трактуємо: вони їх мають за Жидів, і того року Москалі давали Татарам харач. Одже хочаки конче тої війни, Татари просять помочи у короля і на приватній авдієнції деклярували: “Коли не схочете на Москву, то ми не стримаємо Татар: на вас підуть з козаками”. (Тому) п. краківський (Потоцкий гетьман) збирає військо і ставить обоз, поки-що в

торгували сим визволеним народом, і се дуже дратувало людність — тим більше, що не вважаючи на проголошену амнестію і всі поради як найласкавіше поводитися з підданими, без поракунків за старе і без суперечок з приводу данин і обовязків — таки не обходилося!

В повітрі України висіла густа хмара глибокого обопільного роздраження і обвинувачень: сторони української, козацько-підданської, і польської — панської. “В городах війська Запорозького в розмовах чули від Поляків, від старост і урядників і тих Поляків що в тих козацьких городах живуть в маєтностях своїх, що їм від козаків чиняться великі кривди, і їх панські піддані всі звуться козаками, і їх, панів, не слухають; а Запорозькі козаки кажуть, що Поляки в присязі своїй, як з ними замирялись, не стоять і чинять їм великі зачіпки (задоры) і обиди, і їм відомо, що Поляки на них збираються і хочуть їх воювати; і з обох сторін Поляки й козаки кажуть, що між ними буде знову війна, і то скоро” — характеризують ситуацію московські висланці, що їздили на Україні літом і в осени того року ²⁷.

секреті”.

²⁷ Посольське звідомлення Протасьєва і Богданова, Польські справи 1650 р. ст. 8 (не пагінований).

Від допущеної на козацьку територію шляхти гетьман вимагав певної покори перед владою своєю і військовою. Ставив їй умови — не наприкратися людною, поводитися не тільки з козаками, але й з підданими виrozumіло й толерантно. Йому й старшині се приємно лоскотало козацьку амбіцію, що перші магнати Корони — які ще так недавно мали їх за ніщо, тепер корилися перед ними, гнулися, запобігали їх ласки. Післанці Конецпольского, що так недавно ще, через свого підпанка Чаплінського, владно распоряжався долею Богдана, з жалем расповідали, які “контемпти” прийшлося їм витерпіти від гетьмана, коли вони їздили до нього літом випрошувати вступ до держав свого патрона. “Жадного староства, ані жадних дібр не хоче пустити панові хорунжому коронному — все поарендував від себе, о десяту частину дешевше ніж ходили оренди перед ним ²⁸. Причини тому такі: по перше -що не скоро поклонився й. м. п. хорунжий, а всі інші вже давно його адорували й ударували; от і від князя воєводи руського

28 Wszystkie na siebie poarendowawszy dziesiątą częścią taniey anizeli przedtym chodzili arendy. Буквально се значить, що Хмельницький скинув з старих орендних цін десять процентів. Але може треба rozumіти так, що він давав оренди за десяту частину колишньої ціни, себто за безцін?

(Вишневецького) при них коня з сідлом віддавано йому самому (гетьманові), а від сина — синові коштовну шаблю”.²⁹ “Взагалі забирає всі міста, ліси і буди поташові, і Гданщане сміють без відома короля й Річи посполитої вступати з ним в контракти на них, (на сі промисли) і посилають до нього”³⁰.

Кінець кінцем між гетьманом і старшиною з одного боку, між магнатами — державцями і поміщиками з другої йшов, кажу, неустанний торг про працю і права підданих, а людність при кожній чутці про розрив із Польщею, спішила ліквідувати сю відроджену шляхеччину; починала бити і виганяти поміщиків, урядників, орендарів, і т. д., і звичайно до помочи їй ставала мобілізована козаччина, до неї приставали купи добровольців, — і всякі виступи проти них з боку гетьмана і старшини викликали підозріння, недоволення й відрухи.

²⁹ Дальші слова процитую нижче.

³⁰ Zgoła zaiezdza wszystkie miasta, lasy y budy potaszowe, o ktore z nim smieiacontractować Gdanszczanie bez wiadomosci k. i. mci. y Rzeczyptej y posylac do niego. Се інтересна вказівка на фіскальний інтерес, що лежав під тим усім. Військовий скарб хотів експльоатувати те все на себе.

Такий рух викликали під весну виступи Нечая, потім рух козацьких військ на Поділлі (як думали — на Потоцького), і т. д., — як побачимо нижче. Хмельницький з старшиною мусіли виступати проти такої “своєволі”, грозючи тяжкими карами. Маємо в московських актах напр. такий обіжник прилуцького полковника Тим. Носача з місяця квітня (на жаль — в московським перекладі, тому і я його подаю в перекладі):

Полковник запорозький прилуцький - панам сотникам, отаманам і всім товаришам. Оповіджаю вас певно, за наказом й м. п. гетьмана, аби есте заборонили конечно по всіх пограничних містах (чи місцях), аби за границею шкід і збитків не чинилося, в шляхетських маєтках і державах панських наїздів своєвільних перестали, торговим людям всяким і купецьким теж ніяких кривд не чинили. Поспільства щоб не баламутили, аби від того замішання мирний договір не порушився, і пана гетьмана і всього війська на гнів не призводили. Всяким подорожнім людям свободну путь би давали — як перед тим бувало, так і нині дай Боже! Котрі піддані в державах панських і шляхетських, аби державці і пани ними по давньому володіли, і доходи всякі на них здавна положені побирали ³¹. А коли не будемо так

31 “А которые подданые в панских державах и в

чинити як нам від й. м. п. гетьмана і пана нашого наказано, будемо від нього карані так як иншій нашій братії учинено — хто що заслужив, так йому й заплату вчинить. А потім вас Господу Богу поручаю. Писано в Краснім, місяця квітня 1650 р. А на звороті написано: Тимош Носач полковник запорозький прилуцький ³².

При кінці травня (ст.ст.?) Хмельницький похвалився, що він своїми наказами і погрозами навів такого страху, що Кисіль може й сам безпечно вибратися до своїх задніпрянських держав (маємо сей лист також в московськiм перекладі — навожу його з деякими скороченнями, пропускаючи гетьманські повторення про його суворі накази):

Ясновельможний, милостивий пане воєводо київський! Пильний я маю промисел і піклуваннє, щоб приборкати й утихомирити посполитого роду людей. Умисно посилав наші листи з наказами (грамоты наши наказные) до полковників пограничних і міцно наказував, аби сильно карали своєвільників, а котрих і смертю тратили. А тепер

шляхецких — и іми бы по прежнему владѣли их державцы и паны и доходы всякие по старинѣ на них положенью имали”.

³² Польські спр. 1650 р. ст. 1 л. 481-3.

за листом вашим посилаю (знову) наші листи негайно — аби тих своєвільників, які не за наказом, а за своєю волею ходять, половивши горлом скарати, аби через них мирний договір з й. кор. мил. не порушався, а навпаки — укріпився нашим заходом і піклуваннєм... І наказав я міцно, під смертною карою тим же полковникам пильнувати, щоб наїздів на шляхетські дома і на підданих людей королівських і шляхетських ніяк не чинилось”³³.

Згадавши потім про льояльні запевнення свого союзника — хана, що він разом з гетьманом завсіди готов на неприятеля королівського (себто на московського царя — як того собі бажало польське правительство)³⁴, гетьман знову повертав до своїх заходів коло утихомирення Сіверщини:

“А нині ваша милость, нічого не боячися, зволь за Дніпро їхати до своїх держав. Там всі наші урядники (приказные наши) мають від мене тайний наказ, щоб своєвільників, які б почали бунти вчинати, всіх смертю карати.

Вашої милости зичливій ласці себе поручаю. Писано в Чигирині мая в 26 день р. 1650. Б.

³³ Не чинили.

³⁴ Див. далі, ст. 40.

Хмельницький гетьман й. к. мил. війська
Запорозького ³⁵.

Разом з сим листом московським воєводам
була прислана і копія одного з тих поновлених
гострих наказів, що гетьман тоді розіслав
полковникам. Дійсно суворий — шкода тільки що
московський переклад стер характеристичну
кольоратуру оригіналу:

Богдан Хмельницький з військом й. кор.
милости Запорозьким. Суворо наказуємо і
докоряємо полковникові чернигівському. Богато з
ваших сторін вістей недобрих писано, і все вони не
від кого йдуть, тільки від тебе одного! Значно, що
ще військових справ не знаєш. І нині до нас вісти
дійшли не добрі, що в Любечу ³⁶ зібралось
множество своєвільних людей. Конечно наказую
тобі приятельсько ³⁷, абись старих привидців ³⁸
переімав і до Київа відіслав, в чім наказав я
помічним бути й полковникові київському — тих

³⁵ Польські справи 1650 ст. 1 л. 478-9.

³⁶ В Любетцку, може: в Любецькім.

³⁷ приятством.

³⁸ заводчиков.

котрі і за границею сваволлю чинять і не хочуть моїми бути, і з обох сторін замішанне чинять і спокій хочуть розірвати. А коли того пильнувати не будеш, а з ними спілку триматимеш, і шляхту і підданих кривдитимеш і в володіннях їх волю у них відбиратимеш ³⁹, то й ти сам одної карі з ними будеш варт! А тобі все сповняти згідно з сим нашим наказом! Писан у Чигирині мая в 27 день 1650 року. Богдан Хмельницький гетьман запорозький ⁴⁰.

Потім, з приводу очевидно скарг гетьмана Потоцького, маємо такий лист гетьманський до ніжинського полковника (теж в московській підправці, так що я його даю в перекладі): Богдан Хмельницький гетьман війська Запорозького пану полковникові ніжинському і всім сотникам і отаманам полку Ніжинського. Сповіщаємо, що дійшла нас відомість, що великі бунти у вас і сваволя починається: панам шляхті, підстаростам і урядам велике безчесте чините, на них грозитеся і похваляєтесь, і у підданих (крестьянь) панських силою відбираєте млини і в оренди панські вступи

³⁹ и во владѣньях их волю от них отнимать.

⁴⁰ Польські справи 1650 р. столбець 1 л. 480-1.

собі чините ⁴¹. А так останнім словом наказуємо вам, абисьте того відстали і відали, що спокій правдивий з королем й. м. і Річчю-посполитою, і готовим бути (треба) против неприятеля короля й. м. і Річ-посполитої, коли на службу свою, яка трапиться, покличе. А коли б хто мав бути бунтівником, перебивати підданим панським виплату подимного до скарбу короля й. м. і чинш річний панам збороняти, доходи панські з млинів, і оренд давати, або безчесте урядам чинити ⁴², — такий кождий буде суворо горлом караний. А військо Запорозьке короля й. м. все згідно з нинішнім з'їздом з й. м. паном воєводою київським в Ірклію і з постановленем з ним у всіх пактах зборівських поступати і їх сповняти має. Про се й до й. кор. милости посилаємо, щоб панове до своїх

41 “У крестьянъ панскихъ силою отъимаете мельницы, откупные доходы панские вступъ себѣ чините, а сверхъ того вольность себѣ сказываете”. В останніх словах якась помилка, тому їх не перекладаю.

42 “А хто б нибудь имѣл быти бунтовникомъ і крестьян(?) панскихъ заступать подымное до скарбы короля е. м. чтобы было выдано, и чиншъ сирѣчь доходъ годовой паномъ возбраняти, и доходы панские, мельницы откупные давати, безчестья приказнымъ никакова не чинить, — таковыи всякіи жестоко горломъ каранъ будет”.

маєтностей приїздили, і згода через се була запевнена ⁴³. Тому й подруге пильно й суворо напоминаємо, абисьте всяких бунтів і своєволі заперестали, відаючи, що всякий такий звичаєм військовим горлом караний буде. А та грамота наша для ліпшої віри печатю нашою військовою стверджена і підписом руки нашої. Писан в Арклю августа 10 дня року 1650. Богдан Хмельницький гетьман війська й. к. милости Запорозького рукою своєю ⁴⁴.

Оголошуючи в тім часі і мобілізацію для молдавського походу, гетьман наказував всім “як братів напоминати оден другого, аби йдучи в ту дорогу ніже в жоднім місті, ані по городах так руській шляхті як і Ляхам, котрі в теперішнім часі в наших краях знайдуються, жадної кривди ані слова злого не важилися” ⁴⁵. Коли ж виявилось, що ся мобілізація (як думали — на Поляків) таки не обійшлась без збитків, гетьман з волоської границі (з Ямполья) видав 28 серпня універсали до старшини, війська "всього поспільства, що за

⁴³ Был утвержен.

⁴⁴ Польські спр. 1650 р. ст. 1 л. 623-5.

⁴⁵ Універсал 2 серпня нижче.

військом іде і назад повертає”, суворо забороняючи чинити які небудь кривди шляхті, що мешкає в Київським і в Чернигівським воєводстві, “так релігії руської як і римської”, ані на здорове наступати, — а за всякі такі злі вчинки дає полковникам київському й черниговському право карати смертю провинників “до нас не отсилаючи”. А чотири тижні пізніш, повертаючи з Волощини і довідуючися, що підчас сього походу по різних місцях піддані вийшли з послушенства своїм панам, і багато шляхти — панів своїх потопили і пограбували, — він дає право, навіть самим панам, спільно з місцевими полковниками, карати непослушних підданих “на горлі” 46.

Не маємо докладніших відомостей, яке вражінне і які наслідки викликали такі розпорядження, але можемо з усякою певністю сказати, що ся нещира і неясна політика гетьманського правління мусіла в високій мірі збільшати невдоволенне з нього, з гетьмана і з старшини.

З різних сторін ідуть чутки про переселення на схід поза межі польського досягання, себто кінець кінцем — за московську границю, і дійсно людність сунула сюди неустанно, а вічні суперечки

46 Архив Ю. З. Р. III. IV ч. 206 і 208.

пограничних московських урядників з козацькою старшиною за переходи границі, захоплення ґрунтів і промислів в граничнім поясі, і и. т. д., — являється одним з симптомів сього руху.

Голіньский в своїх “Термінатах” записує чутки, що ходили по Польщі весною 1650 р. про сю утечу українських мас, в супереч всім заходам і бажанням Хмельницького, що в своїй беспорядности жалиться перед королем: “Неустанно що тижня шле Хмельницький своїй послів до короля, заявляючи свою охоту, зичливість і вірне підданство з своїми козаками, і дає знати, що хлопи з Руси Дніпром⁴⁷ ідуть на Московщину і там піддаються Москві, не хочючи бути послушними своїм панам на Руси, і підіймають Москву на війну против короля і всеї Річипосполитої. Що з ними скаже робить король (питає нібито Хмельницький) — чи їх затримувати, чи їх бити, чи вільно пускати?”⁴⁸.

⁴⁷ В ориґіналі помилково: Niestrem, і взагалі Краковянин Голіньский не орієнтується в географії, не уявляє собі, як се “хлопи” йдуть за Дніпро й осідають на московських ґрунтах, щоб не попасти наново в підданство своїм панам: Chłopi z Rusi Niestrem wyprawuią się do Moskwy, tam się poddaiąc Moskwie, panom swym z Rusi nie chcą być posłusznemi.

⁴⁸ Оссол. ркп. 189 с. 325; продовжую далі сю

Кисіль пише королеві в квітні, з приводу моковських похвалок, що військо Запорозьке впрошується під Московську протекцію:

“Сама чернь так роздражнена, що готова бути кому небудь підвладною, аби тільки не нам, панам своїм приуродженим, - хоч поганству, а поготів там де оден нарід і одна віра! Тому я завсіди більше боявся сеї ліги (московської), ніж татарської. Але вповаю на милосерде боже, що коли не попустив того на нас в першій і другій році не попустить і тепер! А до того й козаки, що правлять тим селянством, ніколи не прийдуть до доброї згоди з Москвою, ані Москва з ними”. І далі, нарікаючи на “шарпанину” українського люду з боку жовнірів і всяких офіціалістів: “Чернь, не можучи терпіти тиранії, по тім як її на ріжних місцях горлом карано за бунти і виступи против панів, валить за Дніпро, і не знаю вже, хто ще там зістався? 49.

небезінтересну характеристику ситуації: “На Україні хлопи ще своїх панів бояться, не довіряють їм, чи не будуть їх карати за їх ребелію і злочинства, що вони робили. А найбільше бояться князя й. м. п. Єремії Вишневецького. Кількох велів Хмельницький стратити (вгорі дописано: стяти) в Києві — козаків або принципалів нових бунтів між хлопами і козаками, що купи зводили і на Хмельницького наступати починали, не хотючи мати його своїм гетьманом.

49 De nostra plebe armata co by rozumieł, liquet me tacente.

Поки ті новини не залунають (про московський протекторат) ще яко-такo; але скоро від Москви вийдуть ті новини — всьому кінець! Чернь, настроєна як найгірше, піднесе чуба, і тоді бо-зна що буде зо мною і з усею Річ-посполитою. Тепер на все треба зважитись, і доходів і всього зріктися, аби під хвилю, коли приготовляється війна загранична, була загашена війна внутрішня”. “Розіслати універсали, щоб ніхто не смів зачіпати (козаків і селян, очевидно). Які не чують, нехай тепер почують, що діється з вітчиною. Нехай закинуть шарпанину! Я тут ризкуючи здоровлєм своїм для служби в. кор. м. на собі несу весь тягар — нехай же ті панове що в тилу мене помилують: нехай не видають у хлопа все що він має з душею разом, аби тільки потім якось назад до Польщі втікти!” 50.

Quoad ipsam plebem, tak są zaiątrzeni ze komusz kolwiek byłe iusz nie nam panom swoim przyrodzonym subesse gotowi: by tesz poganstwu; pogotowiu gdzie iedna gens iedna religio! Zawsze-m się ia bardziey nisz tatarskiey ieszcze — tey obawiał się ligi. Jednak uwazam dobrotliwosć boską, ze kiedy nie dopuściel tego na nas w pierwszym y drugim roku, nie dopusci y terasz. A do tego kozacy ktory diriguią tym hminem, nunquam bene conveniunt z Moskwą y Moskwa z nimi.

50 Plebs tyranidem nie mogąc cierpiec, a ze ich o bunty y rzucanie się na panow na kilku miejscach karano gardłem, ruit za

Розуміється всі ці поклики старого воєводи — зріктися претенсій на доходи з української людности, приборкати жовнірів і т. д., були цілком не реальні і безнадійні. Але цікаво, що він се розумів: що по всім пережитім українського “плебса”, чи “гміну” ніякими карами на горло не можна загнати назад в перед-революційне ярмо, і вони, сей “плебс” або знайде собі иншого протектора, або вивтікає за кордон Річипосполитої. Принаймні стільки ж зрозуміння, скільки у сього старого волинського шляхтича, не менше, ми мусимо припускати і у Хмельницького та інших керманичів козацької політики. Вони мусіли розуміти, що їх готовість проливати як воду кров українського “гультайства” чи “сваволі”, котру вони з такою пильністю демонстрували перед польськими кругами, не розв'язує справи, а тільки збирає наоколо них громовину тяжкого, злопамятного хлопського гніву і завзяття, котре также небезпечно було силоміць затримувати в межах козацької України, як і випускати за її межі.

“Про Хмельницького я чув, що він був зводник. Він же й продав нашу Україну. Він її скрутив. Бувало ще мої батьки звали його мошенником. Більш ні на кого так не жалілись як

на Хмельницького” — розповідав старий, 75-літній дід у селі Волоському над Порогами членам дослідчої експедиції⁵¹. Така лишилася традиція про козацького батька в селянських низах, що волочилися з місця на місце, кидаючи насичені, загосподарені місця перед привидом панської неволі.

Мусимо думати, що гетьман і старшина коли не в повній, то в деякій мірі відчували всю небезпечність ситуації, яка творилася ними. Але вони не вважали можливим вийти з сеї політики пів-слів і пів-діл. Не насмілилися викликати Річ-посполиту шляхетську на рішучу розправу, ані не мали охоти вернутися в становище її підручників і слуг, як вона того хотіла.

Релігійна справа, митрополит у Варшаві, січневі конференції, становище козацьких делегатів, київська дискусія в березні, іркліївська нарада.

Джерелом обопільних закидів і роздраження зіставалася також релігійна справа — що була висунена гетьманом уже підчас зборівських

⁵¹ A ich m. a tergo parcant mihi: co ieno ma chłop z dusze wydarszy u iaki taki nazad do Polski retiruią się. Бібл. Чорторійських ркп. 402 с. 5-14. Про сей лист нижче с. 38.

переговорів для замаскування своїх соціальних і політичних уступок, і тепер далі роздмухувалася не тільки з церковної, а і з козацької сторони, щоб відтягнути увагу від болючих соціально-економічних питань, звязаних з Зборівською угодою. Як стільки раз перед тим, інтереси, мовляв, православної віри мали служити покривкою політичних комбінацій, і в недалекій будучности мали оправдати перехід козаччини під московський протекторат — так тепер вони ж мали осолодити всім покривдженним зборівськими пактами болючі розчаровання, які їм довелося понести в своїх безпосередніх інтересах. Все ж війна велася за віру! Зборівський договір постановив, що унія буде скасована, всі володіння православної церкви будуть їй повернені, митрополит дістане місце в сенаті, і т. д. Чи не варто було, супроти такого тріумфу “руської віри”, перетерпіти такі “дочасні” прикрости як відновлення “послушенства” польським панам і державцям, привернення польської адміністрації, і под.?

З другого боку — явне недодержання зборівських постанов в справі релігійній давала добру зброю козацькій старшині, що необережно попустила польській стороні в питаннях польської адміністрації, панського права і т. д. стільки, що не могла того фактично виконати. Всяким

обвинуваченням з польського боку в сих пунктах, старшина могла противставити недодержанне польською стороною постанов в в справах церковних і релігійних. Контр-претенсія, “встречный иск”, як то кажуть. Коли козацька сторона не додержала своїх зборівських з'обовязань тільки почасті, то польська сторона в релігійній справі не зробила майже нічого. Вона систематично дурила Українців у сій справі. Воевода Кисіль, що при зборівських переговорах посередничив у сій справі і присягою своєю ручив за додержанне сеї обіцянки, в листі до короля, писанім з Київа в жовтні 1650-го р., під очевидними впливами тутешніх балачок на сю тему, в виразах можливо здержливих і обережних, але досить ясно представив королеві і всій правлящій стороні історію ошукання української сторони в сій справі за сей рік:

Відкликаюсь і покликаюсь на правду всіх панів що були під Зборовом, що пункт про скасування унії був прийнятий в абсолютній формі, і гетьман запорозький жодною мірою не годився инакше як тільки щоб се заприсяг в. королівська милость і ми всі. Моею скромною працею і послугою се було ослаблене постільки, що я відхилив підписи сенаторів і комісарів, і ту присягу збив (уневажнив), а скасування унії — прийняте так абсолютно — переніс на порозумінне з прев.

митрополитом київським, сподіваючися дійти з ним згоди — що форму скасування ми з ним винайдемо. Потім коли прийшов я, після багатьох трівог, до Київа, перед соймом, твердість того пункту помякшив я тим способом, що те що було про віру перевів я на маєтки — виявивши їм сю неможливість: “Як ви не хочете, аби вашим сумлінням командували, то й ви не забагайте командувати”. Тоді весь запал звернувся на окремі церковні маєтки. Досить в те вложив я своєї праці і чести! Другий конфлікт наступив по соймі. Трете було — коли я виступив з розділом маєтків на дві категорії: по померших (вакантні) мали одержати, при живих — чекайте (їх смерті). Се не вдалось — мало я не заплатив се своїм життям в Київі, всім се відомо. А тепер ще прилучилось, що й те що було дозволене і згоджене на соймі, і се все загальмовано: в. кн. Литовське (його канцлери) не припечатало привилеїв, і не віддало всього (згідно з привилеєм), і так само в Холмі. Яка ж сварня знову — і знову се все тут відзивається, і вся чернь хвилюється! 52

Досі ся справа була відома в загальних рисах; тепер матеріяли віднайдені в польських справах старого московського посольського приказу дають

змогу вглянути до неї детальніше.

Почалося ще на листопадовім з'їзді з Хмельницьким у Києві в 1649 році. Стоючи на тім, що зборівських постанов не можна взагалі переводити в життє, коли їх сойм не потвердив, Хмельницький і старшина звернули увагу воєводи Кисіля, що постанови в релігійній справі dokonче мусять бути потверджені й виконані, инакше буде біда. Про се воєвода розповідав потім на січневих варшавських конференціях:

Відкрию вам останню раду: уже на прощання з паном гетьманом, коли ми радилися про мир, — він наказав мені найбільше піклуватися про благочестє і знищенне унії, -"Инакше ми або знову до війни, або вишлемо до короля з проханням, щоб він нам потвердив зборівські постанови і в справі знищення унії показав нам свою ласку, все ж инше тобі, пане воєводо, доручаєм — аби мир совершенний і упокоєнне миру вчинив, а поза тим сам будеш знати, що робити” 53.

Підчас усіх сих конференцій він з своєї сторони, а митрополит з свого боку не переставали повторяти, що коли ся релігійна справа не буде полагоджена, се буде остання біда і для Річпосполитої і для них персонально: буде нова

53 Дѣянія мимошедшей справы л. 300.

війна з козаками, а їм особисто не буде можна очей в Києві показати, особливо митрополит се повторяв, що бути йому в Дніпрі, коли він в чім небудь попустить з козацьких постулятів.

В зборівських пактах говорилося, що релігійні постуляти поставить соймові митрополит і православне духовенство, і згідно з їх формулюванням сойм то ухвалить, а король затвердить⁵⁴. Тому король вислав запросини до митрополита і православного духовенства, щоб вони прибули на сойм. Судячи з того, що митрополит виїхав з Києва 2 грудня, скоро за Кисілем, виходить, що згадана київська конференція в середині листопада була властиво перед-соймовою нарадою, в якій Хмельницький з старшиною (то значить — з козацькою делегацією на сойм), митрополит з духовенством і воєвода Кисіль як повірник уряду в руських справах і шляхетсько-руський патріот — мали уставити спільну лінію в церковно-національній справі. Тепер коли віднайшовся дневник подорожі митрополита до Варшави, що день за днем, докладно як рідко, розповідає “діяння” варшавської місії, можемо доволі добре уявити собі сю лінію.

Митрополит з іншими владиками і

⁵⁴ Див. в т. VIII. III с. 216).

архимандритами приїхав до Варшави 2 січня н. ст., за 10 день перед скінченням сойму; після дуже ласкавої авдієнції у короля, що обіцяв йому полагожденне православної справи, була визначена нарада трьом єрархіям: латинській, православної і уніятській під проводом біскупа познанського, і всі інтересовані зазначили свої позиції. Православну сторону крім митрополита представляли: владики львівський, номінат на владцтво мстиславське, архимандрит печерський й ігумен михайлівський. Уніятську — владики пинський Війна-Оранський в заступстві хорого митрополита і смоленський Злотий з кількома архимандритами. Кисіль пояснив зібранню, які були козацькі домагання в зборівських переговорах: унія має бути скасована, всі маєтности православної церкви їй привернені, “в Київі і на всій Україні” не має бути ні латинських костелів ні монахів яких небудь орденів. Він, Кисіль, підчас переговорів всяко старався збити козацьку сторону з такої різкої позиції і звільнити короля від присяги; почасти йому вдалось добитися у неї деяких уступок, почасти він заплутав текст договору, так як ми тепер бачимо — що його можна було натягати на різні способи, а властиву формулу відложено до митрополичої доповіді соймові — що відкривало можливість дальших модифікацій, дорогою натиску на митрополита. Під час київської конференції, протягом трьох тижнів, в

нарадах з гетьманом і митрополитом, Кисіль всяко старався поменшити українські вимоги — "так свирѣпо и нагло о том ся не домовляти" (як висловлюється переклад дневника). І на спільному засіданню з митрополитом і козаками у Хмельницького, коли Кисіль доказував, що вимагаючи свободи віри для себе, не випадає zarazом домагатися релігійного примусу на інших: примусового привернення уніятів до православної віри, — йому довелося досягнути се, що Хмельницький погодився на тім, аби не домогатися скасування унії, а тільки передачі православним того що їм давніше належало і було передано уніятам.

Хмельницький на се так рече: "Річ неподобна і тяжка когось против волі до віри своєї притягати і в вільному королівстві поневоляти — вірити як хто хоче, се й ми від літ узнаємо, і більше не хочемо уніятам наприкрятися: нехай вірять як хочуть, бо й корол. м. ріжних вір людей має в своїм королівстві. Але всі добра церковні, здавна наші і силоміць відібрані — нехай нам вернуться. А ти, отче митрополите, коли в тих наших річах тобі доручених не будеш против Ляхів стояти, і задумав нашу раду перемянати і на щось нове призволяти над нашу волю, — то конечно будеш у Дніпрі! І ти, воєводо, коли якоюсь зрадою обіцянку королівську (зміниш) — безчесно згинеш. А ми війною битись

за своє готові”!

Супроти сеї погрози Кисіль рішуче радив уніятській і католицькій стороні задоволити “Руський нарід” — щоб не стягнути на себе нової війни. З ним погоджувались і католицькі біскупи. Але виявилось, розуміється, повне розходженне православних єрархів з уніятськими, що мали платити за се заспокоєнне Руського народу. Митрополит заявив готовість стати на точці погляду гетьмана: уніяти мають вернути те що забрали у православних — те що належало народові Руському благочестивому. Але уніяти, граючи принципом релігійної свободи, проголошеним Киселем і, мовлячи, прийнятим “паном Хмелем”, рішучо протестували проти якого небудь насильного порушення їх стану володіння. В тім підтримали їх і латинники, закидаючи православним, що вони підіймають тепер претензії, яких не заявляли при поділі церковних бенефіцій, при виборі Володислава. А на митрополитові оправдання, що він не може нічого спустити з своїх вимог, бо з тим його силоміць сюди прислали козаки, і не добившись сього, йому не можна й до Київа вертатись, “хіба що в Дніпру мали б водою напиватися”, — з’їдливо примовляли йому, що він дав собою командувати своїм вірним, які б його повинні слухатися. Митрополит на се завважив, що тепер коли піддані командують своїми панами, не

диво що й пастирям доводиться слухати своїх овець. А Кисіль влучно завважив, що як би в Польщі повстали Мазури, було б з біскупами ще гірше! Коли не задоволиться релігійних домагань — буде війна, козаки знову крикнуть: “До зброї!”, “а митрополит з духовними будуть у Дніпрі!” Нагадав останню пригадку, що дав йому гетьман на прощанні (наведену вище). Але біскупы стояли при тім, що жадання православних занадто високі, вони роблять порозумінне неможливим — і в тім духу заповів своє звідомленне королеві голова зібрання, біскуп познанський.

Так вирисувалася ситуація, і по сім Кисіль з своїм товаришом, каштеляном київським Бжозовським, взяв в оборот православних владиків. На конференції, що відбулася другого дня між самими православними, Кисіль сказав дуже характеристичну промову, яка очевидно в високій мірі промовила до серця зібраним клобуконосцям:

“Преосвященный отче митрополите і ви, чесні отці! “Не надійтеся на князів ні на синів чоловічих, бо в них нема спасення: вийде дух його і вернеться він в землю свою і в той день погинуть всі помишлення його!” Не треба покладати благочестія нашого (православної віри) на силу козацьку, — бо коли благочестіє збройне повстане, то від зброї і загине! Треба при всім мати на увазі Річпосполиту. Бо (інакше) коли б прийшло до великої війни, то чи

побідили б Поляки — ми б згинули (коли б пішли в розріз з волею уряду і сойму), побідили б козаки — ви по давньому були б слугами своїх слуг. Я так раджу: насамперед — сойму не розривати, бо через се розірванне вільности війська Запорозького не дістануть затвердження, а ми стратим їх (козаків) милость і вірність — знаємо яка їх вдача! Коли сойм розірветься задля нашого благочестя, і вчинено наглу війну, навіки буде злоба у Ляхів на благочестіє наше. Переможуть Ляхи — ми пропали, переможуть козаки — ми й далі в неволі у них, а потім — тому що вони ані радити панством ані втримати самі не зможуть — дістанемося в чийсь треті руки. По третє — коли почнемо від зборівських прав, на котрих все стало, і будемо жадати знищення унії, — коли буде з'їзд (релігійна справа буде передана на спеціальну конференцію), ми не одержимо нічого з того що взяли кровю; коли буде війна — буде той право писати, за ким буде побіда. Отже як зле ні з чим відси поїхати, так зле суперечкою своєю сойм розривати, вільностей війську Запорозькому не затвердити і війну наглу і страшну вчинити. Краще їхати до країв своїх із потіхою і з святим покоєм, і до війська Запорозького з вольностями, а до тих убогих християн, що тепер в неволі живуть — з свободою".

І він перечислив ті дрібні, конкретні уступки — владицтва, монастирі, церкви — котрих можна

жадати зараз титулом заспокоєння православних, а все інше відложити на будучий сойм.

“Коли будемо в такій же силі — то як умре якийсь владика уніят, що у них за життя не можна відібрати, можна буде відібрати й силою, і за поміччю божою унія скоро счезне, а благочесте процвіте. Коли ж сила наша ослабне — можливо що й одержане пропаде! Бо все йде за силою. Писано права, і присягано нам, і все се змінилося. Що тільки одержати можна, се й приймемо, а спокою соймового не нищимо, бо в тім наше і життє і погибель!”

Духовенство уперто обстоювало свою позицію: жадати повороту всіх урядів і дїбр, що відійшли від православної церкви, вважаючи, що їм краще вернутися з відмовою сойму, ніж з такими дрібними уступками. Але Киселеві до відмови доводити ніяк не бажалось, і він зробив тоді арбітрами справи козацьких послїв (обробивши. їх наперед, по всякій імовірности). Коли їх запрошено на сю конференцію — по сїй інтимній нараді з владиками, Кисель ухищренно, красномовно і многоглаголиво, виложив перед ними свої думки, ставлячи ділему: чи домагатися повного повороту бенефіцій і розірвати сойм без затвердження зборівських постанов про козацькі вільности та викликати нову війну, чи вдоволитися обіцянкою короля, що бенефіції передаватимуться

православним в міру того як помиратимуть нинішні уніятські владики, і не розривати сойму — "про що мене пан гетьман просив, аби я пильно тим піклувався" (так!). На се взяв слово Іван Креховецький, правдоподібно провідник козацького посольства, і заявив, що поділяв гадку воєводи: "Трудно нам узяти щось насильством від короля і Річипосполитої, і хоч ми мусимо вимагати зборівської обіцянки, що унія буде скасована цілком і маєтності їх повернені нам, але коли тепер не повертають усього, то краще взяти що небудь, з тим щоб по смерті нинішніх уніятів нам повертали далі, аніж не брати нічого і сойм розірвати. Адже й уніяти не все одразу у нас відібрали, і ми від них помалу будемо віднімати і відбирати".

Очевидно таке становище козацької делегації рішило справу на користь компромісу, і тепер питання було тільки в тім, чого жадати. Прийнято було також — хоч се не сказано в дневнику, але Кисіль зазначив в своїм експозе, — що справа не буде винесена на сойм, щоб його не зірвати, а рішена буде "обіцянкою короля", себто королівським привилеєм, що буде виданий заднім числом, ніби то з сойму. Сойм закінчився 13 н. с. рано, митрополит другого дня "жалісно розмовляв з воєводою про скінченне сойму і незатвердженне справи благочестян, і того ж дня "отець наречений витебський списував всю ніч, чого мають

домагатися”, а рано воєвода виготовив “супліку до короля” від митрополита і всього духовенства. В ній по всяких пригадках і поясненнях, ще митрополит і духовенство зовсім не з своєї ініціативи, а за наказом короля і під примусом війська Запорозького приїхали, щоб взяти участь в соймових нарадах над зборівськими обіцянками, — тим часом сойм скінчився і тепер їм за таку безрезультатну місію грозить смерть (“козаки нам Дніпром грозять, та й самому панові воєводі нема пощо їхати до Київа”), — ставилося такі три конкретні пункти до королівського полагодження. Православні мають дістати спорожнену архієпископію полоцьку, владництва луцьке, холмське і перемиське, архимандрію Жидичинську, монастир Лещинський, церкву в Любліні. Друге — має бути виданий привилей на повернення православним всього що їм належало: вакантне зараз, заняте — в міру опорожнення. Третє — аби було передане православним все що було їм признано за Володислава.

Се й стало вихідним пунктом дальших конференцій. Король визначив засідання під проводом самого примаса, з участю духовних і світських сенаторів. Вишневецький в межичасі задав митрополитові блискучий бенкет, де сам всемогучий канцлер Осолінський підніс тост на честь митрополита, а Вишневецький з свого боку

обіцяв всяку підтримку — коли тільки його проситимуть. Дійшов до такого висказу, що як військо Запорозьке вийшло з його дому (я думаю, що се натяк на Байду Вишневецького), то він вважає своїм обов'язком всяко дбати, щоб воно “більше розпросторенне мало”, і всяко готов йому в тім служити!

На засіданні у примаса, що мало остаточно рішити справу, 16 січня н. с., митрополит став на тім, що він унії нищити не мислить, в критику її не пускається, настоює тільки на поверненню всього відібраного. “З тим нас козаки виправили, наказуючи нам: або з усім що нам належить до нас їдьте, коли ж згодитеся на те що вам недогідно — знайте що до Дніпра вас конечно попроведять”. Але й така формула була признана католицькою стороною, навіть самим Осоліньским занадто широкою; вони доводили, що навіть козаки в зборівських переговорах не ставили справи так радикально — що було зовсім не вірно. Підканцлер литовський Лев-Казимир Сапіга (Сапега), що особливо гаряче виступав против православних постулятів, вирвався фатальною фразою: “Краще нам вас в вітчизні нашій не мати, ніж неподобні бажання сповняти”; з приводу її Кисіль з ним “розсварилися аж до зубів”: “Чи ми не рівні і не маємо такої ж часті в вітчизні, і не вільно нам спільних вільностей заживати?” Кінець кінцем

католики дали згоду на всі пункти, з виїмком архієпископії полоцької, котрої, мовляв — усвяченої кров'ю Йосафата, ніяк не хотіли уступити православним, - і взяли сю справу на рішення короля.

Король рішив сю справу Соломонівським судом. Зіставив за уніятами архієпископію полоцьку, а витебську прилучив до православної єпархії мстиславської, розтяв пополювині маєтности полоцько-витебської архієпископії і віддав половину на єпархію мстиславсько-витебську, а поза тим досить повно задоволів конкретні домагання православних, пильно обминувши всякі натяки на принципіальне скасування унії, і так постилізований привилей, з датою 12 січня в Варшаві “на соймі”, підписав 20 січня, а православні зараз же подали його до книг варшавських і люблінських.

“На тім же засіданню (16 січня) о. митрополит подякував через сенаторів королеві за місце в сенаті, а зрікаючися такої чести для себе, за неміччю й убожеством, застерігав се місце на будучий сойм (собі) або наступникам своїм. Тепер же просить короля, аби нашим духовним зволив дати місце в трибуналі, з духовними римськими, бо нам там великі обиди творять”. Се останнє, дуже реальне побажання, король не згодився задоволити — бо склад трибуналу залежав від посольської

соймової палати. Загалом же сорозмірна поміркованість митрополита була прихильно оцінена, і король дав йому милостиву прощальну авдієнцію, поки писався в канцелярії привилей; митрополит чекав його в Варшаві, уповажені ж його займалися перебиранням признаних йому бенефіцій. Уряд зробив все можливе, щоб се улекшити; на відібране церкви в Люблині (акт дуже ефектний, з огляду на значінне Люблина як осідку трибуналу для Малопольщі й України) вислано не тільки 50 драгонів, але й кількох єзуїтів, що мали стримати люблинських єзуїтів від організації яких небудь “тумультів”, як їх називано.

З початком березня н. с. митрополит повернувся до Київа, де відбувся новий з'їзд — описаний нами раніше: з участю гетьмана і старшини, воєводи Кисіля, татарських делегатів, і т. д. Учасники й інтересовані в зборівських постановках мали констатувати, наскільки польська сторона їх виконала. Загально констатувалось, що ні, і спеціально в справі релігії. На жаль не знаємо, як було прийнято тут звідомленне митрополита з його місії; можна думати, що пройшло гладко для нього самого — бо нема відомостей про які небудь виступи против нього. Але поведінка польських правлящих кругів, і Кисіля як посередника, була

піддана дуже різкій і з'їдливій критиці⁵⁵; гетьман з військом констатували, що в релігійній справі зборівських обіцянок не виконано: справа на соймі не була, повне скасування унії обминено, виконання тих конкретних справ, що обіцяє королівський диплом, зістається непевним. Рішено вислати нове посольство до короля, і перед усім добиватися залагодження релігійної справи: “щоб король у Короні Польській і в. кн. Литовським велів віру уніятську чисто скасувати і церкви знищити — аби унії ніде не було і до решти аби була скасована”.

Так формулювали сю інструкцію козацькі послы в Варшаві перед послами московськими; в офіційальнім тексті се було стилізовано так:

“Що в договорі було написано про уніятську віру, досі не виконано, і панове уніяти того в Короні польській і в. кн. Литовським не хочуть уступити, згідно з волею і наказом кор. й. м. і Річипосполитої: не залишаючи свого давнього упору, не хочуть вступитися з сіл і маєтків належних до урядів духовних, і прав давніх (документів очевидно) на фундації православних церков не віддають. — Тому послы наші насамперед будуть просити, щоб унія згідно з

⁵⁵ Про се з великими жалями згадує Кисіль в своїм звідомленню з з'їзду королеві.

заприсяженим словом й. кор. мил. була знищена не — відкладаючи з року на рік на будучі сойми, але задля згоди і спокою всього християнства тепер же то було виконано, місця і будинки, на монастирі предками надані, були привернені нашим православним духовним” 56.

Ще грізніш було се висловлено в листі гетьмана до короля, що мали повезти сі послы 57, — але зміст був той же; я наводив уже його 58, але тут повторю те, що нам тепер потрібне:

В справі заспокоєння релігії, що ми були доручили о. митрополитові і духовенству, — коли на нинішнім соймі до повного заспокоєння прийти не могло, то ми й за ту ласку 59 в. кор. милости унижено дякуємо і покійно просимо, аби усе, що містить в собі дипльом, тепер же було приведене до виконання як у Короні так і в в. кн. Литовському. Бо то звичайна річ у панів уніятів — не дбати про

56 Див. нижче московське звідомленне.

57 Інструкція ся, в перекладі, знайшлася у Голіньского 332 і в Польських справах.

58 Памятники Кіев. Ком. II ч. 2

59 VIII. III с. 284.

накази королівські, як то ми дізнали за життя покійного короля, брата в. кор. милости. І знову таки просимо, щоб уже різниці в релігії грецькій більше не було, і по смерті старших панів уніятів, тих що за привилеями покійного короля тримають катедри і церкви з маєтностями, щоб ті бенефіції віддавалися вже нашим духовним — старій грецької віри, послушенства патріарха константинопольського. А коли б за щасливого напування побажання наші свого ефекту не дійшли ⁶⁰, і пішли в відкладанне — то військо Запорозьке мусить докучати в. кор. милости своїм проханнем ... поки вони не дістануться до рук наших православних.

Але хоч як військо Запорозьке підчеркувало першинство сеї справи поміж усіми домаганнями, се їй нічого не допомгло: король у своїй відповіді на козацькі петиції, даній 3 травня ⁶¹, відмахується від неї як справи скінченої:

Що король під Зборовом обіцяв війську Запорозькому в справі з'єднання народу Руского, про се київський митрополит договорився з

⁶⁰ Що король виявив, видавши свій дипльом.

⁶¹ Фраза збудована лихо, не знати — чи се вина копії чи оригіналу.

сенаторами духовного чину — з біскупами і з (іншими) сенаторами: про уніятів, про владцтва і церкви, і король й. м. зробив більше того ніж було написано в договорі, а коли б хто в тім зробив перешкоду, з простих людей чи з урядів, то кор. мил. учинить на те справедливість, як вступить до нього проханне про се.

Розуміється, все се могло тільки більше подразнити українську сторону, і отсе недодержанне зборівського договору в релігійній стороні зістається неустанним против-аргументом до яких небудь пропозицій чи докорів з польської сторони. “Релігія грецька не заспокоєна” — се висіло весь рік над польсько-українськими відносинами і служило зручною зброєю українській стороні. Коли приміром польське правительство стало накликати Запорозьке військо до війни з Москвою — зараз стало се питанне: треба заспокоїти Руський нарід в релігійній справі. Кисіль відбувши в сій справі конференцію з гетьманом і занотувавши для уряду “пункти, які ще треба залагодити”, одмітив і се: “Нарід і релігію Руську заховати в як найбільшій спокою, щоб не підіймалось ніяких нарікань, і не мішало справи — бо і Хмельницький натякнув, що він хоче домогатися віддання всіх маєтностей владцтв ідучи на ту послугу” (краще сказати: перше ніж іти

на сю послугу) ⁶².

Чого домагалися тут, можемо міркувати з тих інструкцій, які дав митрополит своєму висланцеві до Варшави Климентові Старушичу після іркліївської наради з гетьманом і Кисілем, на поч. серпня (самий факт сього з'їзду в глухім Задніпровю дав доказ актуальности, пекучости сеї справи). Митрополит вказував, що перемиський уніятський владика Крупецький не допускає до церковних маєтків православного владику Винницького, не вважаючи що король видав йому привилей на се владицтво. Подібне діялося в епархії луцькій з православним владикою В. Чапличем, а ще гірше — в холмській з Балабаном, що не міг ані дочекатися королівського привилею ані тим менше — впровадження в володінне епархією. Митрополит нагадував, що він кілька разів споминав про обіцяну королем декларацію; з долученого до інструкції проєкту, — що він просив короля підписати і видати в формі канцелярії, -бачимо, що тут ішла мова про гарантію передачі православної митрополії всіх урядів і бенефіцій по смерті теперішніх уніятських держателів: всі королівські листи видані за сей час уніятам мали бути

⁶² Користуюся копією, що добули московські послы, — Польські справи 1650 р. ст. 3.

уневажнені, як помилково видані, і на будуче ніяких привилеїв на уряди і бенефіції Руської церкви не мало видаватися без рекомендації православного митрополита, і т. д.⁶³.

Розуміється, король такої декларації не дав, уніятські владики борюкалися з православними кандидатами далі, “Руський нарід і руська віра” лишались незаспокоєні всупереч заприсяженій

63 Оссол. 225 л. 314: Instruktia oycu Klemensowi Staruszewiczowi ode mnie Syluestra Kossowa metropolity kiiowskiego etc., czego ma oretenus v naiasnieszego maiestatu IKMci expostulowac (між документами отриманими в Варшаві на початку осені); пункт 4 сеї інструкції читається так: Prosic aby i. k. m., p. n. m., na pewne obiecane nam puncta Rusi nie w vnieny będącey declaratią ewą panska, ktorą dawno maiąc gotową teras posylam, raczył podpisac y iako nalezy z kancellariey kazac wydac. Ся декларація, по вступних фразях починається так: “на ніякі бенефіції, великі й малі і на маєтности церковні як в Короні так і в в. кн. Литовським по смерти теперішніх державців без відомости і листовної рекомендації згаданого о. митрополита не-уніята і наступників не-уніятів ніяких привилеїв і листів з канцелярій наших коронної і литовської видавати не велимо, і коли б які небудь були видані — будуть неважні. По смерти велебного о. Антонія Селяви ні титулу митрополії київської ані маєтностей ніяких ні в Короні ні в в. кн. Литовським не будемо давати, але всі маєтности ... як неправно одлучені від митрополичої столиці київської софійської, тої що не в унії, повернемо і вже нинішнім повертаємо”, і т. д.

обіцянці короля, і се лежало як камінь між обома сторонами.

Польські пляни напустити козаків на турків, польські поголоски про хана, що він хоче воювати з султаном, надії на венецію

Щоб зробити польську сторону податливішою, відвернувши її сили й увагу від українських справ, Хмельницький з старшиною на всі способи силкувалися вплутати Річпосполиту в війну з котрим небудь сусідом. Але з тих способів не виходило нічого — крім розголосу. Розголос був справді не абиякий! Уже тоді йдуть балачки про плян розділу Польщі з ініціативи Хмельницького, приблизно такий як став набирати реальности 6-7 років пізніше: московський цар візьме Литву, Шведи Прусію, Ракоцій Краків і т. д. ⁶⁴. Але пляни

⁶⁴ Пражмовский, сенатор королівський, пише 1 квітня: “Про Хмельницького починають бути недобрі поголоски, і тепер повно у нього заграничних послів; з Ракоцієм так як з Татарами вічне побратимство, і держить там (Хм.) свого резидента. Вчора король одержав пересторогу від одного чужоземця з Німеччини, що за інтригами Хмельницького заграничні сусіди поділилися Польщею: московський цар має вдарити на князівство Литовське, Шведи на Прусію, Ракоцій на Краків і далі. Він же випишує всі ради Хмельницького з заграничними послами і з своїми полковниками

сі визрівали повільно. Так само, з тих же мотивів, польські керманічі ломили собі голову над різними плянами, якби розвести козаків з Татарами й звернути їх силу на котрись іншу державу. Але на великий їх жаль, і Хмельницький з ханом трималися міцно, та заявляючи повну готовність іти

запорозькими. Всі не ворожать Полякам спокою. Король сього не хоче казати сенаторам, і ту пересторогу затаїв, не виносячи в публіку, аби наші не трівожилися, а неприятель гори не брав”.

Два тижні пізніше (15 квітня): “Сігізмунда Ракоція на королівство польське провадить Хмельницький, Шведам Пруси віддає...” — Автографи б. петерб. публ. бібл., № 221 л. 287 і 293.

Як бачимо з листів Пражмовского, в варшавських кругах розбудили тривогу вісти, що Хмельницький знову збирає козаків — але потім прийшли пояснення, що то хан просить помочи на Донців, і Хмельницький в секреті (*supresso nomine*, інкогніто) пішов уже з кільканадцятьма тисячами *chanowi* на *rosiek* — листи з 8 і 29 березня л. 277 і 287. З того-ж листування довідуємося, що оборонцем Хмельницького серед тих підозрінь і обвинувачень виступив воєвода краківський, кн. Заславський: “ручить за Хмельницького, що дотримає віри і присяги” (л. 291, 5 квіт.).

Посол Ракоція Стефан Маріяші був у Хмельницького в березні або квітні: маємо листи Ракоція післані з ним до гетьмана і писаря в місяці лютім (без дня) і відповідь гетмана з 14 квітня, післану мабуть з тимже послом — *Monumenta Hungariae historica, diplom. XXIII c. 665-6* і *Transsylvania et bellum boreo-orientale I c. 100.*

війною куди схоче польський уряд, збирались іти воювати разом, — не інакше як разом і всюди разом, і тим вперед відбирали половину рації від кожного такого політичного пляну, що їм пропонувалося з польської сторони.

Зимою, після зборівського замирення, в польських кругах відродився старий проєкт Володислава-Осолінського: пустити козаків на море. Руховою пружиною, була, мабуть, знову Венеція, що всі сі роки вела енергійну боротьбу з Туреччиною, замкнула Дарданелі своєю фльоатою і шукала на всі боки союзників, щоб оточити Царград бльокадою з півночі і сходу. Венецькі політики вернулися до старих плянів організації козацького наступу від Чорного моря, розбитих смертю Володислава, і ще з осені 1649 р., зараз по зборівським замиренню, вони стали шукати відповідну людину, щоб вислати до козаків. Може не без їх же авспіцій поновилася в Балканських краях акція для організації повстання серед балканських християн, що їх іменем накликала свого часу Володислав IV до виступу проти Турків⁶⁵. Воєвода Валахії Матвій Басараба взяв на себе протекторат. В його столиці Торговищі зимою 1649 р. зібрали ся на з'їзд більш і менш автентичні

⁶⁵ Див. в т. VIII с. 338.

представники сеї анти-турецької ліги, і в грудні відси вислали до Варшави священика Петра Парчевича, з листами від “намістника болгарського”, католицького болгарського архієпископа (*in partibus*) і якихось “начальників болгарських племен” — закликати Польщу щоб вона допомогла балканським християнам визволитися від Турків ⁶⁶. З подібними ж закликами ті балканські змовці зверталися також до Австрії й Венеції. В Варшаві, як оповідав потім Парчевич, привезений ним плян против-турецької ліги був дуже прихильно прийнятий: канцлер Осолінський, підканцлер Лещинський, Єремія Вишневецький й ин. заявили її прихильниками. Гетьман Потоцький, що прибув слідом з Криму, теж взяв її сторону. Польський уряд рішив підтримати місію Парчевича перед австрійським і венецьким двором, вислав з ним свої листи та дав своїм послам відповідні інструкції вербувати прихильників сій анти-турецькій лізі. А у себе в першу голову почав

⁶⁶ Так оповідає про се Парчевич в пізнішій записці венецькому сенатові — її видрукував Пеячевич в своїй монографії про Парчевича (*Peter Freiherr von Parchevich, Archiv für österreichische Geschichte* т. 59, 1880, с. 496 дд.), і на ній опер своє оповідання про сей епізод, так само Кубаля, *Jerzy Ossoliński* с. 77 дд., Сірбу в своїй монографії про Басарабу с. 288 дд.

в сім напрямі переговорюватися з татарським послом, що прибув слідом за Парчевичом.

Варшавські дописи до ріжних західніх газет кажуть, що сей посол теж привіз пропозицію союзу против Порти. Якийсь неназваний сенатор, котрого лист опубліковано у французькій газеті з 1 березня, повідомляв, що татарський посол переказав королеві докори, зроблені турецьким візирем ханові за його замирення з Польщею: хан був ними до крайнього загніваний, і відповів, що він ввійшов в порозумінне з королем, аби доходити своїх прав опіки над малолітнім турецьким султаном, — разом з королем він піде для сього походом на Царгород. В інших газетах повторялася звістка, що хан шукає союзників для війни з Портою. Маємо й варшавські записи, як про се оповідалось. Якийсь невідомий кореспондент, доносячи про авдієнцію татарських послів, розповідає спочатку офіціяльну частину сього посольства: запитанне, чи зборівський трактат затверджено? пригадки про невиплачений харач за ряд літ; пораду — забути козацькі провини і задоволити їх жадання. А далі додає таке неофіційне оповіданне. По відповіді канцлера на офіціяльні пункти, татарський посол, мовляв, оповів, що перед його виїздом з Криму приїхав з Царгороду посол Отаманської Порти з такими запитаннями до хана: “Чому то він підбивши мечем так багато країв належних Польщі, не подав їх в

підданство цісареві турецькому, як його васаль?”
"На се великий хан так відповів. Витолкуйтеся наперед передо мною, на що ви, вбивши попереднього, правдивого султана, посадили на панстві дитину? я її не визнаю і не хочу визнавати за цісаря, і не узнаючи нікого за свого пана, не хочу нікого мати й признавати, тільки короля польського бажаю приятелем мати” 67.

В посольськiм звiдомленнi Пушких записано таке ж з слiв литовського писаря Юрiя

67 Теки Нарушевича 141 с. 1109-1112 з помітою, що се виписано з архиву Вишневецьких. Подібно у Голіньского: хан велів послові своєму переказати королеві, “що був у нього посол від цісаря турецького з запитанням: за чиїм дозволом він напав на землі польського короля і плундрував їх. На се хан відповів: “Я з королем польським помирився, кому він неприяте́ль, тому і я неприяте́ль, ми собі навзаєм присягли”. Друге: “Чому не посилаєш до Порти вязнів панів польських, як інші хани чинили, ділячись здобичею з цісарем?” Рік хан: “Ви перше оправдайтеся, чому ви вбили цісаря, мою кров (мого кривного), й обрали собі паном хлопця. Я тому ближчий (більше мав прав на трон) і не признаю його за пана свого, і перед вами не буду оправдуватися” (с. 318).

Перший виліт сеї качки зазначився здається в отсій звістці Пражмовского, в листі 20 січня: “Вчора прибіг гонець від хана татарського, в яких справах — ще того секрету не відкрив, але догадуються, що по гроші, або по проценти (по *interes od nich*), і така теж чутка (так!), що має просити короля, аби велів козакам Запорізьким на море”, л. 261

Бутримовича, що буває для записи посольських слів “в ответной палате”. Його оповідання ще докладніше. Ханський посол “будучи на посольстві відкрив королеві, що до кримського царя прислав посольство турецький цар — про те що кримський цар повоював з козаками Польську землю і взяв багато сенаторів, а до нього нікого не прислав, і з польських городів під його руку нікого не привів, і з польським королем замирився без його відома: се він зробив недобре, бо ж він в підданстві у нього, турецького султана, а таке велике діло зробив без його відома. Кримський цар відповів послові, що се попередні кримські царі з усею Кримською ордою були в підданстві у давніших, прирощених султанів Турецької держави, а тепер вибрано султаном невідому йому людину, коли повинен був стати султаном Турецької держави він, кримський хан, бо він з роду володарів Турецької держави. І переказував посол королеві, щоб король велів Богд. Хмельницькому з Запорозькими козаками йти в поміч кримському цареві на турецького султана — добувати Турецьку державу за своїм прирощеним правом. Король згодився, велів Б. Хмельницькому з козаками йти війною на Турецьку державу з кримським ханом. Та ще говорив кримський посол королеві щоб він не наступав на козаків і ніякого лиха не чинив: як би король на них став наступати, то кримський цар їх не видасть, піде війною з

козаками разом на Польську землю. Коли ж козаки без причини почнуть війну з королем, то кримський цар разом з королем буде стояти против козаків і побивати їх як бунтівників” 68.

Наче б то доволі категорично і документально, а тільки в ґрунті річи се просто варшавський блеф. Розуміється, що ні листи привезені ханським послом в січні, ні пізніші — вислані при виїзді до Криму Потоцкого і Каліновского — нічого не говорять про се. Се ще можна б толкувати так, мовляв, що такої делікатної річи ханські дипломати не хотіли класти на письмі. Але й поза листами нема ніде сліду, щоб у хана був такий плян - війни за турецький престіл.

З пізнішого можемо дорозуміватися, що за иншим разом хан пропонував спільну компанію против Москви; чи сим разом пропонував кампанію против Порти, а потім одмінив плян? Се не дуже правдоподібно, а далеко правдоподібніше здається міні, що в січні про спільну війну з Портою завели розмову з татарським послом Пол я ки, під вражіннем “болгарських пропозицій”, а ханський посол що найбільше — притакував тим плянам, і спільним розумом польським і татарським винайдено таке дотепне мотивуванне: доходженне

68 Польські справи, 1650 р. ст. 3.

ханських прав на регенство в Царгороді. Пущено, очевидно, сей концепт далі вже в формі татарського проєкту, як оден з аргументів за можливістю акції против Порти, і так пішло воно гуляти по Європі.

Папський нунцій де-Торрес, що дуже пильно слідив за сею справою, так доносив про неї, з нагоди відправи до дому січневого татарського посла. Сей посол розповів королеві про посольство до хана від султанського візира: були там тяжкі докори ханові за те що він напав на Польщу без дозволу султана — його зверхника і пана, і за те що він пустив на волю багато полонених Поляків: візир жадав половини здобичі сеї війни і половину викупів за сих полонеників. Хан на се відповів, що найбільше права на Отоманську державу має він сам, хан, як найблизчий родич правдивої султанської династії. Над собою він не признає ніяких панів: він був досі вільним володарем і потрапить в кілька день здобути своєю шаблею корону, що тепер прикрашає голову хлопчика, котрому вона не лицює. Нарешті загрозив султанові, що коли протягом короткого часу він не уступиться з свого царства, то хан його прожене ⁶⁹.

Вся ся белетристика розповідалася ніби на те, щоб здобути у короля дозвіл, аби козаки могли піти

⁶⁹ Реляція з 5 березня в XVI т. львівських Жерел с. 74-5.

в поміч ханові в сю експедицію — так наче б то Хмельницький без королівської згоди не міг дати сеї помочи, і наче б то хан не міг далеко певніш зажадати й дістати її від гетьмана, ніж король! Тиждень пізніше нунцій повідомляв, що хан одержить (від короля) значне число козаків в поміч, потім — що Хмельницькому наказано (з Варшави!) не йти самому в похід — бо його присутність потрібна на місці, щоб стримувати від повстання селян. Але коли курія, зацікавлена сими ханськими плянами на Царгород, очевидно — не звісними з інших джерел, зажадала від нунція повніших відомостей в сій справі, він мусів, місяць пізніше, з деяким конфузом відписати, що понад те, що він був написав про той татарсько-козацький похід на Турка, нічого більше він не міг довідатись. Татарський хан через свого посла просив козацької помочи для задуманого походу на Турків, котрому він вказував різні рації; король порадившись з кількома сенаторами, що були тоді при дворі, дав на се згоду, і Хмельницькому післано накази, щоб він не виходячи сам в похід, з огляду на селянські бунти, післав 12 тис. козаків в поміч ханові; кажуть, що те козацьке військо сполучилося з ханським, — але більше вістей не було: в сих краях пошти нема, і через їх пустинність і розлеглисть, новини, навіть в

важних справах, напливають дуже скупо ⁷⁰.

Натомість з інших джерел прийшли вісти, що в Царгороді хан заявляє велику льюальність перед Портою і готовість служити їй своїм військам. Ми знаємо сю звістку з першого джерела — з реляцій царгородського австрійського посла з кінця січня: візир показував резидентам молдавському і валахійському автентичний лист хана, котрим той заявляв свою готовість дати Порті на кожду потребу 100 тис. Татар і 20 т. козаків ⁷¹. Коли ся відомість дійшла до Варшави, суперечність таких реляцій варшавські політики, по словам Торреса, одні поясняли тим, що се хан тільки хоче приспати увагу Порти, інші думали, що се хан веде таку зрадливу політику взагалі. А самому нунцієві найбільш правдоподібним здавалося, що хан хоче мати козацьку поміч для приборкання непокірних данників, щоб забрати у них здобич і ясир. Польським же політикам хотілось заняти козаків якимсь далеким походом — щоб там знайшла собі приложенне їх воевничість і жадність; чим би не скінчилась така експедиція, вона була б Польщі на

⁷⁰ Тамже с. 78-9, реляція з 16 квітня.

⁷¹ Жерела XII с. 127: депеші царгородського посла Ренігера з 29 січня.

добре: побили б козаків — се їх ослабило б, здобули б вони якусь нову територію — була б нова провінція Польщі. Але хоч при сім говорилось так, наче б згода Хмельницького вже була дана, й австрійському послові в Варшаві в середині лютого говорили навіть, що Хмельницький намовляв короля до походу на Турка, і той піддається на сі намови ⁷² — для мене зістається дуже сумнівним, чи Хмельницькому тоді дано було знати що небудь про такі рахунки на нього. Крайня здержливість, яку він потім виявив до сеї пропозиції, занесеної до нього венецьким висланцем в червні: його розвідування, чи король польський годиться на сей плян, — чи пропозиція робиться за його згодою і відомом, дає додумуватись, що з польської сторони йому такої пропозиції не робилось, і польські політики в січні-березні робили сі пляни за його рахунок — але без його відому!

Але потішаючи себе перспективою, що така диверсія упустиць крови козацтву, польські політики заразом сподівалися за сю козацьку кров одержати де що золота для себе. Для того щоб козацький напад був підтриманий тяжшим польським наступом, Венеція мусіла дати Польщі грошенят на наєм війська; королівський сенатор дає

⁷² Жерела XII с. 128 — реляція з 20 лютого.

такий обрахунок (в середині березня): треба найняти 6 тис. пішого війська і 4 тис. кінного ⁷³; на се треба було поважної суми, не яких небудь 200 тисяч скуді, як за Володислава. Набрати се військо король хотів не дома, а в австрійських землях. З ним він би наступив на Турка від Валахії. Але розуміється, перше ніж рушитися до Валахії, се військо дало б королеві змогу розправити ся з козаками! Се була друга користна сторона сього анти-турецького проекту: посилаючи, ніби то, козаків на Турка, Польша мала б одержати за се гроші військо на приборканнє козаччини. Се був дуже дотепний плян — та тільки лишився літературною власністю своїх авторів!

Московський ультіматум Польщі, поради Кисіля, переговори з Хмельницьким, розмови козацьких послів з московськими в Варшаві, вісти з України, з місяця квітня, козацький проєкт православної ліги, нерішучість Москви, відновленнє московсько-польського договору.

Раптом в сі пляни вривався московський ультіматум польському урядові. Московське посольство, що прибуло до Варшави в місяці

⁷³ Жерела XII с. 128-9.

березні для потвердження "вічної згоди", цілком несподівано поставило неймовірні домагання. За образи царської гідности, нанесені їй помилками в титулах, в писаннях до московських урядів, і нечемними висловами в ріжних книгах, друкованих в Польщі, послы зажадали смертної кари на сих провинників, 500 тис. червоних за безчестє, і повернення Смоленська та иньших земель забраних від Московського царства підчас "Смутного часу", — инакше Москва вважатиме згоду за розірвану і не тільки сама повстане на Польську корону, але й підійме на неї козаків, Татар і Турків. На доказ реальности сеї погрози послы показували листи Хмельницького писані до царя, аби Поляки знали, що він шукає царської протекції, і натякали, що за Хмельницьким стоїть також Швеція і Семигород ⁷⁴.

⁷⁴ Міхаловского с. 537; Kubala: Poselstwo Puszkiina, в т. II його писань, с. 137 дд. Ультіматум московських послів в варшавських записках збірки Міхаловского під 22 червня; з записок Радивиля виходило б, що се було день-два пізніше. Про натяки московського посольства на звязки Хмельницького з Швецією і Семигородом пише Торрес під днем 23. IV: "Невдоволенне Хмельницького понудило й. вел. вислати гінцем одного шляхтича, щоб зручно довідатися, чи має він дійсно якийсь союз з московським (царем), з королівством Шведським і Трансильванином, як то твердили ті московські послы. Він ще не висланий на сю авантюру, але з

Польський уряд на се відповів, що він не вірить, аби такі абсурдні і негідні домагання могло поставити царське правительство: се мабуть послі від себе видумали, нехай вони почекають в Варшаві, поки королів гонець побуває в Москві й довідається, чи дійсно їх слова відповідають поглядам їх правительства⁷⁵. Се був дуже зручний маневр, і сю проволоку польський уряд зручно використав для того, щоб підтяти московському правительству всяку можливість пуститися на воєнну дорогу. В сій справі, між иншим, запитано гадки воєводи Кисіля, як спеціаліста в справах московських і українських: лист від самого короля йому вислано одночасно з висилкою гінця до Москви — в вербну неділю, 10 н. с. квітня він був уже в руках старого воєводи, і той дуже

дня на день готов виїхати, маючи готові листи й інструкції” (с. 80). Пор. далі лист Кисіля з 11 квітня.

⁷⁵ Про висилку до Москви гонця Тібурція Бартліньского, служебника Альбр. Радивиля, записано в варшавських записках Міхаловского під днем 24 березня. В московських актах (Польські 1650, ст. 7) його приїзд під 10(20) травня, до Варшави вернувся в перших днях липня — Радивиля Pamiętniki II с. 418, Memoriale в копії Оссол. с. 160. Отже квітень-травень-червень, три місяці висів над Польщею московський ультіматум.

схвильований таким знаком уваги і довіря відбув зараз же нараду з своїм найближчим товаришом, київським каштеляном Максимілянном Бжозовським. Сам будучи дуже хорим, негайно виправив Бжозовського до Хмельницького: відводити його від Москви, а королеві виписав в сій справі довгий меморіал, висланий другого ж дня і захований в оригіналі в збірці Чорторійських. Не переказуючи в деталях сеї многословної писанини, я спинюсь на деяких більш інтересних для нас моментах. Кисіль вважає ситуацію дуже поважною, і рішаюче значінне надає позиції в ній Запорозького війська, инакшими словами — позиції Хмельницького. “Коли Москва вже порозумілася з Шведами і з іншими, що нас тепер тиснуть, то се тяжка небезпека; а розум каже, що вона не приїздила б з такою вибагливою місією і такими небувалими і тяжкими вимогами, коли б не обміркувала б і не організувала б проти нас війни. Але коли вони мають (порозумінне) з Шведами, а Порти(!) — Кримська і Чигиринська зістаються при нас, Біг з нами!” — Можна ще як раз повчити Москву розуму і на ній здобути реванш за всю пережиту неславу Польщі. Порозумінне Москви з Шведами не може бути дуже твердим, між ними зістається старе суперництво, і Кисіль радить королеві постарати ся як-скорше закінчити переговори з Швецією, що велися про різні спірні

справи. Вислати посла до Криму і забезпечити собі приязнь Орди. Але головну і негайну увагу звернути на козаків. Кисіля непокоїть, що саме поїхав до Хмельницького якийсь московський гонець, — отже треба спішити, щоб не дати себе випередити. Не думає, щоб Хмельницький мав охоту зломити недавню присягу королеві — адже не перший раз його пробують спокусити. Бжозовський визондує його, а король тим часом нехай вишле до нього, Хмельницького, листа такого змісту, що він складає заспокоєння України на них двох: на Хмельницького і Кисіля (минаючи Потоцького, значить) — нехай вони про се подбають, а вже польське військо на Україну не піде, буде затримане на теперішніх позиціях — аби тільки Хмельницький витривав в заявленій вірності. Одначе в двох справах треба доконче вдоволити українську сторону: гостро заборонити "шарпанину" з польської сторони ⁷⁶ і зробити кінець порушенням даних обіцянок в релігійній справі ⁷⁷. Українську масу Кисіль вважає — як ми вже бачили — знеохочено до польського режиму безповоротно, але з козаччиною, то значить, — з її

⁷⁶ Вище с. 24.

⁷⁷ Вище с. 31.

правлящою старшиною, він вважає можливим прийти до порозуміння — коли тільки піти на зустріч її вимогам: їй до Польщі ближче як до Москви.

З Москвою Кисіль радить пробувати дійти порозуміння, коли ж не вдасться — йти на війну, і зараз рушити кілька козацьких полків на Сіверщину, щоб не допустити на українську землю московського війська: інакше все Задніпрове, себто його селянська і міщанська маса, спалахне бунтом, з котрим не можна б було дати ради ⁷⁸.

Перед самим Великоднем прийшов до Кисіля новий лист від короля в тій же справі, з різними плянами і побажаннями, як треба використати воєнні сили і дипломатичні пляни Хмельницького — на хана, на Ракоція і т. д., і Кисіль не чекаючи повороту Бжозовського виписав гетьманові

⁷⁸ Ieszcze przydaię y to: iezeli iusz z Moskwą na woinę zanie sie, bo trzeba tu zaraz Siewierskie zamki tuteisze ruszeniem kilku pułkow Zaporozkich obwarowac. Bo iako oni (Москва) wnidą w nie, zaraz by Zadnieprze wszystko pomieszało sie. Albo Moskwa uczyni refleksią i niech za(r)ty porzuci, — albo nie dac się vprzedic — iest naipierwsza fortuna belli, y saltim oba brzegi tu Korony, a tam w. x. Litewskiego obwarowawszy pokazac im to, ze ieszcze za łaską bożą viget maiestae krola polskiego, a my ci zesmy co przed tym Polacy, a iesli vbozsi, tym lepiej o nas rozumiec potrzeba. — Чортор. 402 с. 5 дд.

шумного листа від себе, прохаючи прибути до нього до Київа на нараду, з огляду на різні нові питання порушені королем. Широко і гучно розписувався про боже провидінне, що чуває над Польщею й її королем, і викриває та в-нівець обертає змову ворогів, спеціально Москви, що бажаючи взяти реванш за понесені утрати шукає спільників против Польщі, підбиває Шведів, Ракоція і т. д. Кисіль нагадує гетьманові, що Ян-Казимир — його креатура, грубо висловлюючись, і він певно не схоче лишити його без підтримки в трудній ситуації⁷⁹. Король рахує на нього і просить Кисіля йому написати, щоб гетьман від себе написав ханові і використав посольство Ракоція, що за відомостями короля мав бути тепер у гетьмана. Кисіль вважає крім того потрібним порадитися з ним про оборону сіверського пограниччя від можливого московського наїзду, і не можучи через недугу приїхати до гетьмана, просить як найскорше “зблизитися до нього” — “хоч на провідну неділю з великодним колачем, хоч коли ваша м. зможеш прибігти”.

Можливість повоювати Москву він

⁷⁹ Iako pana tego, ktoregoś sam dopomógł chęcią swoją aby nam wszystkim szczęśliwie panował.

представляє незвичайним щастєм для козаків, впадаючи в їх добичницьку психологію:

“Зглянувся Біг на нашу бідну Русь Українью ⁸⁰, на голоту, на те убожество, що блудить, ходить, а самі вже не знають куди: всюди голод! Поживляться там, дасть Бог, бо ж він свідком, що ніхто у нас не мислив про ту війну, ані не бажав її — поготів король й. м., але коли пани осударі ⁸¹ важилися під нами рів і яму копати, присягу зламавши, — самі в ній будуть, дасть Біг. Сього нам треба було ⁸², аби своя земля утишилася досконально, та свої рани залічила і недостатки спомогла, а війська польські і запорозькі, забувши як дома себе кривавили, спільно на спільного неприятеля ⁸³ сили обернули. Чи змордується військо далеким походом? Чи там переправи? Чи трудність яка? Все дома! Можу то на закінченне написати: Ласкав пан-Бог на ваш-мосці, і як почав

⁸⁰ bidną Rus Ukrainą.

⁸¹ pp. osudaroie.

⁸² Сю фразу пустив Кисіль по українськи, впадаючи в тон козацької голоти: Sioho nam treba було.

⁸³ В копії: przyiaciela.

пістувати, то до кінця пістує. Журились-єси в. м. сам з собою, думав завше над тим, як би то королеві й. м. і вітчині нагородити, що та нещасна свара ущербила, — аж тепер пан-Біг дає оказію" 84.

Хмельницький не поїхав до Київа — побачення його з Кисілем відбулося в Черкасах, в місяці червні; в Київі по недавніх заворушеннях йому мабуть не хотілось показуватись. Але перед Бжозовським і він, і старшина, очевидно, не пожалували запевнень в своїй повній готовості йти на Москву разом з Татарами, як то собі бажав король. Таку звістку, очевидно, привіз від них Бжозовський. 26 квітня сповіщає він короля з Київа, що неважаючи на недугу, яка тримала його в ліжку, він сповнив доручення, одержане від "старшого колеги", воєводи Кисіля, як міг найкраще, згідно з даною інструкцією 85. Але на жаль — повідомлення

84 Оссол. 221 л. 90 і 1453 л. с. 373. В даті вагання: в Київі 14 квітня і 17 квітня, а в закінченню листа Кисіль поздоровляє гетьмана з Великоднем, — "тому, що його лист прийде на великдень (ies ten list moy przyidzie do wm. przy chwalebny m zmartwychwstaniu panskim, pozdrawiam Wm. tym triumphem Christusa Pana naszego, pozdrawiam i laską IKMCI y triumphow da Pwog prętkich z nieprziaciół iego zyczę y winczuie). Великдень православний був того року 14 (24), значить дата мусить бути перед 14 квітня (старого стилю).

85 В автографах варшав. унів.

про всі подробиці льояльно лишає свому старшому колезі — а його звідомленне досі незвісне. В депешах нунція є тільки коротка згадка, з слів канцлера Осолінького, в середніх днях травня про дуже сприятливу відповідь козацького війська на польську пропозицію ⁸⁶.

В цитованім вище листі до Кисіля з 26 травня (очевидно 5 н. с. червня) гетьман повідомляв його, що він уже давніш чув від хана, що той рад стати разом з ним “против неприятеля королівського величества” (царя), коли буде потреба, і тепер знов отримав від нього листа з потвердженням ⁸⁷.

Докладніші відомості надійшли від воєводи

⁸⁶ Торрес пише 21 травня. “Пан великий канцлер казав міні, що козаки одержавши відомости про тутешні непорозуміння з Московитами, пишуть, що вони готові разом з Татарами атакувати Московита кожної хвилі як тільки король накаже (с. 82). В збірці Русецких (31 с. 91) такі варшавські відомости від Андрія Мясковського з 15 травня: P. woiewoda kiiowski dał znac, ze kozacy gwałtem biorą się do Moskwy, y o co proszą przez posły do k. i. m. Krol i. m. “ziechał tu niespodzianie z pola dla taiemnei rady z senatem około tych kozakow y Moskwy. Мова була мабуть про уступки козакам, як то радив Кисіль.

⁸⁷ Польські справи 1650 р. ст. 1 л. 479.

Кисіля на підставі розмови його самого з Хмельницьким на сю тему в Черкасах в середині червня. Маємо також витяг з тих переговорів ⁸⁸.

На пропозицію післати від себе до хана — щоб Татари помогли Польщі на Москву, Хмельницький, мовляв, обіцяв се зробити, і певний, що Орда піде — коли не сам хан, то брат його нуреддін-султан, бо так умовлено у них, що коли Хмельницькому буде треба, він прийде з усім військом. Але добре було б, щоб король як найскорше від себе післав до хана і запевнив собі поміч Орди спеціальним приреченням (очевидно — з відповідними дарунками), бо Татари жадні — треба запобігти щоб їх Москва не перетягла подарунками до себе.

Що до самого пляну кампанії радив напасти там де Моравський шлях притикає до Сівери — се зветься Свина дорога. Польське військо непотрібне — наробить великого галасу; досить буде з сеї сторони козаків з Татарами, які швидко можуть

⁸⁸ Се “пункти в яких воєвода Кисіль уже договорився з Хмельницьким і ті пункти, які ще Кисіль вважає потрібними — в Черкасах 20 червня 1650” у Міхаловского с. 550. Вони дуже близько сходяться з змістом наведеного листу Кисіля 11 квітня — розвивають його гадки, і наведений заголовок вповні правдоподібний, але дата здається наче б то занадто пізньою — хоч і не неможливою.

зібратись, — мусить тільки бути запевнена безпечність: домам, жонам і дітям козацьким. Але се може бути не скорше як з початком жнив, коли Орда коней випасе, скорше не піде. До того часу треба затримати московських послів — аж все буде готово.

Взагалі зробив на Кисіля вражінне повної готовності і щирости для короля, і він знову радить королеві показати йому всяку честь і ласку: прислати дарунок, лист від королеви, заманіфестувати прихильну політику в справах релігійних і под.

Але нам всі сі чемні заяви гетьмана доказують лише його лицедійські здібности, нічого більше! Бо справді воєвати з Москвою не було ні трохи в його інтересах, хоч він і відгрожувався походом під сердиту руку; але саме — тим більше відгрожувався, чим більше почував неможливість зірвати гнів на Москві за те, що вона не йшла йому на руку.

Дійсну політику в сій справі зазначили козацькі послы в Варшаві. З посольського справоздання Пушких довідуємось, що сі послы приїхавши до Варшави 19 н. с. квітня й довідавшись про московський ультіматум, дуже енергійно, як тільки могли, старалися підтримати московських послів в рішучій і непримиреній політиці. Поляки, мовляв, мусять уступити з огляду

на козацьке військо, що шукає протекції царя — а за козаками стоїть і Крим, і православні балканські держави ⁸⁹. Коли ж би Поляки не уступили і пішли на війну, Москві нема чого відступати і перед сею перспективою: маючи за собою козаків, вона може повести війну на вірну побіду — її підтримає і польська опозиція, всякі ображені королем сенатори і шляхтичі; а чуткам про незгоду і розрухи на Україні не треба надавати ніякої віри: військо встане як оден під московською протекцією.

Першу таку розмову мали козацькі послы з московськими 22 с. с. квітня (2 травня). Вони розповіли про справи доручені їм від війська і пообіцяли дати копії всіх документів. Згадали, що в дорозі до Варшави перестріли гонця, що їхав від короля до гетьмана з повідомленням про московський ультіматум і некоректне поведенне

⁸⁹ Настрої козацьких послів супроти татарських в Варшаві були одначе не найкращі, коли вірити варшавським вістям. В збірці Русецких (31 с. 91) єсть варшавська записка з 9 травня про банкет послам московським, татарським і козацьким, що дав Осолінський молодший: Татари стали сваритися з козаками, казали що хан королеві брат, і Орда від козаків відступить; дійшло до шабель, і “Москва не чекаючи розправи повтікала”. Може бути, що польські круги обробляли сих татарських послів в против-московським напрямі, і ціла сварка вийшла через Москву!

московських послів, що змушує польський уряд видати війну Москві, і король бажає в тім мати поміч Запорозького війська. Висловили переконання, що гетьман і військо тої помочи не дадуть — хіба що про око пообіцяють, а давнє задушевнє побажаннє козаків таке, щоб цар почав війну з Ляхами, а вони, козаки, стали б у ній по стороні царя. Тому московському посольству треба твердо в своїм стояти і йти на розрив з Польщею. Одночасно з тим як з київського з'їзду висилано їх, козацьких послів, до Польщі, від гетьмана висипалося посольство до царя — Криса з иншим товаришом, і хоч зміст посольства варшавським послам не був відомий докладно, але очевидно, вони припускали, що воно стоїть в звязку з бажаннєм війська — перейти під протекторат царя, і вони, послаи варшавські, хочуть як найскорше повернутись, щоб своїми звідомленнями про польсько-московське напруженнє підтримати се бажаннє ⁹⁰.

⁹⁰ Наведу в оригіналі се інтересне звідомленнє московського посольства (Польські справи 1650 р. ст. 3):

Апрѣля въ 22 д. гетмана запорожского послы Самойло Богдановскіи с товарищи сказывали: присланы де они ис Киева от Богдана Хмельницкова и от киевского митрополита и от всего войска Запорожского с сейму; а присланы де они о том, чтоб королевское величество в коруне Польской і в великом княжстве Литовскомъ униатцкую вѣру всю велѣль

снести и церкви сломать, чтоб уния нигдѣ не была и искоренить бы до конца. Да пана Чаплинского велели карать смертью против пункта по договору, какъ у них на сойме положено, и им де против того еще никакова добра не показали, и имъ де за то будет стоять; да и того имъ домогатца, которые договорные статьи написаны у них в пункте, велѣл король все напечатать в констытуцію.

“Да они ж говорили, чтоб царского величества великие послы о чемъ присланы — за то стояли, и чего учили просить сперва, и с того ничего не уступали, для того, чтоб де православнымъ христіяном все было учинено на обе стороны, что надобно. А будет того не учинять, и царского б величества послы с ним за то стояли с обе стороны за одно, и то б учинить, чтоб с царского величества сторону и съ их Ляхи и иные иновѣрцы никакого добра себѣ не надѣялись. И гетман де Богдан Хмельнитцки і все войско Запорожское того добре желаютъ, чтоб имъ быть с православными христіяны в соединенье; и хотят они то учинить, о какихъ они дѣлехъ от гетмана Хмельнитцково и от киевского митрополита и ото всего войска Запорожского ис Киева с сейму к королю присланы, учинить все по своей воле за помочью царского величества, потому что они добрѣ топерво стороны царского величества страшны, и говорятъ такъ, что впрямь на них царское величество войною ратныхъ людей присылать хочет; а какъ де царское величество пошлет на нихъ ратнихъ людей, и козаки де их никакъ не подадут, потому, что вѣра их одна; и что де они мыслят и меж собою переговаривают — и то де дѣло, чаю, Богъ в совершенье приведет; и у гетмана де и у всего войска Запорожского о том давно мысль, что царскому величеству служить хотят, и ныне б за то стоять, чтоб и царскому величеству учинили, что ему государю угодно.

“Да они ж говорили: какъ они с сейму ис Киева от гетмана и

от митрополита и ото всего войска Запорожского посланы к королевскому величеству, — и при них де сказано было посламъ к царскому величеству — запорожскому казаку Крысе с товарищемъ саму-другу, а при них де ещо были не посланы; а какъ они поѢхали, после ихъ посланы ль они к царскому величеству или нѣтъ и какое дѣло имъ наказано — того они не вѣдаютъ. А того они добрѣ желаютъ, чтоб их королевское величество отпустил наскоро хотя и без дѣла, и они б де то все гетману і всему войску Запорожскому, царского величества поговоря с великими послы, про великихъ пословъ и о какихъ дѣлахъ присланы рассказали; и на то де они добрѣ надежны, что гетманъ і войско Запорожское для православные христианские вѣры за то будут стоять заодно, чтоб имъ быть на свободе от подданства лятцкие вѣры, в соединении с православными христианы, под царского величества высокою рукою. А гетман де і все войско Запорожское держат великое спасенье, хотя они с ними теперво и помирились, только межъ собою на обе стороны добрѣ большое спасенье держат. А какъ бы де Господь Богъ милость свою подал и учинилъ православныхъ христиан в соединении, и межъ бы де православными христианы никакихъ злыхъ причин на обе стороны не держали; да і время де то приспеваетъ, что православные христианы будут в соединении.

“Да они ж говорили: были де у гетмана Хмельницкого от волоского и от мутьянского послы владѣтелей, для того чтоб гетман Хмельницкой і все войско Запорожское какъ учинят і в совершенье приведут с королевскимъ величествомъ мирной свой договор, на турского царя имъ бы де гетманъ і войско Запорожское помочи подали; а им де добрѣ хочетца от подданства турского царя быть свободнымъ; и чтоб гетманъ о том и к крымскому царю от себя пословъ своих послалъ и на помочь ево на турского жь царя призывал; а они де за помочь

кримского царя собравъ своихъ государствъ(!) будутъ чинить подарки болшые; а что де давали они дачи турецкому царю, и тѣ(!) де обещаютца давать имъ, запорожскимъ казакомъ. Да им же было вѣдомо, что до гетмана шли от турецкого царя и от венгерского Ракуцы короля послы; а для чево идут, того они не вѣдаютъ. А что де здѣсь тот слухъ проходил, что Нечай Кривонос собрался со многими тысячи з запорожскими казаки и хочетъ приходить на польскую землю войною, и то де говорено не дѣломъ, ничево тово не бывало, только они то хвалятъ, что Ляхи от нихъ живутъ в большомъ страхованнѣ.

“Да говорили жъ: какъ де они ѣхали к королевскому величеству, і в дороге с ними встрѣтился гонецъ от королевского величества; а сказывалъ имъ, что онъ посланъ к Богдану Хмельнитцкому и ко всему войску Запорожскому, что присланы от царского величества великіе послы и просятъ того, чтобъ города Смоленска и иныхъ уступили и многихъ пановъ и сенаторей карали горломъ, а причины де никакіе не оказали; и королевское де величество за то разгнѣвался і велѣлъ де ихъ розслать по рознымъ городомъ; и после де того от короля посыланъ былъ до пословъ канцлѣръ Осалинской выговаривать, что они дѣлаютъ недобро и королевское величество привели на большой гнѣвъ, и послы де у канцлѣра упрашивали и целовали его в ногу, чтобъ онъ у короля упросилъ, чтобъ ихъ не розсылали, и говорили будто послы канцлѣру такъ, что они то здѣлали собою безъ царского величества вѣдома и говорили пьянымъ обычаемъ. И королевское де величество с царскимъ величествомъ за то, что прислалъ к нему пословъ царское величество неумныхъ людей и ево короля обезчестили, зато хочетъ войну всчать; и чтобъ гетьманъ и войско Запорожское учиняли ему вспоможенье. И они де чаютъ того, что тому гонцу в томъ откажетъ і вспоможенья чинить имъ не похочетъ, потому что ему, гетману

Оповідали й се, як канцлер Осолінський наказував їм говорити перед московськими послами, що козаки готові з Поляками воювати Москву, — щоб московські послы зменшили свої вимоги⁹¹. Але Полякам стало відомо, що козацькі послы, будши у царських послів, навпаки радили їм настоювати на своїх вимогах. Тому і на обіді, що їм дав гетьман Потоцький, він дорікав їм за се, і за те теж що вони добиваються скасування унії, яка

і всему войску Запорожскому то надобно давно и того хотят, чтоб царское величество войну против Ляхов всчал, а они де от царского величества не отступят. А хотя де королевскому гонцу впрямь и не откажетъ и какими словами будто споможенья королю похочет учинить потѣшить, и отпустя де гонца, то де они признавают, что после от себя гетман к царскому величеству послов, о чем к нему король присылал, дасть о всемъ вѣдомость”

91 “Да им де здѣсь приказывал канцлѣр, чтоб им то говорить, что они будут заодно с Ляхами против царского величества стоять, и послы де с ними тот часъ будут мир держать и тѣхъ городов, о которых ныне говорят, и панов на каранье просить не будут. И они де сказали, что они королевскому величеству служить ради. А противъ договору о какихъ дѣлах они присланы от гетмана и от митрополита и ото всего войска Запорожского, тѣ дела в совершенье привели, чтоб унияцкая вѣра снесена была тотчасъ и пана Чаплинского велѣли карать смертию”.

нічим Запорозькому війську не шкодить ⁹² . Козацькі послы заперечували сі розмови з царськими послами: казали, що вони ходили на московський двір купувати соболів і вино, а розмов з послами ніяких не вели. Тому просили Москалів в се побаченне (6 травня), щоб вони надалі не видавали їх перед Поляками. А 9 травня зложив їм прощальну визиту Богдан Пешта, і розповівши піддячому Богданову про закінченне своєї місії просив ще раз переказати великим послам, бр. Пушкіним, щоб вони з Поляками не мирились, бо козакам безсумнівно прийдеться воювати з Поляками. Король Зборівського трактату не сповняє, і в чім нібито уступив, то з лукавством, щоб ті обіцянки потім взяти назад, як давніш се робилось. Уложивши з царем договір і закупивши кримського хана Поляки задумують винищити козаків — про се остерігав їх оден вірний і обізнаний з справами чоловік. Гетьман по повороті послів без сумніву вишле зараз послів до царя, щоб він прийняв їх під свою руку і спільно з Москвою

⁹² Кисіль довідавшись про сі зносини козацьких послів з московськими, з свого боку забив тривогу, рекомендуючи як найскорше відправити козацьке посольство, “з як найбільшим фавором”, “і не пускати їх до розмов з Москвою”. Міхалов. с. 552.

почне війну з королем, а до них прилучиться багато й бідної шляхти і всякого стану людей в Польщі й Литві, “що живуть від сенаторів і богатих панів у великих бідах” 93.

93 "Апрѣля въ 29 д. приезжал на посольской двор запорожской казакъ Богдан Пѣшто(!), которой прислан от гетмана Богдана Хмельнитцкого к королевскому величеству в посланникѣхъ и сказывал подьячему Григорью Богданову, что они в тѣхъ делах, для каких дѣль от гетмана к королю были присланы, от короля отправлены, і велено имъ ѣхать ныне к гетману, и они де ныне ѣдут к себѣ до гетмана с чѣмъ ихъ король отправил. И он де теперво. Для прежнего знакомства и дружбы заѣхал проститца, а что он накажет, чтоб тѣ ево рѣчи донести царского величества до великих пословъ, а он де тѣ слова приказывает до великих послов доносить по повелѣнью товарищей своих, которые с ним от гетмана до короля в посланникехъ присланы, и от себя, чтоб великие послы вскоре с королем в совершение миру не приводили, для того что они поѣдут до гетмана наскоро днем и ночью, какъ им Богъ помочи подасть, и царского величества про великих послов роскажут, и гетман де тотчас пошлут до царского величества посланца своего наскоро, чтоб ево гетмана і войско Запорожское под свою государскую высокую руку принял, и будет на них приходитъ войною заодно царского величества с ратными людьми для того, что имъ король противъ Збаражского договору, на чемъ помирился, многихъ статей не уступает, и которые статьи имъ и уступили, и то с вымысломъ, чтоб имъ и тѣхъ статей вперед отступитца и полживить было мочно, и хотят ихъ казаковъ обмануть противъ прежнево, какъ ихъ прежде сего обманывали, и обманув ихъ христіанскую кровь проливали. Да имъ же де вѣдомо

Таким чином козацькі послі розгортали звисний уже нам варіант української політики: ліга православних під проводом московського царя. На жаль досі не вдалося нагромадити документального матеріалу для тодішніх зносин козаччини з

учинилось, что хотят они с царскимъ величествомъ учинить мирной договоръ впрямь, и учиня мир с царскимъ величествомъ, давъ большую казну крымскому царю и сложась, хотят ихъ казаковъ всѣхъ побить, а имъ де сказываль по совѣту про то дѣло подлинной человѣкъ честной, которой про такие дела вѣдаетъ достаточно; и какъ де мы до гетмана приѣдемъ, и гетманъ де і войско Запорожское того терпѣти не будетъ и учнетъ промышлять ныне вскоре, какъ ему гетману і войску Запорожскому Богъ помощи подасть; да имъ же Богъ дасть и не Ляховъ на помощь многихъ людей и противъ короля встанутъ, потому что многие Ляхи шляхта небогатая і всякихъ чиновъ люди, которые живутъ отъ сенаторей и отъ нарочитыхъ шляхтъ въ большихъ обидахъ. А какъ де Господь Богъ то дѣло приведетъ въ совершенье и насъ царское величество православныхъ христіанъ не подасть и приметъ ныне подъ свою высокую руку, и тогда де царское ввличество і всей коруны Польскіе і великого княжства Литовского доступитъ и безъ бою, потому что коруна Польская і великое княжество Литовское и отъ одного ихъ гетмана і войска Запорожского ныне живутъ въ большомъ въ страхованіи, и стоятъ имъ будетъ противъ царского величества і войска Запорожского нѣкимъ; а гетманъ де і войско Запорожское давно о томъ Бога молятъ, чтобъ православная христіанская вѣра была во единеніи, и учили б они жити царского величества подъ высокою рукою безо всякого опасенія. И говорилъ такие рѣчи со слезами”.

Дунайськими князівствами, про котрі так багато й уперто говорилося в тім часі на Україні і в Польщі. Голіньський записує в своїм записнику, з нагоди приїзду козацького посольства з реєстрами:

Хмельницький підбив Москву, так що вона зібрала війська на Корону Польську й хоче зломити перемире, і з огляду на успіхи козаків почала згорда говорити: “Чому король і Річпосполита, заплативши викуп своїм хлопам-підданам, не мала б заплатити викуп і нашому цареві?”

Також післав Хмельницький послів на Угорщину, до Ракоція князя семигородського, підбиваючи його підняти війну на Поляків. Обіцяє зробити його королем польським, Польщею з ним поділитись. Тільки мати Ракоція відрадила і відраджує синові, щоб приязни і вірности своєї королеві і Річпосполитій не ламав, бо не годиться вязатися з хлопом і чужим підданам та йому помагати: “Коли він свому панові віри не дотримав і на нього пірвався, то боронь Боже щоб і тут твої піддані потім тогож не вчинили; у кого б ти ратунку шукав? Ближчі Поляки ніж хлопи”. На сі намови матери (Ракоцій) став приставати, коли б тільки його брат не схотів чогось колотити і з козаками броїти, котрим таки не треба дуже вірити.

Сі ж козацькі послы через Семигородську землю поїхали до Мультан, до господаря мультанського — теж з посольством від

Хмельницького: підіймають його, щоб зачав війну з Польщею й поміг Русі в тім успіху (“щастю”), що вона має над Поляками: визволила свою віру грецьку з неволі. Господар там не дав козацьким послам багато говорити, але завівши їх до покою, зо три години говорив з ними, і не було можна довідатися, що вони там між собою уложили” 94.

94 Осол. ркп. 189 с. 320. Далі Голінський записує ще такі чутки: “Князь Вишневецький хоче впровадити Мойсея Могилу на панство Волоське. Сей Могила одержав уже хоругов від Отоманської Порти і деклярацію, що вони хочуть його мати на панстві Волоськім. Він же намовив до спілки (sprakty-kował) Нечая: пообіцяв йому 100 тис. талярів, щоб він з ним ішов на Волощину. Але і Лупул, теперішній господар, не сидить без діла і сильно готується витати гостей” (с. 345). Се писалось перед козацьким походом на Волощину, після нього, очевидно, Голінський написав на боці: “З того нічого не вийшло, Хмельницький хоче бути господарем волоським”. А далі читаємо такі “Новини з Варшави, 29 серпня”:

“Хмельницький по давньому, як чоловік неспокійний, присяги і вірності королеві і Річипосполитій не дотримує, різні інтриги ведучи по заграничних державах, підіймаючи їх на корону Польську, щоб йому поміч дали. Турчинові віддається під протекцію, аби лиш дав йому поміч на Ляхів, і Туреччина того не вирікається, обіцяє прийняти під свою протекцію й помогти на Ляхів, аби лиш вирікся моря, і щоб усі козаки вічними часами на Турків не нападали, а були васаліями (голодовниками) панства Турецького. З тим приїздив в посольстві до Хмельницького чауш. Також посол від Ракоція, від господаря мультанського і волоського, а з

Насуваються гадки, якою б то дорогою пішли справи, якби московське правительство справді послухало тоді козацьких рад і пішло на розрив з Польщею, і Україна перейшла під протекторат Москви три з половиною роки скорше, ще не обезкровлена війнами й еміграцією 1651-3 років? Але до того не прийшло: московські правлящі круги не рішилися піти на розрив з Польщею і на союз з козаччиною. Ряд подій раптом відслонив перед ними можливість повторення страшних для боярства і для всіх маючих верств обставин московської Смути перших двох десятиліть XVII віку: самозванства, народніх повстань, наступів польських та козацьких ватаг. При кінці травня 1648 р. стались дуже небезпечні масові розрухи в Москві, і потім хвиля таких масових заворушень прокотилася по різних сторонах Московського царства ⁹⁵. Разом з тим, одночасно з вістями про переговори Польщі з козаками і Кримцями про спільний наступ на Москву — викликані ультіматумом Пушкіна, — прийшла на Москву

яким посольством, того ніхто не знає. Також два послы татарські. Всі вони трохи не в однім часі були у Хмельницького” (с. 353). Се вісти про події з липня і початків серпня.

⁹⁵ Про них Соловьев II-X с. 1515 дд.

відомість, що на дворі Хмельницького з'явився “вор” — називав себе сином московського царя Василя Шуйського. За московськими відомостями се був син торговця-міщанина з Вологди, Тимофій Акундинов, що потім в Москві був писарем (піддячим), і відти, пересварившись з родиною, втік на Литву, разом з іншим таким же авантюристом, і став удавати з себе царевича. Вперше московське правительство довідалось про них в Царгороді в 1746 р.; потім вони побували в Римі і в Венеції, через Семигород весною 1650 р. дісталися на двір Хмельницького, що держав їх в гонорах, й виїзжаючи в середині липня за Дніпро завіз до Мгарського Лубенського монастиря — ближче до московської границі — щоб відти їм легше було вести зносини з московськими сторонами ⁹⁶.

Такий збіг обставини не міг справді не затрівожити московське правительство: на нього дійсно мусіли повіяти спомини московської Смути, і воно заходилося як найскорше ліквідувати небезпечні можливості, викликані необережним ультіматумом, та навпаки — просити польський уряд вжити своїх впливів на Хмельницького, аби він видав їм “вора”.

⁹⁶ Історія Акундинова у Соловьева II с. 1497-1500, 1601-8, 1644-9.

З другого боку — польське правительство мало можливість продемонструвати московському посольству не тільки згоду Хмельницького на воєнну прогулку в московські землі разом з Татарами, але й велике спочутте сьому плянові Кримської Орди. Десь в середині червня н. с. ⁹⁷ до Варшави прибули кримські послы — в відповідь на запитаннє, очевидно післане після московського ультіматума в березні-квітні. Хан заявив через них свій непохитний намір воювати Москву, кликав короля в похід і навіть грозився, що коли Поляки не будуть з ним разом, то він з козаками буде змушений воювати Польщу! Московським послам, коли вони післали від себе привитати новоприбулих татарських послів, Татари виявили крайню зневагу: відіслали їх післанця з ріжними лайками, і Полякам докоряли, що вони так панькаються з Москалями, коли ті не варті того. Так записує одержані з Варшави відомости литовський канцлер Радивил — в тім освітленню очевидно, яке урядові варшавські круги надавали сьому татарському посольству. Він додає, що така перспектива польсько-татарсько-козацької ліги дуже сильно підтяла московські претензії:

⁹⁷ Торрес каже, що авдієнція була 20 червня — див. нижче його оповіданнє.

московські послы стали значно м'якші після цього ⁹⁸. Нічого дивного. Скорше приходиться дивуватись, що не вважаючи на ретіраду свого правительства, вони все таки потрапили і в такій некорисній ситуації добитись ще різних сатисфакцій від польського уряду, напр. що книги з ніби то образливими для Москви виразами були прилюдно спалені в Варшаві, на великий жаль і образу польського шляхетського громадянства, що в тім відчувало тяжке моральне пониження своєї держави, конституційних прав, і т. д.

Московсько-польський конфлікт зійшов зі сцени. Договір поновлено. Те, що могло статись тоді, мусіло відійти на кілька літ, щоб повернутися в іншій, далеко менше корисній для України ситуації. А тим часом Хмельницькому і старшині з огляду на нерішучість Москви приходилось світити очима перед Поляками і притакувати їх плянам — так як ото діялося на вище оповідженій розмові гетьмана з Кисілем десь в травні чи в червні.

**Венецька місія до Хмельницького, венецький
посол віміна в Чигрині, в червні 1650 р.,
відповідь Хмельницького на венецьке**

⁹⁸ Memogiale Радиви́ла, рук. Осол. 117 л. 160, Pamiętniki с. 418 (текст трохи коротший).

посольство, звідомленнє віміні, дальші переговори і поголоски, про війну з Туреччиною.

В початках червня н. с. гетьман приймав венецького висланця в справі анти-турецької ліги — козацького походу на Турків. Сим разом дати цілком певні, бо маємо автентичне звідомленнє самого висланця. Був се венецький священик дон Альберто Віміна, вишуканий кінець кінцем для сеї місії Торресом — в Варшаві ⁹⁹. В квітні він одержав від венецького посла в Відні Ніколя Сагрета, котрому була доручена ся справа, інструкцію для сього посольства і листи для Хмельницького — писані в дуже загальних виразах, з огляду на непевність козацьких настроїв. Головним завданнєм Віміні дано — вислідити, наскільки вірні сі відомости (пущені в Варшаві) про намір хана спільно з козаками атакувати Порту ¹⁰⁰. Коли дійсно такі наміри у них єсть, належить їх всяко підтримати, обіцянкою помочи Венецької республіки — одначе в загальних виразах, до отримання дальших інструкцій. Доручалося також

⁹⁹ Про його місію спеціальна студія д-ра Кордуби, з вибіркою депеш, в львівських Записках, т. 78 (1907).

¹⁰⁰ Інструкція Віміні в дод. у Кордуби, ч. 16.

розвідатися, чи не могли б до тої акції бути притягнені господарі Молдавії і Валахії, і які вигляди на участь в ній Польщі.

Коли ж би виявилось, що такого наміру у Татар і козаків нема, послові доручалося заграти на психології Хмельницького, щоб понудити його самого до такої акції против Порти. Він мав йому представити поважанне, яке має в Венеції його імя, його християнська ревність і благородне серце, сотворене для великодушних діл. З другої сторони вказати на безрадість Отоманської імперії — спільного ворога всього християнства — під властю хлопчика, серед сварок міністрів, розстрою в адміністрації, ворохобні серед війська. Шість літ Порти даремно напружує свої сили против Венецької республіки — сильна рука Хмельницького нанесе їй рішучий удар. Венецька фльота кілька разів замикала Дарданельську протоку: останній раз вона протягом 22 місяців тримала її в блоkadі не даючи ні вийти не вийти ані малій барці. Коли б разом з новим наступом венецької фльоти, що має статись сього місяця, сильна козацька фльота з'явилась перед Константинополем і нічого иншого не робила, тільки перетяла б довіз поживи сьому великому місту на кілька тижнів, зараз почались би в нім розрухи, і після такого удару заданого голові, нічого б не вдіяли і всі інші часті імперії.

Посол повинен був пильно вважати, яке вражіннє на Хмельницького зроблять сі доводи. З усею розвагою, якої вимагає така серйозна справа, мав він виміркувати, чого може сподіватись Венецька республіка від нього: які сили міг би він рушити і коли? яке становище Хмельницького і козацького війська? Чи виписані з реєстру селяни приведені до послухности? якої помочи і грошевих субсидій потребував би гетьман від Венецької республіки? якою дорогою могли б бути передані йому гроші, так щоб він міг їх одержати без розголосу?

По одержанню сих писаних інструкцій від Сагрета Торрес виробив Віміні авдієнцію у Осоліньского, що дав йому ще ріжні устні поучення від себе ¹⁰¹. Заговорив про пляни против-турецької ліги, котрій всею душею спочуває, і коли тільки здоровлє йому позволить, поїде до Італії, з нагоди Римського юбилею, щоб там попрацювати для сеї справи — в інтересах Венеції. Потвердив, що вже раніше дав Хмельницькому наказ — постаратись виправити якусь частину “сеї збунтованої юрби” на Чорне море і в даний момент вичікує сього походу. В будущині має намір організувати також і

¹⁰¹ Про сію авдієнцію Віміна оповідає в листі до Сагрета з 7 травня — у Кордуби дод. 21.

сухопутний похід. На запитання Віміні, як се погодити з тим що король заповів Порті послів для потвердження згоди, — канцлер відповів, що така була ухвала сойму, але король може затримати посольство так довго, як йому сподобається. Для улекшення Віміні подорожі обіцяв йому дати листа до воєводи Кисіля і православного митрополита, одначе для безпеки радив перебратися за купця й удавати, що він подорожує в справах торгівлі попільом і деревом — з котрої дістають великі бариші Голяндці: в такій формі до нього краще ставитимуться і люде і шляхта.

Не вважаючи на всі запевнення спочуття сій місії, дані Осолінським Віміні, а королем Торресові, Віміна не набрав переконання, що вони справді ставляться до неї прихильно. Розуміється, так воно і було: творячи легенду про велику анти-турецьку лігу з козаками і Татарами, козацький похід на море і т. д., вони не могли бути вдоволені з того, що венецький висланець буде на місці у першого джерела провіряти, як воно єсть. Характеристично, що в розмовах про сю місію ні король ні канцлер нічого не згадали про наміри хана воювати Турцію, так росписувані перед тим: очевидно тут абсолютно нічим було похвалитись, і ясно було, що сі наміри були варшавським винаходом.

Виїхавши 7 травня з Варшави, Віміна був за тиждень у Львові, і відси на Константинів дістався

29 травня до Паволочи, де тоді була польсько-козацька границя: резідував польський підстароста і козацький отаман. Тут Віміна мусів відкрити дійсну мету своєї подорожі — інакше б не поїхав далі. Його венеціянське походження — оповідає він, зробило йому тут дуже добру репутацію, бо Венеція має, мовляв, тут велику славу через свої останні успіхи против Туреччини; козаки висловляли надію, що гетьман певно позволить їм іти на Чорне море, в поміч Венецькій республіці ¹⁰². Козацькі послы, що вертали ся з Варшави, відвізши туди новоспоряджений реєстр, прийняли Віміну під свою опіку, і він швидко і щасливо за пять день доїхав до Чигирина, де застав Хмельницького, і другого дня був покликаний на авдієнцію “до палацу”.

“Я застав гетьмана (“пана генерала”) в його покою з вищезгаданими послами (що вернулися з Варшави) і деякими козацькими начальниками. Він устав з свого місця і стрів мене серед покою, обняв мене і посадив потім коло себе. Я подав йому вірительну грамоту вашої ексцеленції (Сагрета) і разом з нею латинський переклад, бо довідався, що гетьман не вміє італійської мови, ані з близьких до

¹⁰² Справозданне з подорожі і авдієнції у Хмельницького — у Кордуби дод. 21 і 27.

нього осіб ніхто нею не володіє. Мої пояснення (що до перекладу, спорядженого на швидку самим Віміною) задоволили його, і без якого небудь закиду він почав з того що випив за моє здорове горілки — котра кілька разів обійшла наоколо — аж прийшла пора обіду. Підчас того він розпитував мене про новини з Німеччини, і про деякі подробиці воєнних успіхів Венеції, аж нарешті дав знак, щоб я виложив свої поручення. Тоді я розповів, що в. ексцеленція вислав мене уцілувати його руки і засвідчити поважанне до його особи та побажанне, аби йому повелось забезпечити спокій собі і своїм людям згодою почесною і корисною. Християнські володарі сподіваються, що нинішнє затише (в операціях против Турка) урветься, бо Козацька нація (la-natione Cosacca) не звикла його зносити — підіймаючи зброю на Турка на суші й на морі. Він (Турок) тепер стоїть безборонний перед якими небудь нападами з сеї сторони, звертаючи всі сили на те щоб стримати успіхи венецьких сил, нагромаджених під Дарданелями... Пройшла поголоска, що й Татарин пристає з козаками, заохочений догідною для ріжних здобутків ситуацією — хоче, по перше, заволодіти Отоманською імперією, на котру претендує, і вона йому належить, по друге (се вже, очевидно, завданне козаків): визволити з неволі патріярха і силу бідних християн. Тому всевітліша республіка

Венецька схотіла вислати когось, щоб довідатися правди в сих поголосках і запевнити в. ексцеленцію, що Турок був би так притиснений морськими й сухопутними силами Венеції, що мусів би лишити Татарам і козакам повну свободу в здійсненню їх планів.

“Відповів (гетьман), що дякує в. ексцеленції за чемні відносини і ще перед моїм приходом дуже інтересувався успіхами венецької сили і царгородськими розрухами. Що він тішився їх (венецькими) успіхами і радо прилучився б до їх акції, коли б лише домашні справи забезпечились настільки, аби не треба було боятися нових внутрішніх клопотів — при незабезпечених відносинах з Поляками, що почувають себе ображеними до живого. Єсть люде (між Поляками) добре настроєні, що бажають спокою, але є ще й неспокійні люде, що не перестають відгрожуватись і похвалятися пімстою (козакам), і умови згоди досі не виконані. Знає, що татарський посол був в Варшаві, але в яких справах, се ближче йому не відомо, і хоч він ханові брат і товариш, він не може здаватись на нього так далеко, що міг би облишити край без оборони, виставляючи його на небезпеку ногайських нападів. В кождім разі не залишить подати сю справу на обряду і рішення Запорозького товариства (*compagnia di Zaporosa*), припускаючи при тім, що всевітліша республіка Венецька

підогріла б охоту козаків відповідною грошевою субсидією”.

Віміна на се відповів, що при великім мно́жестві козацького війська не трудно було б його поділити й пуститися на війну з частиною його — лишивши другу частину для охорони. Польщі козакам нема чого боятися — так вона знищена і вичерпана, і прихильники реваншу не мають послу́ху у короля і більш розважних людей. Що до грошевої субсидії з боку Венеції Віміна припускав, що вона її не відмовить, хоч має величезні видатки. На се гетьман нічого не сказав, а запитав, чи Віміна має паспорт від польського короля, инакше сказавши — чи робить свої пропозиції за його відомом і згодою? Віміна відповів, що не має і не просив, бажаючи заховати свою місію в секреті, одначе короля поінформовано про сю подоріж, і він виявив своє спочуттє. На се гетьман завважив, що дійсно для такої акції потрібна згода короля — і пустився в згадки про пляни Володислава, розбиті неохочими до війни магнатами. Радив вислати посольство до хана й прихилити його до походу на Турків, вважав се можливим, бо відносини Татар до Турків подібні до тих, в яких були козаки до Польщі до останнього часу; коли б хан схотів іти на Турка, гетьман також пішов би. З сього Віміна мусів зміркувати, що всі варшавські балачки про ханські пляни проти Порти, про татарсько-козацьку

акцію в сім напрямі й польські накази Хмельницькому — післати козаків на море, чиста фікція: Хмельницький не знав про се нічого і висловлював все се як свій проєкт і цілком нову гадку. Але яснш поставити сього делікатного питання Віміна не зважився; він тільки спитав гетьмана, чи се не на Турка покликав хан козаків до помочи (в дорозі йому сказали, що Хмельницький саме виїздить за Дніпро до козацького війська, зібраного на поклик хана). Гетьман заперечив — військо зібране для походу на Черкесів, що не схотіли дати ханові уставленої дани хлопцями й дівчатами.

Серед сих розмов, що потривали кілька годин і перепліталися горілкою, оповідає Віміна, кінець кінцем застелили стіл і принесли обід, до котрого запрошено і його, і потім довго пили, аж доки прийшла пора відправляти послів: одного татарського, другого донських козаків, і гетьман відпустив Вімину, двічі випивши добрим вином за щасливі успіхи венецької зброї. Роспитувавши старшин Віміна довідався, що татарський посол приїздив з подякою хана за козацьку поміч в експедиції на Черкесів, а Донці приїздили потвердити своє братство з Запорозьким військом і заручитися його протекцією (про се посольство буде мова далі).

Потім Віміна мав ще другу авдієнцію у

гетьмана, і на ній продовжувалися тіж розмови. Гетьман спитав між иншим, чому Венецька республіка не постарається намовити воєвод Валахії, Молдавії і Трансільванії, щоб вони теж підняли ся на Турка і визволили ся з-під його влади? Віміна не знав, що на се сказати. Далі гетьман докладніше спинився на кримській справі, доводячи, що похід хана певно привів би до повного упадку Оттоманську імперію, і тому треба б приложити всяких старань, щоб його підняти, - говорив, що напише про се в листі до Сагрета, і дійсно написав. Стараючись зрозуміти се натисканне Хмельницького на участь хана (про бажанне хана воювати на Турка йому знов таки нічого не було відомо!) — Віміна пояснив собі се так: “Хмельницький, чоловік дуже дотепний, знав що йому нема чого боятися иншого нападу, як тільки від сього сусіда-варвара (хана); хоч він не довіряє й Польщі, але знає, що рушитися вона не може, через недостачу людей, грошей і згоди. Тому хотів би бачити Татар заплутаними в турецьку війну: при звязку Татар з Поляками тільки се забезпечило б і улекшило б його людям похід на Евксін, і побіду”.

В суботу, 11 червня гетьман закликав Віміну до Суботова, “свого улюбленого місточка” і там прийняв “з своєю звичайною чемністю”. Сказав, що хоче його відпустити, дав йому листа до Сагрета,

паспорт на дорогу туди й назад, з наказом усім полковникам, сотникам і т. д. чинити післанцеві вільний пропуск і давати, все потрібне на дорогу, і визначив трьох козаків провідників. Висловив надію, що скоро побачить його знову, а тим часом порадиться з Запорозьким військом в сій справі, та постарається довідатися про погляди хана. Нехай Сагредо буде певен, що готовости підняти се славне діло - війну з Турком, гетьманові не бракуватиме. З розчуленнем оповідає Віміна про багаті дарунки, які від нього одержав (прегарний карабин, багато інкрустований), всякий припас на дорогу (між иншим мід, котрого рецепту при тім Віміна подає), і кілька талярів “на горілку”. Дуже хвалить при тім Віміна козацьку гостинність і чемність взагалі. “Генерал артилерії (обозний) в переддень мого виїзду після обіду повів мене майже силоміць туди де продається мід, велів принести на стіл деревляні барильця меду і горілки, казав покликати музику і забавлявся, щедро частуючи всіх хто приходив, і так трактував мене кілька годин ще в ночі. Грубовата і для італійської вдачі тяжка чемність — але виявляє велику любязність!”

В листі до Сагредо, переданім Хмельницьким і пересланім Віміною до нього зі Львова (написано його досить доброю латиною) ¹⁰³, гетьман дякує

¹⁰³ Дата: Чигирин, 3 червня — очевидно старого стилю.

іменем своїм і війська за виявлену до них прихильність, але в доволі рішучім тоні заявляє неможливість вчинити зараз Венецькій республіці ту прислугу, що вона від нього собі бажає. Вже покійний король Володислав хотів підняти всі сили на Турка, і дав Запорозькому війську гроші на морські човни: вони ще й тепер лежать готові на Дніпровім березі, — але магнати і дорадники короля не допустили до тої війни короля, “і заборонили нам подати руку помочи всесвітлійшій Венецькій республіці, як ми того хотіли”. В тих трудних обставинах союзником і братом гетьманові і війську був хан; зазнавши його ласки, вони і в справі помочи Венеції не можуть поступати без нього сепаратно: нехай Сагрето порадить свому урядові вислати послів до хана, і коли той дасть згоду, то й гетьман з військом не відмовляється від помочи — за відомом і дозволом короля. Гетьман дуже б бажав, щоб Бог привів до одностайности християнських володарів, аби вони могли дати відправу всяким ворогам, та дав при тім змогу виявити і йому свою приязнь Венецькій республіці і віддати їй бажану прислугу, — але як бачимо, кінець кінцем все залежатиме перед усім від кримського хана!

Взагалі лист написаний дуже зручно, крайне

загально і дипломатично, і категоричну відмову прибирає масою приємних слів; цікаво також, що гетьман про військо тільки загально згадує на початку, а пише все від себе: ми та й ми, “Б. Хмельницький, гетьман війська його кор. мил. Запорозького”. Загалом як документ козацької політики і дипломатії лист дуже цікавий: перед венецькою дипломатією, може найбільш виробленою в цілім світі, канцелярія війська Запорозького не осоромилася.

В додаткових листах написаних тоді ж з Львова (одно явне, друге зашифроване) Віміна висловляє ще деякі небезінтересні міркування. Підносить, що на будуче треба, щоб лист до Хмельницького був написаний від самої Республіки безпосереднє; сим разом “секретар” (Виговський) питав його, чому уряд Республіки не звернувся сам, а доручив сю справу віденському послові, і Віміні доволі трудно було се виправдати. Що до великості субсидії, що її козаки хотіли б отримати, йому не вдалось одержати виразної відповіді ні від Виговського, ні від козацьких послів що були в Варшаві; з причин вказаних гетьманом вони взагалі були здержливі на пункті яких небудь обіцянок більшої помочи. Але він, Віміна, думає, що навіть і за малий козацький похід варто добре заплатити. Навіть мала козацька екскурсія на турецькі землі була б роздута поголосками і змусила б Отоманську

імперію кинути в той бік великі сили, і таким чином зробила б велику диверсію на венецьким фронті. Піднявся б дух в невдоволених підданцях Порту: молдавських, валаських, семигородських, і вони захотіли б скинути з себе турецьке ярмо, а мабуть і Москва не пропустила б покористувати ся сею нагодою, і Венеція могла б уложити з Турцією почесну і корисну згоду.

В шифрованім листі Віміна оповідає розмову, яку він мав при повороті в однім місточку з найстаршим з тих козацьких послів, що були в Варшаві. Той спитав, з чим гетьман його виправив. Вислухавши відповідь сказав, що Хмельницький мав нараду ¹⁰⁴ з своїми довіреними людьми в венецькій справі, і всі згодилися, що треба післати певне число човнів і людей на море, — але Хмельницький не захотів рішати не забезпечивши себе наперед з боку кримського хана. Та до повороту Віміна ще можна буде щось зробити! “Я сказав, пише Віміна, — що треба б іще порозумітися про похід. з королем — бо в листі до в. ексцеленції Хмельницький ставить умовою королівську згоду. Посол засміявся і сказав: “Король дасть дозвіл, а коли ні — то ми візьмемо

¹⁰⁴ Нібито в Паволочи, але се очевидно помилка, або непорозумінне.

його у Кодацької залогі”. — Кодак се твердиня збудована Поляками на Дніпрі, щоб стримувати козаків від походів — вони там тримають тепер свою залогу, пояснює Віміна, і далі завважає, що він переконався, що взагалі король і канцлер не користуються у козаків такою пошаною, як він думав, і не дуже їм милі. Канцлерові не забувають, що його замислом Хмельницький був під Збаражем проголошений бунтівником, а на уряд козацького гетьмана настановлено було ворога Хмельницького Семена Забуського: канцлер був автором листів розісланих між козаків, що намовляли їх скинути Хмельницького і прийняти Забуського, і після згоди канцлер постарався, щоб Забуський був обдарований польським шляхетством, і король дав на се згоду і затвердження.

“Що Хмельницький мало симпатизує королеві — пише Віміна далі, — на се, міні здається, я маю два сильні докази. Хмельницький за столом сказав тост до жінки притишеним голосом, так щоб дальші не чули, а мене вони не стереглись, думаючи, що я не розумію їх мови — “За здорове великого короля”, сказав він: сі короткі слова звучали як зневага. Жінка з гримасою рушила головою, вони засміялись і встали.

“Ще більший другий. Принесено до Хмельницького королівський наказ, що під загрозою різними карами наказував, які титули

треба виписувати Московитові. Поглянувши на папір і зміркувавши зміст він сказав з гнівом: “Так король боїться Москаля? Заберіть геть сей лист, я його не хочу знати! Се не для козаків, що хочуть свободи!” І так він не прийняв сього листу ані не схотів щоб його розпубліковано. Що до канцлера, то міні здається, мої підозріння про нього і його хитрощі справдилися вповні: ані селянського повстання не було, ані Хмельницький не ходив в похід. Тому то він хотів утруднити подорож (до гетьмана) посилаючи мене на руки київського воєводи і митрополита — найбільших ворогів, яких має латинська віра!”

Я трохи ширше спинився на сім цікавім епізоді — стрічі з нашим козацьким світом культурної західно-європейської людини, з політичним досвідом і доволі широкою, як на той час, загальною освітою. Віміна уважно приглядався до того що бачив, вмів орієнтуватися в нім і доглядатись того що крилося поза лаштунками. Він опублікував потім кілька праць про україно-польські і московсько-польські відносини, українське життя й побут ¹⁰⁵, і в своїх донесеннях до Сагрета роскидав, як ми бачили, чимало цікавих подробиць життя, звісток і помічень над

¹⁰⁵ Про них див. в VIII. II с. 204.

політичними відносинами.

Коротко докажу історію сих політичних плянів польсько-українських, про котрі зачав мову.

Після виїзду Віміні з Варшави наради і переговори про них ішли далі. 4 червня Торрес подає — здається досить припізнені вісти про нараду, що організував коронний підчашний Остророг в невеличкім гуртку сенаторів з приводу прохання дунайських католиків переданого одним тамошнім священиком — очевидно тим же Парчевичом. Його вислано на цісарський двір, а відти до Венеції, з листами канцлера, а в Варшаві радили далі над способами, якби втягнути до сеї справи козаків і Татар. Пляни оживилися, коли розійшлося заклопотанне викликане ультіматумом Пушкіна, і царське правительство дало своїм послам наказ відновити вічну згоду з Польщею.

З тим як загроза війни з Москвою відійшла, стратили актуальність пляни заплутання козаків в сю війну і напущення їх на Московські землі, і знову можна було балакати про організацію козацького походу на Турків та торгуватися з інтересованими державами. Торрес розповідає те, що він чув про авдієнцію татарського посла у короля 20 червня н. с., — властиво панські балачки з приводу сеї авдієнції, що ходили в Варшаві в

останніх днях червня ¹⁰⁶. Посол хана, каже він, заявив канцлерові від хана устно, і те ж в листі виложив візір, що Татари через нужду і убожество свого краю і множество своєї людности примушені пуститися в похід, щоб здобути собі на прожиток — вони можуть заробити його собі тільки шаблею ¹⁰⁷. Широко доводив, як мало треба покладатись на приязнь Московита, що не мав звичаю дотримувати вірности сусіднім володарям, — вказав на приклади, як то підчас минушого повстання в королівстві він тримав послів при Хмельницькім і шпигів під час Збараської облоги, вичікуючи догідної хвилі, щоб напасти на Річпосполиту підчас найбільшої біди і крайности, та з'єднавшись з її ворогами взяти її під ноги! Нехай би Польща посилала козаків в якийсь заграничний похід: чи будуть вони в ній переможцями, чи будуть побиті — однаково то їй користь. Коли програють похід, се буде пожитком для королівства, бо воно позбудеться сих лотрів, від котрих неможна нічого сподіватися крім невгавучої злости і безконечних

¹⁰⁶ Реляція з 2 липня 1650 — Жерела XVI с. 85.

¹⁰⁷ Торрес не раз вживає сього виразу “sciabla”, очевидно дуже наслухавшись і прийнявши його за характеристичний місцевий вираз.

злочинів. Коли поб'ють неприятеля, та здобудуть нову країну, розширяться й повернуть шляхті польській її маєтки, котрими заволоділи, і будуть даліше — не будуть бушувати в своїм краю. "Такі в коротких словах пропозиції й виводи татарського посла, і поскільки я можу з'орієнтуватися, — кінчить Торрес, - тут думають, що тими самими мотивами можна переконати й самих (Татар очевидно) обернути свою зброю против Турка".

Так переводилися пляни варшавської дипломатії з шин "на Москву" в напрям "на Царгород"!

Коли стало відомо, що гетьман коронний визначив збір війська на Поділля і витягає сюди армату, готові були вважати се вірним знаком війни з Туреччиною. "Тут у нас знов якое на війну заноситься" — писав львівський синдик Кушевич до Кракова 5 липня. "Обоз має стати 4 серпня під Сатановим. Коронна армата вся виходить від нас, а ще з Варшави йде до нас чимало, а звідти піде далі. Від кількох днів у нас у Львові венецький посол, що вертає від Хмельницького: козаки чайки готують. Єсть і посол від кримського хана, йде до цісаря християнського, до Відня — завтра має виїхати до Кракова; хан щось інтригує в справі турецького панства: вже Турки то помітили, як оповідають наші купці приїхавши з Царгороду. Дай Боже

щастя” 108.

Незадовго по тім (в середині липня с. с.) прибув ще оден компаньон до сих плянів: приїхали семигородські послы, з поздоровленнем з приводу замирення з козаками і закликали до спільної акції против Турків. Князь семигородський готов, мовляли, підтримати таку війну всіми своїми силами і засобами ¹⁰⁹. Се властиво був перший серйозний сторонній голос в сій справі — бо ж попереднє говоренне про наміри Татар і козаків воювати з Турком по всім наведеним мусимо вважати за побожне бажанне самих варшавських кругів. Він мусів зробити сильне вражінне.

Заразом стало відомо, що викликана місією Парчевича акція знаходить прихильність на цісарському дворі ¹¹⁰ і в Венеції — Парчевич прибув туди з листами Осолінского на початку червня. Венецьке правительство рішило спішно вислати до Варшави посла, щоб уложити з Польщею союз проти Туреччини — призначено для

¹⁰⁸ У Голінського, с. 346.

¹⁰⁹ Реляції Торреса з 23 і 30 липня, Жерела т. XII с. 131 і XVI с. 87.

¹¹⁰ Рел. Сагрета з 28 травня, Жерела XII с. 130.

того Джіроляма Каваццу, що десь з поч. серпня вже вирушив у свою місію ¹¹¹. Реляція Віміні також зробила сприятливе вражіннє. За порадою Сагрета рішено було вислати його знову до Хмельницького, Кавацца в переїзді через Відень мав забрати закуплені вже Сагредом дарунки для Хмельницького і козацької старшини, як то радив Віміна (особливо рекомендував він “секретаря Виговського”). Осолінський, збираючись на папський юбілей в серпні 1650 році, сподівався дати дальшого ходу сій акції, прихилити до неї цісаря і папу — та несподівано перед самим виїздом вмер, від апоплексії, 9 серпня н. ст. Але й смерть його не перебила сеї анти-турецької акції, що мала стільки впливових прихильників, починаючи від самого короля, і підогрівалася бажаннєм одержати сим титулом гроші і військо. Тільки з дипломатичного слова вона не перетворялася в діло. Бо Хмельницький притакуючи польським плянам, весь час шукав опертя проти Польщі, і після того як Москва відновила свою “вічну згоду” з Польщею, більш ніж коли небудь почав працювати над скріпленнєм своїх звязків з Отоманською Портою і

¹¹¹ З вересня пише вже Сагрето про його авдієнцію у цісаря, в дорозі до Польщі — Жерела XII с. 134.

перетворенням їх в правно-державний союз: в підданство султанові і перехід України до категорії таких турецьких васалів як кримський хан, воєвода молдавський, мунтянський, князь семигородський.

Хмельницький заходиться коло тіснішого звязку з Туреччиною. Його директиви донцям.

Кримські жадання помочи на донців і черкесів.

Похід Лисовця і Тимоша Хмельницького.

Свого часу я згадував ¹¹², що зараз мабуть по зборовським замиренню гетьман за порозумінням з ханом посилав посольство до султана, демонструючи тісну приязнь козацтва з Татарами. Безпосередньої відповіді на се не маємо, але доволі правдоподібно, що на початку 1650 р. гетьман мав якесь посольство в відповідь на се: донські висланці, будучи в Чигирині в січні чули, що гетьман чекає до себе "турського посла" — він в той момент десь зближався до Чигирина ¹¹³. Але з чим приїздив той посол, був він від самого султана чи від котрогось з башів, донські висланці не знали, і ми так само. Як оден з мотивів сього посольства

¹¹² VIII. III с. 239-40.

¹¹³ Донскія дѣла IV с. 363.

можна припустити пригадку від Порти, щоб козаки не ходили на море. Як ми знаємо, донські козаки скористали з походу хана в поміч Хмельницькому в 1649 р., щоб шарпнути кримські та турецькі городи на Чорнім морі ¹¹⁴; з того часу забезпечення турецьких земель від козацьких нападів стало одним з пунктів дипломатичних переговорів з гетьманом, з боку татарського і турецького. Воно виступає в пізнішій листі, одержаній гетьманом в липні 1650 р., і дуже правдоподібно, що й січневе посольство порушувало сю справу. У відповідь на це гетьман, судячи з пізнішого відпису, заявляв не тільки свою готовість у всім вигодити Порті, але й бажання бути підданцем і користуватися її протекцією й помічю против усіх своїх ворогів — як от Ляхів. Зробив він сю заяву в листі після сичневого посольства і одержаній в Царгороді 27 квітня до рук Бектеш-аги, “названого батька султанового” ¹¹⁵. Таку заяву — виходить з грамоти, він посилав султанові ще підчас війни 1649 р., просячи помочи на Ляхів, і очевидно — поновив сю заяву на початку 1650 р. — на що отоманське правительство і відповіло посольством,

114 Тамже с. 820.

115 Див. лист Мурад-паші в Актах ЮЗР VIII с. 353.

що було в Чигирині в липні 1650 р.

Відомости про нього ¹¹⁶ дають нам деяку можливість орієнтуватися в сих переговорах, що на початку 1651 року закінчились формальним признаннем України васальною державою Отаманської імперії й інвестицією гетьмана знаками сього васальства.

Не вважаючи на те що Порта, спеціально її столиця і двір, переживали тоді період замішань і упадку — так дуже підчеркуваного в вище наведених польських і венецьких міркуваннях, гетьман і старшина трактували се як переминаючу хворобу: рахувалися з Портою як з могутнім політичним чинником і силкувалися використати її для своїх політичних завдань. З двох політичних варіантів які раз-ураз виникали на українським політичним пляні ¹¹⁷: уведення України в систему васальних держав, що стояли під зверхністю султана, чи організації християнської противо-турецької ліги (яка теж мала два свої варіанти — вінчаючись або папою, або Москвою і патріярхами), в другій половині 1650 року, після того як Москва рішучо відмовилась від інтервенції,

¹¹⁶ Див. низше с. 59.

¹¹⁷ Пор. VIII. I с. 132-3

очевидно — рішучу перевагу взяв варіант перший: звязатися з Портою, заручитися її протекцією та сприятливими директивами для сусідніх васалів її — Криму, Молдави, Семигороду, а для того — формально бути прийнятими між підданців султана. В сім напрямі велися переговори протягом цілого року після Зборівського замирення і закінчилися султанською грамотою місяця ребіул-евель 1061 — лютого 1651.

При тім Хмельницький старався з одної сторони підчеркнути в очах хана, що се акція не тільки вповні льояльна, а навіть корисна для нього: Хмельницький мовляв демонструє се перед Портою, аби вона хана тим більше шанувала і ні в чім не тіснила. Так він се заповідав перед московським послом, так видно справді був писаний його лист, отриманий Бектеш-агою в квітні 1650 р. Але разом — як видно з листу місяця ребіул-евеля, він обережно скаржився на хана перед султанським диваном, чи лекше кажучи — констатував факт, що хан його покинув в рішучий момент, в війні з Польщею, і на будуче, очевидно, добивався директиви, щоб хан "ніколи не обертав своїх очей і ух в польську сторону" — як то формулувала грамота з ребіул-евеля, повідомляючи гетьмана, що така директива ханові дана.

Та не покладаючись на впливи сих царгородських директив гетьман і старшина

старались як болячці годити ханові, щоб придбати можливо найбільшу ласку його. Своім суворим ультіматумом осягнув се гетьман, що Донці більш не пускалися на море ні сухопуть не ходили під оселі кримські та ногайські улуси: він дійсно стримав їх, так що вони в степові промисли не пускались — принаймні так жалувались перед московським царем (може й надмірно прибіднюючись) ¹¹⁸. Потім в березні 1650 р. хан прислав гетьманові нового листа сповіщаючи, що він приймає до відому причини. з котрих гетьман не післав карної експедиції на Донців, і сам готов відступити від сеї експедиції, коли Донці йому “поклоняться”, а від гетьмана жадає тільки, аби він до них післав послів і потвердив, щоб вони не ходили на море. Гетьман дійсно написав зараз листа до Донців, щоб вони не псували йому “вічного братерства” з кримським ханом ніякими нападами на кримські й турецькі володіння, бо “ласка царя его милости и всѣхъ ордь” потрібна для визволення церков божих; завдяки свому союзові чимало церков уже “одшукалося” в попередніх кампаніях, і на будуче гетьман сподівається того ще більше — тільки треба “поважати” сю кримську приязнь. Тому в інтересах церкви і вільностей козацьких —

118 Донскія дѣла IV с. 452-3 (одержано в Москві 10. IV).

котрі, значить, хан теж помагає боронити, гетьман жадає “братерської любови” від Донського війська, щоб Донці не ходили на море. І московському цареві пише, щоб він Донцям тих походів заборонив. А коли-б того не послухали — гетьман грозить війною 119.

Донське військо одержавши такого листа, переслало його з своїми послами до Москви, а до гетьмана з його посланцями вислали свого посла, просячи щоб він їм не забороняв ходити на море і посилати людей на Крим. Але гетьман їм сього розрішення не прислав, а вони без його дозволу нікуди своїх людей не пускали 120.

Потім прийшов до гетьмана від хана новий наказ: вислати п'ять тисяч, а що найменше — три тисячі козаків за Дніпро, для сполучення з татарським військом, що мало йти під проводом ханського брата, калги султана, на Черкесів. В сій справі маємо два листи: один, з датою 14 травня, роздобули московські вістуни, і він заховався в московським перекладі, в актах посольського

119 Лист хана і лист Хмельницького Дон. дЂла IV с. 519 і 522. Перегляд зносин Хмельницького з Доном в новішій праці О. Гермайзе: Україна та Дін у XVII ст., 1928.

120 Тамже с. 524-5.

приказу; другий, без дати, дістали висланці краківського воєводи, кн. Заславського, і він заховався в ще гіршім польським перекладі в одному з польських збірників. Перший лист очевидно раніший — він міг бути принесений Хмельницькому при кінці травня н. с. Хан згадував своє попереднє прохання помочи на Донців: до сього походу, з волі божої, не прийшло, і хан за те не має претенсії, але тепер просить гетьмана невідмінно прислати йому п'ять, а що найменше — чотири тисячі козаків з своїм замістником. Хан висловляє надію, що гетьман не відмовить йому “сеї малої горсти своїх людей”, після того як хан дав таку велику поміч козакам в останній війні (“з нашим військом конним і пішим в день і в ночі давали ми вам поміч”). Каже “йти їм Чорним шляхом до самих Черкас, а той кого пішлеш намістником у війну — накажи йому пильно: прийшовши до Дону, післати своїх козаків до донських козаків, чи хочуть вони замиритись і побрататись, — і про се нехай би вони прислали до брата мого калги-султана своїх старшин, які-б могли з нами умовитися і з нами приязнь закріпити” 121.

Можливо, що про се посольство йде мова в

121 Польські справи 1650 р. ст. 1 ст. 475-7.

листі Кисіля без дати — з місяця травня очевидно. Кисіль з прикрістю констатує сей звязок Татар з козаками, вважаючи його нерозривним (“не тільки з собою живуть і кочують, але й військо собі навзаєм посилають”). Каже, що посольство просило — по перше, з ініціативи Порти: стримувати Донців від моря, і Хмельницький знову післав на Дін листа в сій справі (чи не той самий?), по друге: хан просив помочі на Черкесів, і Хмельницький вже визначив збір виборним козакам, по 300 чоловіка о двуконь від кожного полку, під Полтавою “на день 26 мая старого календаря”: разом буде 6 тис. козаків (отже від 20 полків!). Кисіль посилав копію листу висланого на Дін і універсалу в справі збору під Полтавою 122.

Очевидно, з його рук сей універсал поширився в Польщі і дістався до Голінського, що записав його до своїх “Термінат” і заховав для нас — дуже інтересний, ні в чім не підозрілий, на жаль тільки в перекладі, розуміється:

Богдан Хмельницький, гетьман війська й. к. м. Запорозького, панові полковникові київському з усім товариством полку — здоровля від Господа Бога в. м. жичимо! Жадали ми від вас зимою і наказували, абисьте йшли на службу й. м. цареві

кримському; але що в тім часі ще ми сподівалися непевности покою від п. п. Ляхів, для того так ми як і цар кримський той похід торік занежали і услугу, на котру сьмо мали йти, ми відложили. Тепер певний покій став, тому й. м. цар кримський прислав до нас, аби сьмо йому кілька тисяч товариства придали, по 300 чоловіка з полку, а одного сотника на наше місце. О двуконь з оружем добрим, огнистим, оден віз на десяток чоловіка, не чекаючи другого універсалу на день 26 мая до Полтави ставитися в ту дорогу, то єсть на услугу визначену й. м. цареві кримському, що замишляє на Черкесів, на призначене місце, без вимови — під ласкою нашою і військовою инакше не чинячи. Дан в Чигрині, 24 мая р. 1650. Іван Виговський, писар війська Запорізького 123.

123 Осол. 189 с. 388, недавно видрукував сей універсал проф. Крипякевич в своїх студіях над державою Б. Хмельницького, Записки Наук. Товариства Шевченка, т. 147, 1927, с. 72. Підпису гетьмана під універсалом нема, дипломатика козацька так мало вистудіювана, що не берусь рішати, чи його заступав підпис писаря, чи гетьманський підпис упущено при копіюванні. Крипякевич підчеркує сей факт як унік, і так само не береться рішати, чи се пропуск чи ні (с. 62).

Сюди належать московські вісти (скорочую їх фразеольогію):

Крупепкий ігумен Йона оповів 11 (21) червня: “Черкаской гетман Б. Хмельницкой со всѣми полковники нынѣ в

Але збір сей, очевидно, відкликано. Видко, гетьман вважав і сей кримський похід замаскованою операцією проти тих же Донців, і кінець кінцем відписав ханові (може на підставі нових запевнень, отриманих від Донців), що вважав похід зайвим, тому й війська не посилає “бо неприятелі ханські йдуть до нього з поклоном”. Так можемо міркувати з другого ханського листу (без дати). Хан пише, що наказавши своєму братові похід на Черкесів і написавши свого листа гетьманові, він що-години сподівався приходу козаків — але натомість одержав від гетьмана лист, що “військо Запорозьке не прийшло тому, що неприятелі наші

черкаском городѣ Чигирине, будет меж ими о всем договор. А Черкас было в сборѣ в Миргородкѣ и в Полтаве десеть тысячъ, а ити было им к Татарам на помоч на Горных Черкес, что они им не послушны. И Черкесы с Татары нынѣ помирились, и по гетманскому велѣнью тѣ Запорожские Черкасы всѣ розпущены нынѣ по домам”. — Малор. спр. 1650 зв. 4, № 14 л. 1. Тут інтересна відомість про старшинську раду в Чигирині в місяці червні.

Козак Понявин оповідав в Путивлі 14 червня, що здибав Донців, в повороті їх від Хмельницького: той наказав їм не чіпати Кримців, і по полках та сотнях розіслав королівський лист, аби польські й литовські люди, з огляду на відновлення вічної згоди, жили з царськими людьми в спокою, “и которые были Черкасы посланы с Полтавы с 4-е тыс. человек, и тѣ ворочены и розпущены по домам”. — Польські справи 1650, ст. 13.

йдуть до вас з поклоном”. Хан настоює, що похід на Черкесів мусить відбутися доконче: не перший раз Татари туди ходять, і чи козаки в поміч прийдуть чи ні, але татарське військо на Черкесів піде. Хан просить, доконче прислати козаків, під проводом Нечая, або Демка Лисовця (генер. осаула) на день 15 липня. Коли трудно прислати пять тисяч, досить буде й три — головно “аби поголоска була, що між кримським військом єсть козацьке військо ¹²⁴.

Сим разом гетьман взяв ханський наказ дуже серйозно: поновив попередній наказ козакам зібратися під Полтавою, вислав туди осавула Демка, щоб вибрати з них вибраного війська 3000, і сам виїхав туди з сином Тимошем — щоб виправити його з військом, ханові на пошану, а синові на військову вправу.

Перед виїздом вислав він лист до царя з своїм агентом Греком Іваном Тафларі. В нім заспокоював царя, щоб він не підозрівав ніяких злих замислів в сім поході, бо військо посилається “только для потреби его милости хана татарского, а не на иной какой замысель” — себто не против Москви. І взагалі щоб цар не мав ніяких підозрінь на

¹²⁴ Лист в Архиві ЮЗР. III. IV с. 495-6; судячи з того, що про липень говориться як про будучий місяць, лист був писаний в червні.

гетьмана, як то його повідомляють, що цар підозріває його в неприязни, тимчасом як гетьман до нього “на вічні часи в приязни пробуває” 125. Але не дуже лояльно і не згідно з сими запевненнями повіз він з Чигирина разом з собою того звісного вже нам московського “вора” Тимофія Акундинова, що три місяці перед тим прибився до Чигирина, і з тим же Греком Іваном Акундинов післав до московського патріярха Йосифа секретного листа, просячи аби він вставив ся за нього перед царем, випросив амнестію і дозвіл на приїзд до Москви, — тільки гетьман про се нічого не згадав в листі до царя 126. З дороги, з Миргорода гетьман відправив Акундинова з його товаришом Костькою до Лубенського Мгарського монастиря, а сам поїхав до Полтави: там зробив перегляд козацькому війську, виправив сина з вибраним полком, а решту козаків відпустив до дому. Потім поїхав назад, і в Миргороді, з поворотом приймав посланців путивльських воєвод, Марка Антонова і

125 Акты ЮЗР. VIII с. 358.

126 Про сей лист пише путивльська одписка — що привіз його “Грек Іван Петров”, котрого приїзд воєводи оповістили до Москви 13 липня (Акты ЮЗР. III с. 420); се вповні сходиться з маршрутом Івана Тафларі.

Бориса Салтанова, котрим завдячуємо сих кілька подробиць ¹²⁷. Про посольство се скажу зараз далі, а тут згадаю в кількох словах дальшу історію сього козацького походу під проводом Лисовця і Тимоша Хмельницького, так як розповідали її в 20-х днях вересня в Лохвиці московському послові Унковському “козаки Лукаш з товаришами, що були в поході на Дону з гетьманським сином Тимофієм і з полковниками”:

“Було їх 18 корогов, а полковники були: Демко, канівський та черкаський, провід був доручений від гетьмана полковникові Демкові, а сина свого він післав на те тільки, аби “прийняв наук належних до ратного діла — аби знав служити”. Татар з ними не було. А йшли вони з Полтави на Орчик, на Берестову, Орель, Самару, Вовчі Води, Медвежі Води, Терновку, Колиш, Кримки й Міус, і на Міусі стояли два тижні. І з Дону до гетьманового сина Тимофія і до полковників були послы від Донського війська: отаман Корнило Білгородець іще з двома і били чолом полковникам і війську, говорили: “Військо козацьке на військо (козацьке) ніколи не ходить!” Бо думали, що ми прийшли на них. І наші

¹²⁷ Звідомленне путивльських воєвод про сю посилку і справозданне самих післанців в Актах ЮЗР. III с. 419 дд.

полковники і військо сказали: Ми не на вас прийшли. І з Дону, з війська привезли нам сорок міхів муки та чотири бочки вина. І з Озова також привезли запас, рибу і питтє. А під Озовом вони ближче Мертвого Донця не були. А пощо військо ходило, ніхто не знає. А назад ішли до Вовчих Вод тим же шляхом, а від Вовчих Вод ішли повз татарські улуси, і Татари давали на військо биків, баранів і коней. А прийшовши до Полтави пішли за гетьманом (на Молдаву), а інші — що коней потратили, ті лишились. А гетьманів син поїхав до Чигирина”. 128

Через свого посла хан повідомив гетьмана, в перших днях серпня, що поход став непотрібним, бо Черкеси йому покорилися (див. нижче), і гетьман з Дону, видко, звернув своїх козаків.

Повертаю до путивльського посольства. Приїздило воно нібито з листом в справі товарів, забраних у московських купців, але мало крім того

128 Акты ЮЗР. VIII с. 330. У Єрлича записана поголоסקа про нещасливий кінець сього походу “на Калмукив”: грім убив у нім 4000 з 12000, що було в тім корпусі, коло 3000 при тім осліпло, а інших покорчило; останок побила Москва боронячи своєї границі, і кількадесять тисяч Татар також, — “про се оповідали самі недобитки, які повертались” — “Таке чудо показав Біг над тими розбійниками”. Се взірець тих злорадних балачок, що ходили поміж шляхтою.

дорученне побачитися з Акундиновим, що прислав був листа до путивльського воєводи, просячи його клопотатися перед царем. Зачувши в дорозі, що він приїхав до Лубенського монастиря, післанці хотіли з ним побачитися. Але українська адміністрація до Лубен їх не пустила -мовляв се їм не по дорозі, і вони зачекали в Миргороді гетьмана, що вертався з Полтави. 17 червня с. с. гетьман прийняв “честно” привезений ними лист і дарунок - сорок соболів, запросив на обід і на обіді розповів, що се він дав кримському цареві “луччих людей о дву конь три тисячі”, виправив із сином з Полтави “буцім на Гірських Черкесів”. Потім став згадувать, як підчас попередньої війни з Поляками, на його прошенне московської помочи, “государево милостивое слово о помочи было, а послѣ того о помочи на Поляковъ государевыми ратными людми отказано”. Тепер від Поляків знову “ставиться обида і неправда велика”, обіцяного при замиренню вони не додержують, і мабуть прийдеться з ними воювати знову, так він, гетьман, покладається на царську ласку: як буде просити помочи, нехай цар йому не відмовить: як би у нього було “для слави” хоч би тисяч шість або десять царського війська, то він би “очистив Польську землю цареві!” А він, гетьман, з свого боку рад служити цареві з усім військом Запорозьким усею душею: не то що польські та литовські городи цареві очистить, а хочби й

Царгород, і до Єрусалима — приведе під царську руку”. Тричі він їх приймав і пив на здорове цареві: на першій місці перед тостом за короля. Згадав про псевдо-Шуйського, що живе тепер у Мгарському монастирі — аби вони з ним побачилися. В листі до путивльських воєвод ¹²⁹ виправдував інцидент з товарами тим, що тоді цар “учав ся заводити з королем”; як контр-претенсію згадав про пасіку на Мерлі спустошену московськими людьми, а на будуче сподівався згідного пожиття: “вашим вольно всякого пожитку заживати, аж до Днѣпру добывати ся, и нашим у вас”. І теж згадував за псевдо-Шуйського — що він просить воєвод попросити за нього царя, аби він його прийняв у свою ласку.

Післанці дійсно заїздили до Лубень і бачили в Мгарському монастирі Акундинова — він мовляв на те й до Лубень перебрався, щоб ближче проситися до Москви; але на устні запевнення путивльського воєводи не рішився їхати: хотів мати забезпечення на письмі ¹³⁰.

Турецькі послы у гетьмана і підданство

¹²⁹ Акты ЮЗР. III. 418.

¹³⁰ Тамже с. 423.

**султанові (липень). Жести в польський бік.
Ханський плян походу на Московщину і
контр-маневри козацької політики.**

З Миргороду Хмельницький вернувся до Чигирина, де його вже чекали послы — турецький посол і з ним татарський післанець, висланці від різних магнатів, в тім числі від краківського воєводи кн. Заславського. Дневничок — реляція незвісного на імя висланця кн. Заславського, списаний для свого патрона, і звідомлення інших магнатських висланців заховалися для нас і кидають інтересне світло на тодішні відносини ¹³¹

¹³¹ Дневничок висланців Заславського в Архиві Ю.З.Р. III. IV. с. 497, з б. польських рукоп. Ленінгр. Публ. бібл. Коротший текст у Міхаловского с. 554-5 має самостійний зміст і в дечім доповнює ширший текст. Що автором був висланець кн. Заславського, і писав для нього, се видно з опису авдієнції на с. 498. Реляція кінчається з'їздом в Ірклііві (с. 500). Дальше додане мабуть з іншого джерела: в ркп. Осолін. 225 л. 306 ся записка читається під осібним заголовком: Nowiny Ukrainne (в тексті правильнішим і довшим), і оповідає про події з місяця вересня. Тамже перед тим (л. 305) дві реляції з Бродів, що описують липневе посольство до Хмельницького від Конєцпольского і додають деякі інтересні подробиці й варіанти до звідомлення Заславському.

Реляція Заславського послужила підставою депеші Торреса з 3 вересня (Жерела XVI с. 88); до оповідання про турецьке

29 липня (н. с.) в п'ятницю гетьман в'їздив до Чигирина; на зустріч йому виїхала козацька хоругов (сотня) чигиринська; при в'їзді з замку вистрілено з п'яти гармат, грали в труби, били в бубни; над гетьманом несли бунчук і хоругов за ним ішла.

Другого дня гетьман урочисто приймав у себе турецького посла Османа-агу, старшого покойового султана. Посилав по нього білого коня, гарно прибраного по гусарськи, і приймав потім обідом

посольство він додає дещо з оповідання про гостину польських післанців у Хмельницького, і небезінтересно розвиває замітку автора дневничка про зміну в Хмельницькім після приїзду татарського посла: Хмельницький зачав був всяко зневажати “шляхтича післаного від короля більше для нагляду за його вчинками ніж для чого иншого”; але коли приїхав ханський посол з наказом хана поставитися на день 15 серпня з своїми козаками в визначенім за Дніпром місці, “з осторогою не розривати з Польщею, її королем і королівством і з заявою свого бажання непохитно заховувати присягу згоди”, — “після сеї деклярації хана Хмельницький став більше шанувати королівського посла — як не робив того перед тим”.

Далі він робить таку увагу, інтересну супротив попередніх звісток про бажанне хана воюватися з Портою: “Сеї татарський посол не згоджується, ніби то канцлерові було заявлено бажанне ліги і походу на Турка, навпаки на нове запитанне він відповів, що його пан ледво чи згодився б на се (*condifficolta sia per consentirvi*), будучи одної віри (з султаном)” — Жерела XII с. 89. Се дементує попередні варшавські поголоски — вигадки

його і татарського післанця від очаківського бея, що був провідником того Осман-аги: мав засвідчити перед гетьманом, що то “великий чоловік”, аби гетьман віддав йому відповідну честь. “Декотрі наші, що покозачилися”, присутні при тій авдієнції, оповідали авторові дневника, що посол сей перед усім іменем султана і турецьких достойників привитав гетьмана з перемогою над Ляхами, і засвідчив, яку то славу Запорозьке військо здобуло по всіх сусідніх державах; далі передав прихильні слова султана з приводу присланої гетьманом заяви, ще підчас війни, що він хоче бути підданцем султана. Такий був і зміст листів прочитаних в перекладі. Маємо їх три — оден від Бекташ-аги, що отримав попередній лист гетьмана, 27 квітня, і два від Мурад-баші, судячи з змісту — очаківського намістника ¹³². Листа від самого султана не було.

Бекташ-ага повідомляв, що гетьманські листи

¹³² Порівняння оповідання дневника з турецькими листами, роздобутими потім з гетьманської канцелярії Унковским (Акты Ю.З.Р. VIII с. 352-4) і аналіза самих листів не лишає сумніву, що се листи привезені Осман-агою в липні. Що султанського листу не було, се видно і з дневника, і з листу післаного гетьманом в відповідь на се посольство (Акты Ю.З.Р. VIII с. 354): гетьман пише султанові, що з Осман-агою був присланий лист Бекташ-аги, і і з нього він довідався про цісарську ласку до нього і війська Запорозького.

писані до султана і до “полковника яничарського” іменем Запорозького війська, були отримані і донесені султанові. Султан висловив велику утіху з приводу висловлених там приятних почувань, тісної приятни гетьмана з кримським ханом і готовності разом з ним стати на кожду послугу Отаманській Порті, та заявленого наміру прислати своє посольство до Царгороду. Султан, мовляв, висловився так: Дай Боже, аби тільки прийшли, буду їх добре шанувати, і велів Бекташ-азі й яничарському полковникові відписати тим часом, а будуче козацьке посольство отримає листи від самого султана (изъ руки цесарской), “аби на потонні часи і потомки наші в згоді і приятні між собою жили”. Тимчасом “цісар” (султан) обіцяє поміч козакам на кожного неприятеля — “але під таким закладом: від усього вашого війська любо морем любо полем нашому цісареві в його панстві аби ніякої шкоди не було” — “на тім неодмінне лицарське слово, і напотім з якої б сторони неприятелі на вас порвались, ви того пильнуйте, і як багато вам війська буде потрібно, нам ознайміть, і тої ж години поміч вам од нас буде дана”. Приятнь з кримським ханом рекомендується і на будуче як найтісніша — в походи ходити разом, все робити за спільним порозуміннем, і спільних послів слати до Царгороду. Будуче посольство привезе і дарунки від султана, поки що дарунків не посилається.

Осман ага привіз тільки ласощі: “зо три фунти шафрану, по мішку фіг, родзинок і мигдалів, більш нічого” — се мабуть від Мурад-баші, що в листі просив “прийняти охотно що-кольвек послав” — що міг дістати.

В листах своїх Мурад-баша оправдувався від наклепів неприятелів, мовби то він жадає від гетьмана 40 тис. талярів, і віддавав себе у розпорядимість гетьмана. Рекомендував підтримувати й надалі як найтісніші і найприятніші відносини з султаном і ханом: “ясновельможного цісаря з правої руки не пускати, а царя кримського — лівої”. Радив у всіх справах звертатися до Бекташ-аги, “названого отця цісарського”, не забувати і далі “полковника яничарського, його намістника, а також судії яничарського”, передавав поклони гетьманському синові і всім полковникам що при гетьмані.

Приймано послів гучно, підчас обіду, підчас тостів чотири рази з гармат ударено. Три дні пізніше їх відправлено (скорої відправи просилося в привезених листах, і в східнім етикеті се вважалося також, знаком пошани). Гетьман посилав з Осман-агою своїх послів: полковника київського Антона Ждановича, свого свояка (“братанка”) Павла Яненка і білоцерківського сотника ¹³³. Лист

¹³³ Архив Ю.З.Р. III. IV с. 500.

гетьмана до султана, післаний з ними, маємо, на жаль, в дуже несправній копії ¹³⁴, зробленій якимсь канцеляристом з черновика для московського посла Унковського, і в дечім мабуть підправленого на московське для кращого зрозуміння; я навожу його з деякими поясненнями і доповненнями, поставленими в ламані скобки; тільки чисто буквальні помилки справляю без спеціального пояснення, а поруч з лівої сторони подаю приблизний парафраз, опускаючи сумнівне і неясне:

Найясніший милостивий цісарю турецький, пане наш великомилостивий! На довгі й безконечні літа доброго здоровля і щасливого над усіми панування вашій цісарській милості жичимо, поклін і служби наші віддаємо!

Наяснѣйший милостивый цысарю турецкій (пань) ¹³⁵ наш велцемилостивый! На долгіе и незамержоне (незмірні) лѣта доброго здоровья и стасливого надъ всякими панованья вашей цесарской милости зычимъ. Поклонъ и службы

¹³⁴ Акты Ю.З.Р. VIII с. 354; де що в ній змінено, очевидно, вже видавцями

¹³⁵ Тут зайве ще раз: жебы смы.

наши!

Лист від Бекташ-аги через Османа-агу нам віддано. З писання того бачимо, що ваша цісарська милость, пан наш милостивий, зволиш ласкав бути до нас, слуг своїх. Велико ми нині тим тішимося з усім військом нашим Запорозьким, і велико просимо вашої цісарської милости, аби до нас, слуг своїх, і надалі був ласкав! Бо ми в братерстві й приязни з й. м. ханом кримським завсіди готові до послуг в. цісарській вельможности — стояти против кожного неприятеля.

Листъ отъ Бегдашь-аги презъ Османа-агу намъ отдано. Съ котораго листа ворочано(!), же ваша цесарская милость, панъ нашъ милостивый, на насъ слугъ своихъ [ласкав быти рачиш]. Велце смы нынѣ съ того тѣшили ся всѣмъ войскомъ нашимъ Запорожским, и велце просимъ вашей цесарской вельможности, абы на насъ, слугъ своихъ, былъ ласкавъ. Гдыже смы за всякоє братерство и приязнь съ ханомъ его милостю ¹³⁶ готовы всегда до услугъ вашей цесарской вельможности и против каждому неприятелю стоятъ!

Козакам ми наказали, щоб до володінь в. цісарської милости не впадали, і завсіди того будемо пильнувати, аби ніоден неприятель не напав

і шкоди в панствах ваших не вчинив. Так нам дай Боже і по вік: з Татарами в згоді стояти і за-одно разом доходити — боротися з кожним неприятелем і за ласку в. цісарської милости віддячуватися!

Также козакамъ заказали, чтобы въ панства вашей цесарской милости не втаргнули. И всегда того остерегать будемъ, чтобы ни одинъ непріятель не пришолъ и зла въ панствахъ не чиниль. Теразь въ згодѣ за [се] стоятъ съ Татарами, одинъ за одинъ вмѣстѣ добываться — дай Боже такъ и на вѣки [быть] въ приятствѣ, [недобра] хотѣтъ всякому неприятелю, а зъ ласки вашей цесарской милости отдавать!

До тих часів писань наших ми не посилали, бо зайшли нас клопоти, і не можна було луччих послів послати. Але за той час приязни нашої з ханом його мил. розірвати не зміг ніхто!

До тыхъ часъ писаний нашихъ не посылали, што насъ недомочь така зашла, — якобы лутчи послы у вашей цесарской милости были. Приязни нашей завсе то съ ханом его милостью розрывать — чего не доказали!

Тепер дочекавшись милостивої ласки в. ціс. милости, посилаємо послів з вірним поклоном від усього війська Запорозького в. цісарській милости!

Теразь обачивши милостивої ласки вашей цесарской милости, пословъ нашихъ до вашей цесарской милости зъ вѣрнымъ поклономъ

посылаємъ отъ всего войска Запорожского.

Бо ми звикли свою присягу до кінця тримати!
Се тільки неприятелі наші звикли присяги свої
ламати та зраджувати нас! Тепер якби була зрада
від Ляхів, чи од Москви або від Угрів, або від
якихось інших неприятелів, ми то вашій ціс.
милости ознаймимо, і з вельможним ханом й. м. про
все зноситися будемо. Коли б неприятель щось
замислив з послами царя московського (в Варшаві),
ми все се ознаймимо в. цісарській мил. І то
обіцяємо, як зичливі слуги, в. ціс. милости, що ні
подем ані морем не будемо нападати, ані оден
неприятель за пильністю нашою до панства
Турецького не вступить. А ми ласку в. ціс. милости
будемо заслугувати і ніяким неприятелям своїм не
будемо терпіти. Ласку в. ціс. милости готові ми
відслужувати, і все що б у справах воєнних було, за
відомістю хана й. мил. з ним зичливо чинити.

Кдыжъ мы до конца ¹³⁷ звикли присяги
своей [держать] — [тільки неприятелі звикли
присягу свою] ламать и насвсегда зражать. Єжели
бы яка отъ Ляховъ ¹³⁸ зрада была, или отъ Москвы
или отъ Венгровъ, или отъ иныхъ какихъ

¹³⁷ Тут незрозуміле до ласкы.

¹³⁸ В друк: пословъ.

непріятелей, мы вашей цесарской милости
ознаймимъ ¹³⁹, и съ вельможнымъ ханомъ его
милостью зноситися во всем будем. Єжели бы якій
непріятель што съ послами царя московского
мыслиль, всегда будемъ вашей цесарской милости
[ознаймляти]. И то обЪцуюемъ ¹⁴⁰, яко зычливыи
слуги вашей цесарской милости, же ани полемъ ани
моремъ не будемъ вступовати, ни одинъ непріятель
въ панство Турецкое будетъ съ пилности [нашое]
вступовати. А мы на ласку ¹⁴¹ вашей цесарской
милости слуговать, съ жадными непріятелями
своими не будемъ терпѣть. Жебы то все зъ ласки
вашей цесарской милости также отслужовать,
готовы мы! Єстьли бы ¹⁴² чтоколвекъ стороны
справъ военныхъ было, зычливо съ ханомъ его
милости вЪдомо чинить.

Що послы в. ціс. милости прийшли, коли ми
були зайняті, і нас дома не застали: військо наше

139 В копії: ознаймуюемъ.

140 В копії: ПообЪцуюемъ.

141 В копії: ласки.

142 Тут іще: то.

виправляли на послугу ханові й. мил., — на се в. ціс. милость не рачте гніватися! Нехай як Осман-ага, посол в. ціс. м., так і наші послы ласкаво будуть прийняті, і просимо щоб вони без забави від в. ціс. милости одправлені були. А ми завсіди слугами в. ціс. милости бути готові, і тепер низький поклін наш до ніг в. ціс. милости віддаємо.

Любо послы в. цесарской милости [пришли подчас] ¹⁴³ нашей забавы, теды в дому нас не застали: тогда мы войско наше выправовали на услугу хана е. милости, — за што в. цесарская милость не рачте [гнѣв мѣти]. О своемъ всѣмъ тако Османъ ага, посоль вашей цесарской милости, яко и наши послове вступовать ласкаво ¹⁴⁴. На которое просимъ, жебы послове безъ забавы отъ вашей цес. милости отправованы были, а мы всегда слугами в. цесарской мил. готовы. И terazъ поклонъ нашъ низкій до ногъ в. цесарской милости отдаемъ.

143 В копії: придутколко.

144 Сеї зіпсованої фрази не берусь поправляти, а зміст стараюсь віддати в парафразі

Як бачимо, сей лист, не дуже входячи в конкретні справи, мав головною метою деклярувати підданство Запорозького війська Отоманській Порті і приязні відносини з ханом. Але згаданий вище наш інформатор, автор дневничка, знав дещо й конкретніше від своїх покозачених земляків. Хмельницький, мовляв, переказував через своїх послів, що з Поляками у нього конче прийде до війни (мовляв причиною того він виставляв, що домагається від короля видачі Чаплінського, і коли король його не видасть, буде війна) — значить просив помочи у султана. Подруге — він жалівся на господаря молдавського Лупула, що той підчас останньої війни тримав з Поляками: переловлював листи гетьмана, посилені до султана, і передав Ляхам. Тому просив скинути Лупула і настановити на його місце Мусія Могилу (митрополитового брата в перших), що двічі вже хвилево був господарем в 1630-х р.р., і тепер проживав в Галичині 145.

145 В анонімній реляції з місяця вересня, доданій в Архиві Ю.З.Р. до дневничка, се стилізоване инакше: турецький посол домагався від гетьмана, аби він дотримав слова — Польщу Туркам віддав, господаря волоського зловив і в кайданах до Порти відіслав, і з військом рушив на Угорщину "против Цісаря християнського". — Архивъ III. IV с. 500, Осол. 225 л. 306. Пор. вище, с. 44, поголоски записані у Голінського.

Можна думати, що гетьман переказував і більше, з своїх династичних інтересів, що відкрилися слідом походом на Волощину, але в той час не були ще так звісні і лишилися невідомі чи неясні нашому інформаторові. Він натомість додає відомості, що на війну з Польщею підбиває Хмельницького Ракоцій: виправдував ся перед ним, що не прислав помочи підчас торішньої війни, бо не мав готового війська, а тепер твердо обіцяє на випадок нової війни зараз іти з усіма силами під Краків: сподівається, що зате гетьман висадять його на королівство польське.

Захоплений сими новими політичними перспективами, що перед ним начеб-то відкривались, Хмельницький не крив свого роздраження на всі неприємності і некоректності, які йому довелося за сей час знести з польської сторони. Він позволяв собі прилюдно, в присутности всеї сеї панської служні, що його обступила, зневажливі й погрозливі вирази й жести на адресу не тільки магнатів, але й самого короля. Показуючи незвичайні знаки чести своєму новому протекторові, турецькому султанові, він зневажливо трактував посольство королівське. “Листа від короля й м. ані від п. канцлера сам не хотів узяти — мусіли віддати через Виговського. Не

дав себе їм привитати — доперва за тиждень пізніш, за намовою п. воєводи київського (як той приїхав себто), тим менше відписати”. Так оповідали післанці Конєцпольському, а дневник висланця кн. Заславського так описує свою авдієнцію у гетьмана, слідом по авдієнції турецького посла, і обід даний польським післанцям: "Прийняв мене не щиро, пив за здорове короля і князя (Заславського) примовлюючи ті слова: "Я підданий вільний — кому хочу буду підданий! поки мені Чаплінського не видадуть, я доброго серця до короля й. м. і Річипосполитої мати не буду”. Другий текст переказує сю промову трохи инакше і ширше: “Мене ні король ні Річпосполита до жадних річей не може силувати. Я собі вільний, і кому схочу буду служити! Маю царя турецького, пана мого, з певною помічу, царя московського також, всі орди заприсяжені! не тільки Корону Польську, але й панство Римське кому схочу в руки дам! А панам усім маєтностей не попущу, поки міні Чаплінського не видадуть. Коли Ляхи обоз точать ¹⁴⁶, то і я зараз пущусь, а ті що там (на козацькій території) мешкають, зараз горлами своїми заплатять”. А під наступним днем:

¹⁴⁶ Натяк на мобілізацію польського війська розпочату Потоцким.

“Підпивши, казав потопити Ляхів. Сама випросила. Протрезвившись і сам того жалував” 147.

Висланці Конецпольського зазначають ті причини його невдоволення, які він виявляв у розмовах 148: “Болить його дуже, що Чапліцький до того часу жив, і визначено йому Чечельник, а Забуському, Ганджі й іншим 149 — різні слободи. За кожною згадкою повторює: Доки міні не віддадуть 150, або шиї не втнуть, голови не пришлють — нехай вся земля згине! Мабуть сама його під'южує, мовляв — "Чапліцький міні й тобі зрадив — але я була в собі не вільна, а він сякий-такий не мав неволі! я з ним була вінчана,

147 Michałowski с. 555 Пок. Костомаров перетворив се оповідання в своїм Б. Хмельницькім (с. 363) в драматичну сцену, випровадивши в ній і Кисіля молодшого Юрія (розумій Миколая), що приїхав після сього обіду, як виразно каже дневник, в тексті Архива с. 499-500.

148 Продовжую цитату зачату вище на с. 20.

149 Козакам що зісталися по королівській стороні в кампанії 1649 р.

150 Чапліцького, очевидно.

така а така! 151 Третя причина: хоче наших привилеїв, особливо даних пану Даниловичу і кн. Вишневецькому, котрих ми не знаємо і їх не маємо, а він за ними задумав захопити кільканадцять міст на Україні, посаджених на королівщині і на дідицтві — на Мліївщині, коло Корсуня, тому що йому надане місто Чигрин, одірване від Корсунського староства” 152.

151 “Doku mini ne wydadut albo szyie nie wryzut, holowy nie pryslut, niehay wsia zhinet zemla”. Sama go snadz pobudza, ze “Czaplicki u moy u twoy zdrayca, ja zawoinska (to iest zawoiowana, poniewolna), ale on nie miał niewoli, taki a taki, ia iemu była wienczona, a ta така а така” etc. Осол. 225 л. 305 об., останні слова або помилені, або неясні.

152 Гетьман очевидно вимагав видачі ріжних привилеїв на Корсунську і Чигиринську королівщину, що були у Конєцпольских, в звязку з уставленнем приналежностей свого Чигиринського староства (справа ся потім продовжувалася в рр. 1651-2). В реляції писаній безпосередне самими висланцями Конєцпольского, читаємо таке (тамже л. 305): Summa, ze nam nie chciał nic puscic, asz mu oddadzą dwa przywileie originalne na Czechryn: ieden xiazęciu imci Wiszniewieckiemu Alexandrowi dany, a drugi imci panu wdzie ruskiemu Daniłowiczowi, ktore Chmielnicki powiada sam oddal s. pamięci niebozчыkowi i. msci panu krakowskiemu naszemu (старому Конєцпольскому) - w ktorych maią bydz, iako on powiada, granice y delatie mianowane pewnych gruntow do Czechrynia, na ktorych się posadzilo kilka miast we Mlyowczyznie. Ktore pokdą nie będą wroczone, nic nie chcą

Наведу ще кілька небезіntересних рисок з сих польських звідомлень:

Королеві ніякої відповіді не хотів дати, аж посольство від хана його замішало, що прислав до нього так виразно: “Коли з таким військом, з яким був під Збаражем, не прийдеш на Москву — куди король посилає инше військо своє через Литву, то шабля нагострена на неприятеля, на тебе буде обернена”. Після сього посольства знизився і аж тоді дав відповідь королеві і п. хорунжому¹⁵³, і велів полкам бути готовими на війну, куди буде воля короля й. м. — так велів в універсалі. Кажуть, що день і ніч неустанно п'яний, забігає факціям, скрізь іде де його просять, і там спить де напеться. Декотрій українській шляхті пустив маєтності, але на п. хорунжого, через тих вищеназваних осіб, має серце завзяте й їдовите. В таким стані лишили ми тамошні справи. То річ не хибна, що вони готові на війну, тільки трудно знати, куди звернуться. Але коли Татари довідаються, що московських послів відправлено, і ми не думаємо з ними воювати, а самі між собою, — то певно на нас підуть разом з

puscic, — у krolowi i. mci tak odpisał — bo iako widzę, cessia iest u niego.

козаками.

Мабуть по тім турецькім посольстві сказав йому пан воєвода київський:

“Пане Богдане, бачу, що на половину ти Турчин, а на половину християнин!” П. староста черкаський, брат його, якесь посольство ¹⁵⁴ правив до нього про війну з Турком — але він про се не думає! Декторі так розуміють, що Хмель іде за гадками п. воєводи київського, але я тому не вірю. Але то певно, що при тих слугах п. хорунжого коронного, як Хмельницький договір зложив і з миром одправив московського посла, п. воєвода київський з митрополитом дякували йому прилюдно в виразах найвиразніших, що він не наступає на кров христянську. На Турків не хоче, не хочуть і Татари, краще хочуть до нас, і певно він їх звабить надією здобичи й близькістю. На Чапліцького нібито вудила гризе, а по п'яному говорить: “До Кракова піду і до Риму, не одного Ляха на землі не буде”. На Турків воювати не думають: добруцькі й буджацькі Татари їх би не допустили ¹⁵⁵.

154 Від короля, як побачимо зараз.

155 Осол. 225 л. 305-6.

**З'їзд в Ікрлієві в серпні н. с. 1650 р.,
Хмельницький вимовляється небезпекою від
Потоцького, тривога викликана польською
мобілізацією, листи Потоцького до
Хмельницького серпень 1650 р.**

Слідом за авдієнцією турецького посла 156 приїхав отой посол ханський — Байзаклін-баша, бунчужний ханський, як його зве вище згаданий дневник. Він привіз пильні листи від хана, від калги-султана і від Сеферказі-аги, адресовані гетьманові, осавулам і отаманам “і всій черни Запорозькій” 157. Хан дякував за готовість, з котрою вони виправили своє військо на поміч против Черкісів; але та поміч стала йому непотрібна, бо вони тим часом йому покорилися. Тому замість походу на Черкесів, щоб дати своїй

156 В днях єсть мала плутанина і суперечність між обома текстами дневника: ширший кладе приїзд татарського посла на 2 серпня, коротший на 4 серпня.

157 Ханську грамоту маємо в двох перекладах — в польськiм, коротшiм але зрозумiлiшим — в дневнику. Архив III. IV с. 498-9, і в українськiм, ширшiм, буквальнiшим, але з прогалиною в середині — що роздобуто для Унковського — в Актах Ю. З. Р. VIII с. 342; тамже лист калги; про лист Сефер-аги згадує польськiй дневник.

Орді змогу обловитись, хан рішив послати свого брата калгу-султана на Москву, з усіми силами кримськими й ногайськими, і закликає гетьмана і Запорізьке військо, аби на день 15 серпня (ст. ст., себто на Успеніє) воно було готове — і то в кількості не меншій ніж було під Збаражем. Заразом хан посилає свого посла до короля закликаючи його теж до нападу на Москву: коли не може сам іти, нехай вишле литовське військо тим часом, відкладаючи головний похід на пізніше — коли рушиться і сам хан, приготувавшись за зиму; що земель здобудеться, все то буде королеві — тільки Астрахань візьме хан собі¹⁵⁸. Нехай же військо козацьке йде і нічого не боїться: хан стоятиме з ним против всякого неприятеля (розумій Ляхів). А коли відмовиться і не піде — тоді приязни і союзіві кінець!

Се був твердий горіх, котрого треба було як небудь позбутись. На Москву гетьман і старшина ніяк не хотіли йти, се ми знаєм. Але треба було чимсь иншим зайняти татарське військо, що раз рушившись (як то потім пояснив і сам хан) — не радо вертається без здобичи. Висланець кн. Заславського каже, що гетьман відписав, мовляв він

¹⁵⁸ Сей лист хана до короля ми теж маємо — Міхалов. с. 556.

не вимовляється від сеї послуги, але термін йому визначений заскорий, він не може так скоро поспіти, тому нехай хан не має за зле, але визначить термін пізніший, а він, гетьман, вже зараз розписує універсали до козаків ¹⁵⁹. Інший дописувач, з місяця вересня, наводить ніби то й текст універсалу тоді виданого: “Наказуємо своїм модойцьом, абисьте разом рушили і до мене, де я буду, прибували. Напротив неприятелів — ворогів наших, аби нас в домах на діжках наших не придибали. Борошна з собою не беріте — того статком будемо мати, де повернемо!” ¹⁶⁰

Правдоподібно, відписано ханові було більше. З одного боку, певно — була підчеркнена небезпека з боку Поляків — від того табору, що збирався на Поділля з наказу Потоцького ¹⁶¹, — ми потім

¹⁵⁹ Архивъ Ю. З. Р. III. IV с. 499.

¹⁶⁰ Так читається сей текст в Осол. 225 л. 306 об: *Rozkazuiem wsim moloycom, aby ieste se zarazem ruszali y do mene, hde ia budu, prybywali napretiw nepryiatelow woyskom (Арх.: worohow) naszym, aby nas w domach na loszkach naszych ne prydybali. Boroszna z soboiu ne beryte, techo statkom budemo mały, chde powerniem.* В тексті Архива III, IV с. 501 він значно поповований.

¹⁶¹ Пор. вище, с. 63 прим. 2, відказування на сю мобілізацію.

знаходимо сей мотив в листі хана до короля ¹⁶². З другої сторони - мусіли бути натяки на багату і безпечну здобичу, яку можна здобути ближче, на Молдаві. Я зараз повернусь до деяких вказівок в сім напрямі, а тут хочу ще спинитися на деяких фактах сих днів, поданих польськими та московськими сучасниками, що освітлюють різні моменти в тодішній ситуації: перед усім на голоснім з'їзді в Іркліїві.

Одночасно з тим як гетьман відправляв того татарського посла, над'їздив королівський посол. Кисіль-молодший, староста черкаський, згаданий уже вище в реляціях Поляків. Про свою місію сказав він нашому інформаторові, що має від короля доручення добитись упорядкування відносин в Браславськім воєводстві: виписати козаків з шляхетських маєтків, з тим що вони можуть перейти до королівщин. Заразом має взагалі поставити гетьманові ультимативне питання: чи він вповні послухний королеві? чи хоче бути в підданстві короля, як і чого взагалі хоче: війни чи згоди? ¹⁶³ Висланці Конєцпольского, як ми

¹⁶² Див. нижче с. 82.

¹⁶³ Архив III. IV с. 494-500.

бачили, кажуть, що мав він також прихилити гетьмана (чи вивідати про його становище) що до морського походу на Турків 164.

Хмельницький не став чекати його в Чигрині, — ніби то так висловився, що має тепер що інше робити, як королівського посла приймати і чекати. Але виїхавши сам до Суботова, прислав до Кисіля з перепросинами Виговського і просив почекати його день, а потім побачившись, разом з ним виїхав за Дніпро до Іркліїва (дві милі від Черкас, за Дніпром) — де мав умовлене наперед побачення з Кисілем-старшим і з київським митрополитом. Там дійсно відбувся їх з'їзд, який дуже заінтригував сучасників. Тим більше що крім сих чотирьох, і так доволі сенсаційних учасників, туди був справлений ще й московський післанець, стрілецький голова Струков, що приїхав з різними дорученнями від путивльського воєводи.

Зїзд гетьмана з воєводою Кисілем і митрополитом був мабуть умовлений ще підчас побачення Кисіля з гетьманом в місяці червні в Черкасах. Там між ними йшла мова між іншим також і про релігійні справи, не розв'язані королем і

соймом ¹⁶⁵, і мабуть про домагання, котрі належало поставити королеві як умови заспокоєння; тоді-ж рішено було з'їхатися й поговорити ще з митрополитом. Тепер коли король через Кисіля-молодшого ставив гетьманові ультімативне питання про війну чи згоду, і треба було поставити умови, під якими військо Запорізьке годилось бути послухним, — треба було вияснити і сформулювати також сю сторону українсько-польських відносин. Що до сеї наради взято й королівського посла, се очевидно тому що то був брат Кисіля і представник інтересованої верстви — православної шляхти. Московський гонець попав випадково, і мабуть ніякої участі в нараді не брав (на жаль повного устного донесення його не маємо, тільки частину реляції). Але сторонньому, особливо підозріливому польському оку з'їзд в таким складі давав підставу для різних здогадів, і не диво, коли свідкам-Полякам він представлявся православною конспірацією для охорони одновірної Москви від татарського наступу; там мовляв замість іти на Турка, рішили одним фронтом звернути ся против католицької Польщі. Автор дневника, що обмінявся з Мик. Киселем обопільними інформаціями про

¹⁶⁵ Вище с. 31.

іркліївський з'їзд, куди Кисіль виїздив, багатозначно зауважає: “І так що там буде діятись і що постановлять, не можу знати”. Автор новин з місяця вересня інформує: “Там, в Орклію, московського посла відправив (гетьман) з покоем і пактами, і за се йому пан воєвода київський з митрополитом тамже, в Орклію, урочисто дякували, що охороняв кров християнську. А коли йому (гетьманові) сказано, що військо наше над Горинею стало, дуже лютився на весь обоз і такі слова сказав: “Ну-ж коли так — погодіть же Ляхи! пожди ж пане гетьмане! Вже тепер не буде Потоцкий, буде Конецпольський! 166 Ой Ляхи, Ляхи, хитрістю й неправдою 167 зо мною йдете!”

Путивльський гонець Струков, що привіз листа від свого воєводи Кисілеві і передав його потайки, а 30 липня с. с. (9 серпня н. с.) бачив його і митрополита і гетьмана прилюдно, зовсім не набрав такого доброго для Москви вражіння, як представляє отся польська записка. Не знати, що йому говорив гетьман, але Струков набрав

166 Популярна гра слів: Koniec Polski.

167 Так поправляю: chyrlanie у niepraudoiу Ос. л. 306, hatlane у nieprawdoiу — Архив с. 501; очевидно нечитке слово було в оригіналі і кописти самі його не могли прочитати.

переконавання, що без походу Кримців і козаків на Московські землі таки не обійдеться, і по розмові післав до Путивля зашифровану записку: “Конче пиши цареві, аби всі були на границі готові, іде цар кримський війною скоро, і з ним гетьман відправив свого сина — тільки сьогодні велів вернутись” 168. Він, очевидно, розумів тут висилку з Полтави, і думав що військо тепер буде обернене на Московські краї. Але ми знаємо, що гетьман цього не хотів, і не допустив.

За привід своєї відмови від походу на Московські землі, що перед тим, в черкаських розмовах з Кисілем старшим він ніби то вповні ухвалив 169, гетьман зручно висунув небезпечну мобілізацію, проголошену Потоцким: попис війська під Камінцем — в котрім гетьман і вся козаччина, мовляв, бачили погрозу для себе з боку цього неблаганого ворога. Вони, мовляв, непевні своїх відносин до Польщі, непевні спокою на Україні і не можуть її кидати незабезпеченою.

Се було зручно тим, що не тільки в козацьких кругах, але і в польських на Потоцького дивились як на певну загрозу спокою — від самого його

168 Акти Ю. З. Р. III с. 428.

169 Див. вище с. 39.

повороту з кримської неволі, в тім переконанню, що тепер його першим завданням буде реванш козакам за Корсунську нечесть.

Уже на першу вість про його поворот Кисіль поспішив, в формі поздоровлення з сею радісною, мовляв, для всіх подією, остерігти Потоцького від яких небудь агресивних виступів супроти козаччини, рекомендуючи свою політику лагідности і вичікування. Не знати тільки, чи одержав яку небудь прихильну відповідь! Що до Хмельницького, то сей даремно робив всякі заходи до порозуміння з колишнім противником.

Листи його, які довелось зібрати, на жаль, не дуже певні що до дат, але вони дають таке вражіння, що свої проби зближення до гетьмана коронного гетьман козацький почав від перших вістей про поворот Потоцького на Україну — але без великого успіху. В збірці Русецких єсть два листи Хмельницького до Потоцького-молодшого, камінецького старости, оден з 20 березня, другий 11 квітня — він видимо старається через сина промостити дорогу до порозуміння з його батьком. В першім, нічого не згадуючи про нього, Хмельницький запевняє в своїм бажанню запобігти яким небудь конфліктам між козацьким і польським військом і просить, щоб з польської сторони війська не зближалися до лінії “і людей невинних не

губили”¹⁷⁰. Припускаю, що в тім часі наш гетьман мусить уже мати відомости про поворот Потоцького-батька.

Другий лист має в одній копії дату 11 квітня 171 , в другій — 11 серпня 172 . Хмельницький висловляє свій жаль і здивованне з приводу “неласки пана краківського” (старого Потоцького) — тих “одповідів”, які він “чинить на нас”. Адже він, Хмельницький, завсіди старався уникнути розливання християнської крові і зістатися в вірности королеві, і тепер пильнує того, щоб останні пакти в нічим не були порушені. “Коли б тільки з другої сторони те саме діялося!” — а з козацької сторони “противним волі нашої убійцям єсть справедливість і суворе каранне: адже мусить бути добре відомо вм. панові і всім Полякам, що за небіжчика пана Лагєвніцького (вар. Лагєвского) в присутносте п. воєводи київського винним в убивстві його шиї утято”. “Нечай, має від нас науку аби справувався як належить: коли буде

¹⁷⁰ Кодекс 31 с. 79, копія писана дуже нечитко, місцями зовсім неясна. Дата виразна: 20 martii 1650.

¹⁷¹ Тамже с. 85.

¹⁷² Теки Нарушевича 144 с. 948.

непослушний інформаціям нашим, йому як переступникові не попуститься: вже й тепер йому дано напiмненне, аби справувався як йому наказано” — аби тільки з польської сторони не було давано "оказії до порушення згоди". 173.

З 16 червня маємо лист Хмельницького безпосереднє до самого Потоцького-гетьмана. Се ціла сповідь, можливо перший лист — розпучлива майже проба якогось порозуміння з сердитим диктатором. Наведу її в свобіднішiм перекладі, бо стиль її нелегкий:

173 Збираю з двох доволі несправних копій се місце: Dyle tylko s tamtey strony toż się stało, przeciwnym woli naszey y zaboycom iest u nas sprawiedliwość y surowe karanie. Wszakże musi być wiadomo wm. panu i wszystkim Polakom, że przy bytności imc pana wojewody kijowskiego za nieboszczyka pana Lagiewskiego (Lagiewnickiego) winnym necis ejus szyie poucinano. Neczay ma od nas naukę, aby się sprawował iako należ&uac;y: gdy zostaje sprzeczny informaciey naszey iako przestępnemu folgi nie będzie. У teraz iest od nas napomniany, aby sprawował się jako mu kazano. Uprasząc oto cpowtorę, aby się wm. panowie nie chcieli dawac okaziey na turbowanie tego co przez nas dla pokoju y cichosci ustanowiono iest. Дуже цікавий підпис: Wm. pana wcale życzliwy przyiaciel y sługa Bohdan Czmielnicki hetman woyska wielkiego (вар. hetman wielki) i. k. m. Zaporoskiego. Коли б се був лист з 11 серпня, в тім можна б бачити Відповідь на титули, що ними підписався старий Потоцький в листі 3 серпня — див нижче.

Ясновельможний милостивий пане краківський, мій мил. пане і добродію! Всі часи з безпекою життя свого служив я й. кор. милости і всій Річипосполитій — позбувся в різних походах здоровля, навіть і родителя свого стратив, що завсіди теж в таких послугах пробував, і далі на занедбую тої служби. А що за теперішніх часів, з божого допущу в тих оплаканих часах сталася дісонанція, як ми будши покривджені, мусіли боронити свобід, ласково наданих попередникам нашим від покійних королів (чи короля), і кровю нашою їх печатати, — що сталося, то не з нашої волі ні з умислу, тільки з допущу вишнього вершителя всього. Тепер ми того всього відстали й повертаємося до звиклого підданства супроти найяснішого непоборного короля польського і всеї Річипосполитої, в котрім (давніше) пробували, і під його королівського маєстату подаємо вірне наше підданство. А від вашої мил., пана і добродія нашого ласкавого, бажаємо зазнавати звиклої прихильности в проханнях наших. Бо що сталось, то з ласки найясн. короля віддано забуттю, і вся Річпосполита війську й к. м. Запорозькому зволила дати пробачення. Тому звертаючися до в. м., нашого м. п., ми сміємо жадати, аби в. м. в своїй милостивій ласці нас заховувати зволив і в наших проханнях до короля й. м., колиб нам що докучило (тут слово не читке), був нам посередником і

протектором, бо ми від ласки в. м. н. м. п. багато собі обіцяємо і сподіваємося, що нас в кождім проханню не забудеш, а навпаки з звичайної своєї доброти будеш добродієм нашим. А ми з військом його к. м., тою протекцією з'обовязані і поневолені ¹⁷⁴ в кожній оказії на службу Річипосполитої під щасливим регіментом в. м. готові кров нашу проливати і всіми силами вітчину боронити. Все се ми доручили нашим післанцям ширше виложити перед в. м., просячи: з ласки своєї в проханнях наших не відмовляй, але давнє своє милостиве око покажи і у всім ласкаво постався. В справі козаків, які мешкають в Шаргороді й Браславі, а в реєстрі й. к. м. знаходяться і за дозволом й. м. п. старости калуського там живуть, просимо, щоб в. м. на те не ображався. А за тим ваші покірні служби ласці в. м., пана і добродія, як найкраще віддаєм. В Чигирині 16 червня р. 1650. В. м., нашого мил. пана у всім послушні, найнижчі слуга Богдан Хмельницький з військом й. к. м. Запорозьким ¹⁷⁵.

Посли що везли сю “суплікацію”, мали очевидно доповнити всю сю улесливу фразеольогію

¹⁷⁴ *Obstricti et catenati* — взяті в кайдани обовязку

¹⁷⁵ Копія в ркп. Осол. 2346 л. 68.

писання ще купую устних реверансів і компліментів. На жаль, не маємо відповіді Потоцького і не знаємо, наскільки все се помогло; судячи з пізнішого його листа, що до нас заховався, не могла вона бути дуже теплою. А хоч Хмельницький даліше старався підтримувати відносини з сердитим гетьманом з огляду на обставини (з пізнішого листу Потоцького, 3 серпня, що подається далі, видно, що він посилав Потоцькому відомости про жадання хана що до козацької помочи, і про долю задніпрянських держав Потоцького) все таки неприязна постава обох коронних гетьманів: Потоцького і Каліновського, різко відбивала від того ніби довіря й інтимного порозуміння, яке підчеркувалося в відносинах Хмельницького і Кисіля, а через Кисіля — канцлера Осоліньського і всеї групи прихильників згоди, порозуміння й використання Хмельницького і старшини в інтересах Річипосполитої.

Через те ж всі прихильники замирення з козацтвом, як я сказав — дивились на обох гетьманів, а головно на Потоцького, з тривогою і недовірем, як небезпечний для сього замирення чинник. І от коли серед тих ріжних плянів: наслання козаків на Москву, або звернення їх на Турка, в морський похід, гетьман Потоцький, по всіх тих реверансах козацького гетьмана визначив мобілізацію польських сил, мовляв для його

перегляду над Збручом, себ то недалеко від козацької лінії, се прийнято було в польських політичних кругах як крок небезпечний, нетактовний, супроти козацтва просто таки провокаційний. Нунцій Торрес — прихильник проти-турецької козацької акції, подаючи в депеші з 30 липня перші вістки про сей загальний перегляд війська, визначений під Сатановим на день 15 серпня, додає значущу замітку, що “гетьман належить до тих, які хотіли б за кожду ціну відплатити козакам і Татарам”. Значить се розпорядженне Потоцького зараз же було інтерпретоване як жест против козацько-татарської ліги. Але в сій депеші Торрес висловляв ще надію, що не вважаючи на сі неприємні жести, “сі сили будуть обернені на інші цілі, кращі й на мій погляд — лекші під сю хвилю”. Дальші ж його реляції, з 20 і 27 серпня дають відгомони тої тривоги, що наростала з сеї причини все більше і відбивалася в варшавських верхах:

“Перегляд, що гетьман Потоцький повинен був вчинити 15 тисячам вояків, 15 дня сього місяця в Сатанові і поголоска, що безнастанно ходить між людом і між шляхтою на Руси, що він (Потоцький) хоче йти мститися над козаками, на жаль, розбудили хана, що 20 липня вислав з Криму свого брата султана, що йде на сполученне з козаками й іншими, буджацькими Татарамі” (Торрес при тім

переказує чутку, що може се все збирається не на Польщу, а в поміч “московському бунтівникові” — отому псевдо-Шуйському, Тимофію Акундинову).

“Сей пан гетьман Потоцкий переніс перегляд і табор з Сатанова, в 16 милях від Львова, до Оринина, в двох милях від Камінця, і розіслав по всіх містах Руси свої обіжники, в котрих остерігає їх, щоб були готові до оборони. В сих листах він ужив про Татар і козаків таких виразів, які виразно свідчать про його не миролюбні настрої — його зневажливі вирази викликають гнів серед них. Богато не тільки думають, що ті варвари й схизматики будуть розжалені, але переконані, що такі провокаційні писання ідуть з глибокого пляну і накличуть пімсту на цілу державу” 176.

Мова тут про універсал Потоцького до галицької шляхти, з 9 серпня, котрим він оповіщав про похід калги і висилку від Хмельницького козаків з-під Полтави, і дійсно відзивався про нього і козацтво як про “неприятеля” — котрого “вірність, хоч і затверджена договором, ніколи не була певна, а навпаки зрадлива — бо він тоді найбільший свій яд пускав, коли давав найбільші запевнення згоди і приязни”. Тому Потоцкий наказує бути готовими, і за “найменшою поголоскою про неприятеля”, не

ждучи формальних оповіщень велить прибувати до королівського війська 177.

В записках Голіньського небезітересно збирається, що балакалося тоді в звязку з сим роспорядженнем Потоцкого на Україні і поза Україною:

“Прийшов універсал до хоругов, аби як найскорше збирались під Сатанов, і писання до ріжних панів і сенаторів, з оповіщенням від гетьмана Потоцкого про небезпеку: орди татарські подалися в поля: Ногайська, Черкеська і Кримська, і козаків при них кілька тисяч єсть. Не знати куди думають — бо Хмельницький з козаками всі дороги позаягав, так що трудно язика дістати, щоб довідатися про їх замисли. Сам Хмельницький окремо в полю став обозом, остерігаючися п. гетьмана — чи не схоче мститися йому своєї кривди і погрому війська; і теж не знати, які його замисли, бо то чоловік скритий і субтельний — аби лиш знову не на Польщу” 178.

“На Україні хлопи збунтувались і на хоругви

177 Матеріяли до іст. Хмельниччини в Записках львівських т. XI с. 12-3.

178 ”З України новини і й. м. п. гетьмана коронного універсали” — с. 351

кварцяного війська піднялись (oburzyli sie), знайшовши собі привід і причину до бійки, побили наші хоругви: інші кажуть, що 3 тисячі”.

“Татари з козаками напали на землю Московську, і там багато краю сплюндрували, попалили, набрали здобичи і бранців, а багато людей постинали, тому король вислав свого посла до царя, виправдуючися, що се вони напали без його волі — бо він сам має досить роботи з козаками”.

“Козак Нечай (Niesiaia) знову бунтує холопів на Україні, і їх зібралось уже під 100 тисяч. Пішла по Руській землі поголошка між хлопами, що з Ляхами війна, і вони знову відступають від своїх панів, і що живо йде на війну — як козаки так і хлопи” 179.

Все се говорилося і писалося тоді, як ще не був відомий лист Потоцького Хмельницькому, котрим він відповів на залицяння козацького гетьмана. Оповідання Володислава Любенецького (постійного кореспондента Ракоціїв) покаже нам, як оцінювалися в польських кругах розпорядження Потоцького кілька тижнів пізніш, коли став відомий його лист до Хмельницького і ним, мовляв, викликані наслідки (фактичний зміст його дуже

179 “З Варшави новини 29 серпня” - с. 352.

близький до польських реляцій, уже використаних нами, але дещо Любенецький додає до того, а головню цікаве нам буде його освітлення):

“У нас уже все здавалося спокійне, і Хмельницький під наляганнями висланих до нього від короля осіб, скликав своїх полковників і старшину до Черкас, аби з ними спільно закінчити ґрунтовне заспокоєння. Підчас таких його намірів прийшла вістка, що наш гетьман збирає військо і табором стає у внутрішній Русі. Дуже се всіх вразило, почалось замішання, загреміла зброя, покликано в поміч Татар, і вся козацька наволочь (colluvies) була покликана до зброї листами Хмельницького. Делегований королем київський воєвода (Ад. Кисіль) силкувався виправдати (розпорядження Потоцького) і заспокоїти (настрої), коли під сей час прибув посол Порти і раздавши дарунки став підіймати Хмельницького против нас, перетягаючи на турецький бік, й іменем свого пана обіцяв йому Молдавію. Довідавшись про се київський воєвода вислав до Хмельницького свого брата, старосту черкаського (Мик. Кисіля), щоб запобігти тому останньому божевіллю — аби не вступив в таку тісну спілку з поганями против християн. Але Хмельницький того (турецького) посла з великою честю прийняв і відправив, разом з ним пославши двох з найперших своїх людей, щоб вони його іменем відправили посольство перед

Портою. А в присутності черкаського старости під чаркою вихопився такими словами, що він тепер одною ногою стоїть в Польщі, другою в Константинополі; не хотів би відставати від польського короля, — але тільки під такими умовами: 1) аби польський табор ні трошки його не зачіпав; 3) аби видано йому Чаплінського; 2) аби всі забрані грецькі церкви було повернено. Коли сього не буде, стане по стороні цісаря турецького. Староста черкаський, не можучи нічого більше добитись, просив одного: аби він побачився з київським воєводою, але й того не міг дійти.

“За той час прийшов лист від хана, щоб він (Хмельницький) з усіми ордами йшов на Москву, і до польського короля післав, закликаючи його до спілки в сій війні. Він просить, аби Хмельницький перед останніми днями серпня ставився з таким військом, з яким здобував Збараж, а коли б сього не зробив, погрожується розірванням заприсяженого брацтва. Прибув ще посол московський і мултянський, Хмельницький з ними разом поїхав до київського воєводи до Іркліва 180 . Той переказав йому від короля плян війни з Турком, і разом з київським митрополитом, присутним там, відводив Хмельницького пустивши в рух артилерію

180 В ориг.: Orlikoviae.

найтяжших аргументів, — щоб він не давав помочи Татарину і против Москви. Але Хмельницький вагався; з одного боку лякала його погибель християнства, що мала виникнути з такого тісного союзу його з поганином (Портою), з другого — коли-б не дав він помочи Татарам, він боявся, що вони б його покинули, саме тим часом коли він не мав ніякого довіря до нас. Нарешті взявся на такий спосіб, аби Татарин не зрозумів, що він не хоче воювати з Москвою: післав посла до хана сказати йому, що він (Хмельницький) не почуває себе безпечним з нашої сторони: польське військо збирається, а що ніякий зовнішній ворог не загрожує (Польщі), то сі приготування не можуть робитися з якоюсь іншою метою, як тільки на погибель його (Хмельницького) і його людей. Нехай (посол) просить, щоб хан трохи відложив свій плян, поки буде видно, що ми (Поляки) не замишляємо нічого ворожого, і що постановить король в справі війни з Москвою, — а тим часом нехай тримає всі орди на поготові, аби дати йому (Хмельницькому) поміч, як що виявиться небезпека.

“Тим часом гетьман (Потоцкий) через свого чоловіка нагадує Хмельницькому, 1) аби він без відома короля не зносився з заграничними володарями листами чи посольствами; 2) аби він його (Потоцкого) людям повернув усе забране

підчас війни і шкоди нагородив; 3) аби суворо карав своєвільну чернь. Сим посольством (Хмельницький) кажуть, надзвичайно розгнівався, і вибухнув такими словами: “Коли панові Потоцкому хочеться війни зо мною, буде її мати: помер Конєцпольский — тепер я зроблю Koniec Polski”. Зараз розіслав листи до козаків, аби під карою смерти брались негайно за зброю і день і ніч поспішали до нього під Умань, лишаючи всякий воєнний обоз. Там він мав чекати татарської помочи. Але грозячи нам війною й руїною, несподівано обернувся в инший бік — 1 вересня рушив 40 тис. вибраних козаків і стільки ж Татар на Молдавію, полишивши Нечая з п'ятьма приблизно тисячами козаків, аби в його неприсутности пильнував наших виступів. Кажуть, ніби то п. гетьман (Потоцкий) несподівано напав на нього (Нечая) і погромив. Коли се так, то ми певно далеко скорше, ніж сподівались, накликаемо на себе війну - котрої дивним способом прагне п. гетьман!” 181

Сей лист Потоцкого, що йому надавалось таке значінне в розвою подій, тепер відшукався — в теках Нарушевича. Він варт того, щоб його ту навести (в перекладі), пропускаючи зайві фразеологічні ампліфікації:

181 Transsylvania et bellum boreo-orientale I c. 107-9.

Дякую в. м. пану за конфіденцію до мене — що повідомляєш про наміри хана, і що на послугу йому рішив єси післати частину війська. Не залишай і надалі міні давати знати, що належить до цілости вітчини і моєї відомости. А що там не може бути щирої приязни і конфіденції, де оден з другим облудно живе і що має уразливого на серцю не відкриває, тому я свої гадки щиро викладаю в сім листі, аби в. м. не мав сумніву що до мого афекту (приязни).

Насамперед не подобається міні, що в. м. без відома й позволення королівського і мого кореспонденцію й умови з сторонніми володарями провадиш, послів приймаєш і на посольства пустився, не доложившись у кор. й. мил. Я от-як до мене яке небудь посольство приходить, всіх послів до й. кор. м. відсилаю, або — як вони не варті бачити пана і не мають до маєстату нічого поважного, я давши про них знати, виписую матерію посольства, і прошу деклярації, як їх маю відправити. А в. м. всі посольства і кореспонденції відправляєш на власну руку, нічого не питаючись ¹⁸². От тепер — дають міні знати, що були у в. м. послы венецькі. Чому ж їх до мене не відіслав, чому не повідомив, з чим приходили і чого

182 Текст тут попсований, я його доповнюю з змісту.

від війська Запорозького жадали? На правду, ніхто сього похвалити не може, і просто скажу: Річпосполита на се нарікає. Тому остерігаю і напоминаю, аби в. м. ті приватні умови облишив і всіх послів, які тільки до в. м. в приватних матеріях будуть приходити — відсилав ¹⁸³, а про тих які приходять в справах поточних — належить давати знати і про відправу зо мною зноситися. Чому б в. м. не мав так поступити, як учинила старшина війська Запорозького під Пруську війну, коли їх Густав через своїх послів бунтував і на війну против нас намовляв, а вони не вдаючися з ними в ніякі трактати, відповіли їм, що не маємо права трактувати з послами володарів чужоземних в справах Річпосполитої, та оковавши їх до Бару привезли! ¹⁸⁴.

Напімнувши в тім першім пункті в. м пана, жичу того й дораджую, аби в. м., як то й й. королів.

¹⁸³ zebys w. m. pan tych prywatnych umow poprzestał u poslow wszyskch, ktorzykolwiek tylko do w. m. pana w prywatnych materiach przychodzic będą, odsyłał.

¹⁸⁴ Мова про епізод з 1631 р., розповіджений в т. VIII с. 131; за півтораєста з верхом літ козацької дипломатії оден тільки такий факт міг Потоцкий вишукати, щоб військо зрікалося права приймати посольства.

м. обіцяв, вивів козаків з воєводства Браславського і з шляхетських маєтностей, а то з таких причин. Перша — аби через ту проволоку часу не мали задатку. Та й я сам, бачучи, що якийсь козак згрішить, боюсь, що не стерплю, аби не вчинити над ним справедливости, вважаючи, що не випадає міні, будучи вел. гетьманом коронним, жадати справедливости у Нечая. Третя: прийдуть до своїх маєтків ї. м. княжата Вишневецькі, приїде й. м. п. хорунжий коронний (Конєцпольський) й сенатори — мабуть не самовтор і не сам третій приїдуть — бо навчилися їздити в великих асистенціях, а тепер як в найменших їздити ¹⁸⁵ з огляду на безпечність свою не можуть. Якаж там буде згода у тих куп з козаками: сей пригадає давні річи, той собі то візьме за образу — отже зараз оказія до сварки, бійка, а з бійки війна. Тому коли в. м. бажаєш собі спокою — як уже з християнського обовязку, можеш його бажати, — приложи в. м. пильне старанне, аби вичистити козаків з Браславського воєводства! Бо й не бачу, на що б ті козаки були придатні! Одно — що вони віддалені від Дніпра. Друге — думаємо про закінченне війн більше, ніж

¹⁸⁵ Мова тут про умову поставлену з української сторони: щоб пани, вертаючися до своїх маєтків, не приводили з собою збройних “асистенцій” — дворових полків.

про вчинанне. Тому коли й трапиться почути якусь новину, вони не тільки що для відлеглости не зможуть дати помочи Дніпровим, але й до війни сі люде не здатні. Щось украсти, розбити — на се вони добрі, бо того з віків навчилися, і тепер не вважаючи на ту згоду ні в чім іншим не вправляються 186.

Раджу я в. м. 187 і то щиро раджу, аби в.м.п. той кукіль з пшениці викорінив, і не тримав таких, що своїми паскудними поступками славу молодецьку шпетять і соромлять! Ніжинці мої на аркуші паперу від в. м. післані не дбають. По старому хлопи бунтують, послушенства віддавати не хочуть, а то все через козаків і через полковника тамошнього, що у них не має ніякої поваги, — вони їм служать приводом до бунтів. Тому я бажав би, коли в. мп. хочеш моєї приязни, аби-сь велів козакам виступити з моєї ніжинської волости. А коли се неможливо в такому скорім часі візьми в. м. п. полковництво від Шумейка і дай Кобилецькому: він далеко справніший, ніж Шумейко і краще вмітиме пільнувати згоду між моїми урядами і

186 inszego procz tey zgody nie maią cwiczenia.

187 Radze tedy wm. ranu... ся фраза може бути звязана або з попереднім, або з дальшими, так вона постилізована.

козаками. Шляхта ніжинська й остерські бояре скаржилися міні: доми в містах, хутори і маєтности їм позабирали, тому даю се моє писанне вмп. 188, аби-сь в. м. п. видав суворі універсали до козаків; аби як найскорше і негайно вступилися з домів шляхетських і боярських, та зайняті і забрані маєтности повернули.

В збиранню інтрати рішив я поступати способом в. п. воєводи київського. Він мав козаків приданих від в.м. пана, і при них вибирав інтрати в маєностях своїх. Я теж прошу вмпана, аби вмпан надав козаків і моїм — що їх я туди до Ніжина післав, і аби наказав, аби в тій службі були прихильні. Що про поташі мої зволив еси розвідувати, велико вмп. дякую і прошу унижено, аби вмпан і до кінця про них довідався — аби я міг відібрати осіки 189. Бо мусів би понести великі шкоди, коли не виповню (умови) що до віддання їх купцям.

Доходять до мене теперішніми часами вісти, що київські ченці хочуть заїхати, не знаю з яких

188 przeto daie to moie do wmpana pisanie — в розумінню наказу.

189 У proszę unizenie, aby się wmpan у dokonca о nich sie pytał, gdybym ia mógł odyskać osiekę.

поводів, ніби то за універсалами вмпана, Максимівку пана Яскульського, стражника військового, слуги мого. Дивно міні дуже, що вмпан рачив ті універсали дати за проханням їх (тих ченців). Ченці мають на то сойм, там з ними має бути розправа про ліпшість права¹⁹⁰, а гвалтом нехай нічого не заїздять, бо собі можуть зашкодити. Тому раджу в. панові дати його слугі (Яскульського) універсала на Максимівку і до інших міст його, аби були в належнім як і перед тим послушенстві - бо зовсім в нічим не хочуть слухати). Казав мені п. Яскульський і то, що в. м. пан забрав йому його власний перевіз і заарендував — котрий не належить до в. пана, прошу, не докучай йому (nie kwil go) в. м. панові і його приязнь не завадить, і я за засвідчену приязнь взаємною приязню в. панові відплачувати буду. Бажаючи в. панові як найкращого від Бога здоровля, в. м. всього добра жичливий приятель Миколай з Потока Потоцкий каштелян краківський, гетьман великий коронний, барський, ніжинський, остерський староста. Дано в Велеполю д. 3 августа р. 1650¹⁹¹.

¹⁹⁰ O lepszosc prawa — хто має більше права.

¹⁹¹ ze (by) w nalezytym byli iako y pierwicy posluszenstwie — bo zgolą nic a nic słuchac nie chcą.

Хмельницький мусів бути роздражений сим листом до крайности! Коронний гетьман трактував його зневажливо, як свого підвладного — от немов якого небудь стражника Яскульського — котрого прихильність радив йому собі заробляти — йому, гетьманові України, що мислив себе і мислився в своїм оточенню, як голова держави, на рівні з яким небудь господарем молдавським або князем трансильванським! Потоцкий наказував йому спорожнити Браславщину і полудневу Сіверщину, полишену за козаками Зборівським трактатом. Він хотів мішатися до внутрішніх справ козацького війська — диктував, кого з полковників треба відставити, а кого призначити — як се могло бути хіба за нещасливої ординації 1638 р., перед великим повстанням. Не казати вже після сього, що він заперечував гетьманові право приймати заграничні посольства, вести самостійні зносини, розпоряджатися шляхетськими маєтками й доходами на козацькій території! Потоцкий не просив, а наказував йому приставити до його офіціалів своїх козаків, щоб вони помагали їм вибирати податки з людности. Тільки в однім випадку — коли зайшла мова про можливість за помічю козацького гетьмана спекатися виплати заруки (неустойки) за недодержані контракти на поташеві приставки, випав Потоцкий з свого великопанського тону і “унижено попросив” у

Хмельницького сеї послуги!

Але се була маленька, хоч і характеристична деталька, загальний же зміст листу був незвичайно зловіщий. Його можна було вважати програмою нового приборкання козаччини: приведення до перед-революційного стану, і в звязку з тим мобілізація польського війська на Поділля набирала ще більш погрозливого значіння -наміру Потоцького оружною рукою примусити козаччину цілком піддатися його волі й втиснутися в ті тісні рамці, які він для неї призначав. Отримавши його писанне, Хмельницький післав сердитого листа ніжинській старшині — наведеного вище (с. 22), але й не подумав міняти тутешнього полковника ¹⁹². Навпаки заговорив ще в більш рішучім тоні про загрозливу для козацького війська мобілізацію Потоцького, як ми бачили вище, і кінець кінцем проголосив й за повне уневаженне зборівських трактатів. Се формулював Кисіль в пізнішому листі до короля з місяця жовтня, пояснюючи зворот в поведенню Хмельницького і війська, що стався в останніх місяцях. На його відклики до Зборівського трактату, каже він, козаки заявляють, що поки Потоцький “вийшовши не порушив своїм листом Зборівських пактів”, вони

192 Теки Нарушевича f 44 с. 935-940.

вважали себе забезпеченими соймовим потвердженням, а тепер не знають, “чи підем на послугу королеві, на котру нас кликав, чи на Москву — сповняючи ханову волю, чи зістанемося дома”. Інакшими словами вважають себе нічим не звязаними супроти короля і Річипосполитої 193.

Чутки і легенди про війну з Польщею, повстання проти поляків, поголоски про нечая, тривога між шляхтою, “суворі універсали” гетьмана.

Хмельницький, як ми вже бачили, скваліфікував сю мобілізацію як провокацію козацького війська, і крім того що використав її на те аби відхилити запропонований від хана похід на Московщину, відповів на сю польську мобілізацію мобілізацією козацького війська під Уманню, так що перед громадянством українським і польським раптом на весь зріст стала перспектива війни з Польщею, і всі були того переконання, що викликав її Потоцкий, аби дати реванш козакам.

З сим моментом звязане у Коховского популярне оповідання, переказане потім Грабянкою і ще в більш белетристичних формах стилізоване Костомаровим. Коховский оповідає, що Потоцкий,

193 Міхалов. с. 583, лист з 21 жовтня.

зібравши військо під Камінцем, занявся приборканнем наддніпрянських розбійників - так званих левенців, що переховувалися в Медоборських лісах і використовуючи приграничну місцевість, украдене на подільській території переправляли на молдавську й навпаки. Вони покрали між иншим також військових коней, і Потоцкий вислав против них кілька хоругв війська під проводом Кондрацкого. Сі погромили левенців, захопили їх ватажка Мудренка з 19 товаришами, їх взято на муки, в результаті вони “призналися” в своїх замірах напасти на польський табор і їх посаджено на палю. Інші розбіглися, або повтікали до козаків. Се дало нагоду Хмельницькому ілюструвати небезпеку від польського війська. Він велів сих втікачів, ранених, залитих кровю, обводити по козацьких полках і продемонстрував їх перед нуреддіном, що прийшов по козаків — іти разом на Москву. Ублаживши його дарунками, Хмельницький став з слізми вияснити неможливість кидати в таких обставинах Україну, щоб іти на Москву: Зборівську угоду порушено — така згода гірша війни. Поляки підступом і силою натискають на нього: Кисіль звідси приводить його до зброєння війська на Турків, а Потоцкий зза кордону загрожує величезним військом. Козакам кінець, коли не вирятують їх Татари. І отакими доводами відвів він нуреддіна від походу на Москву, а до Потоцкого

післано посольство в сій справі від Татар і козаків 194.

Грабянка оповідає се з невеликими, але доволі ґрунтовними змінами:

Ляхи, ставши на квартирах на Поділля, “почали великоє озлобленіє людям чинить”. “Слишав же Хмельницький о Потоцком и о полских воях под Каменцем Подольским стоящих, собрав и своя полки, яки бы по повелѣнію солтановом, вещь самую смотряше бистро, коєя ради вины Ляхи собираются з Потоцким гетманом, и чего ради имающе людей поднѣстрских єдиних избиваху на палѣ, другим носи и уши обрѣзоваху, а инних на четверти разсѣкающе по путех тѣлеса развозяху. О яких бѣдах нѣціи — избѣгше от рук людских без носов, без ушей, Хмельницкому возвѣстиша, яко во время мира таковое безчеловѣчноє мученіє Ляхи Русѣ творят. Сіє слышав присудствуяй посланник татарскій у сумнѣся. Глаголя же Хмельницькій ко предстоящим: “Видите, что нам Ляхи творят: хочут да нам отшедшим на брань противу Москви они нападут на доми наши и огню предадут гради и села, жени же и чада мечем посѣкуть и память

194 Kochowski с. 197; пор. оповідання Костомарова с. 369-370.

нашу з свѣта заглядят. Сіє же все возвѣсти посел татарській султану, тоже 195 солтан хану, и препятся брань, юже имѣху поднести на Москву Ляхи и Татаре” 196.

З приводу сього у Коховского їде до Потоцкого татарсько-козацьке посольство: Мегмет-газі аталик і Василь Кравченко, що фактично їздили до Потоцкого в жовтні, після молдавського походу; тому Костомаров переніс весь сей епізод на жовтень, тим часом як у Коховского він відобрається в серпні. Але очевидна річ, що сей епізод з покаліченими Потоцким утікачами оповідався без докладної хронології, а більш-менш довільно був звязаний Коховским з приходом нуреддіна, з одного боку, і з посольством Кравченка — з другого.

Пізніше се затерлося в пам'яті і поблідло, коли виявилось, що тривога була передчасна. Але в сучасних відомостях відбився незвичайно яскраво сей недовгий — двохтижневий, але незвичайно яскравий момент, прожитий на Україні в переконанню, що розпочиналась війна з Польщею, для докінчення недовершеного в минулому році, і

195 В друк.: то ж.

196 Грабянка с. 96.

по Україні й Польщі покотилися — упереджаючи події — перші вісти про конфлікти польського й українського війська. Московські висланці їдучи з Варшави до гетьмана через польську, а потім українську територію в місяці серпні, в момент козацької мобілізації так описують свої вражіння:

В дорозі від Варшави до Київа багато польських військових людей казали, що за королівським наказом ідуть до гетьмана Миколая Потоцького до обозу під Сатанів і Камінець Подільський: наказано їм з гетьманом бути готовими, а деякі жовніри казали, що мають іти воювати козаків: хоче гетьман помститися козакам за свої давніші “упадки”, як його козаки воювали.

Як приїхали до Київа, під той час гетьман Б. Хмельницький прислав до київського полковника універсал свій, писано в нім, що гетьман з військом рушився з Чигирина і став на Уманському шляху, а з Уманського шляху піде на свого неприятеля, — аби полковник ішов до нього на-швидку, щоб випередити неприятеля. І в Київі почалася велика тривога, що справді гетьман В. Хмельницький знову йде воювати Поляків. І в богатях містах і на дорогах козаки побили урядників, державців і панських слуг 197.

197 Польські справи 1650 р. столб. 8, посольство Протасієва і Богданова.

Московський вістун — путивльський піп Іван Прохоров, що побував у Києві в середині серпня ст. ст. оповідає, що виїхавши з Києва 25 серпня (с. с.) він стрів на Дніпрі, на перевозі полковника Шумейка (ніжинського), “а з ним Черкасів (козаків) тисячі зо дві, іде з обозом і нарядом (артилерією) до гетьмана Хмельницького спішно на Уманську сакму (шлях). А як піп Іван був на сій (лівій) стороні Дніпра, коло города Гоголева, від Києва верст з дванадцять, стрівся йому полковник Мартин Небаба (чернигівський), а з ним Черкасів тисяч з пятнадцять — теж іде з обозом і нарядом на сполученне з гетьманом Хмельницьким. І після того стрічалось йому багато Черкасів — ідуть спішно полками. А інші полковники з Черкасами йдуть іншими дорогами”. Київський воєвода Адам Кисіль говорив йому, що у козаків з Поляками почалася війна, і гетьман Хмельницький знову покликав до себе Татар. А від Черкасів чув він, що Поляки “накупили” Ногайських Татар, аби вони йшли в поміч їм, Полякам. І гетьман Богдан Хмельницький пішов з Черкасами наперед — переймати Ногайських Татарів, а до полковників і сотників написав, аби йшли спішно з ним на сполученне. А київські міщане, що були в Польщі — у Львові й по інших городах “з торгом”, оповідали, що з

Миколаєм Потоцким і з князем Яремою Вишневецьким в зборі Полків і з інших країв людей: шведських, цісарських і венгерських, тисяч до ста двадцяти: ідуть на Черкасів” 198.

Інші Путивльці та Митька Татарин, що в тім самім часі побував в Переяславі, оповідали, яке там чули від полк. Лободи, що пішов теж до гетьмана: кн. Ярема Вишневецький і Мик. Потоцкий стоять під Камінцем Подільським і хочуть іти на Черкасів; а між польською й волоською границею стояв на заставі полковник Нечай, на нього напав був коронний хорунжий (Конєцпольский) з Поляками і Поляки побили Черкасів. А в поміч Полякам прийшли Волохи, та ще йдуть у поміч Уманською сакмою Ногайські Татари. А кримський хан писав В. Хмельницькому, що Ногайські Татари вийшли з послуху: “скупили” їх Поляки, дали їм грошей, і вони пішли їм в поміч, — отже нехай гетьман іде зараз на Уманську сакму, щоб перехопити тих Ногайських Татар і не пустити до Поляків. Гетьман зібрався й пішов, і тепер стоїть в Умани, до полковників і сотників розписав, щоб спішно йшли до нього, а Адама Кисіля й урядників велів

затримати 199.

Шл. Черновский, що побіг з Новгороду Сіверського до Сівська в 20-х днях серпня, розповів перед воєводою, що король Ян Казимир наняв “Французьких та Свейських Німців” 60 тисяч, з Польщі та Литви рушив усе посполите рушення, та з кн. Яремою Вишневецьким наємних жовнірів 12 тис., та з Радивилом 40 тис.

І за наказом королівським мають вони рубати козаків усіх на голову — щоб не було козаків ніде ні трохи. До Криму Тугай-беєві й мурзам післав він (король) мільон злотих — мабуть “скупив” їх, щоб воювали козаків. І два тижні тому Миколай Потоцький і князь Ярема Вишневецький прийшли з посполитим рушенням до міста Пилявки, і против них було післано два козацькі полки. То Вишневецький оден полк Браславський, полковника Сили Волошина, тисяч 30, на Чорнім шляху, на вочищу Гончариха, на голову побив, і полковника взяв, а Поляків побито тисячі з чотири; а другий полк Поляки осадили. А король у Варшаві відпускав саме послів московських та цісарського, а відпустивши сам піде на козаків. А збираються Поляки на Волині під Луцьком, а Радивил іде під Річицю на Гомель. А в Стародубі підстароста

199 Вістовий білгор. столбець 1650 р. (N 323) л. 603 і дд.

Уейский з товаришами сів в осаді. Козаки пішли з усіх городів на збір з полк. Лисим, а котрі (Поляки) оселилися були на кримській стороні Дніпра, тих Татари забрали до Криму, і мабуть будуть Татари помагати королеві на козаків 200”.

Сі чутки, що як бачимо — в досить подібних формах обігали тоді, в другій половині серпня Україну, відповідали тому, що говорилося тоді в цілій Польщі: між Потоцким і козаками таки прийшло до бою — він зачіпив їх, і війна була неминуча. Се ми бачили в вістях Любенецького 201. З реляцій Торреса бачимо, що на хвилю віджила стара поголошка про напруження і конфлікти між Хмельницьким і Нечаєм, і в сих вістях Нечай виступає не просто комендантом козацького корпусу, що мав поручення стерігти козацьке військо від Поділля підчас маршу на Волощину, а конкурентом Хмельницького. — “Инший селянський ватажок, прозвищем Нечай” (пише Торрес 17 вересня н. с., очевидно в звязку з відомостями привезеними післанцями Потоцкого) - “узброївся .. 40 тис. людей над Дніпром, на пограниччу Поділля і Молдавії, і хоче битися з

200 Тамже л. 611 і далі.

201 Вище с. 71-2.

Поляками; кажуть, що між ними (Нечаєм і Хмельницьким) прийшло до легких сутичок, і Хмельницький післав 10 тисяч своїх козаків в поміч Потоцкому" 202.

Ся поголоска розуміється на потвердилась; нема сліду й того, щоб між польським військом і козаками в дійсности стались тоді які небудь справжні сутички — хіба екзекуції над непослушними селянами або місцевими своєвільними ватагами, про які пізніше згадував Коховский. Але на Україні загуло, що Поляки (Потоцкий з Вишневецьким) б'ються з козаками, вже пішла війна, і шляхта, яка за останній рік встигла якось пролізти на свої попелища між покозачену людність, почала спішно тікати, куди видно. А не один при тім наложив і головою — бо люде прийняли се за знак, що треба чистити землю "від Ляхів та Жидів". "Серед паніки, що обхоплює душу Русинів (шляхти з Руси), так що вони збираються тікати до внутрішніх країв, ширяться різні страшні поголоски", пише Торрес, мабуть на підставі того, що розповідалось згаданими післанцями Потоцкого. "В напрямі Бористену наново повстали селяне і повбивали вже багато шляхтичів, що були повернули щоб користати з

своїх маєтків", і "інші маючи такий приклад тікають, так що Русь тепер в такому замішанні як ніколи", — пише він тиждень пізніше (24 вересня н. с.). Любенецький в черговій реляції Ракоціям (19 жовтня н. с.) малює ще яскравішими фарбами се замішання: "Селянська чернь, не зносячи й тіни підданства, побила за Дніпром і коло Київа велике число шляхтичів, що поїхали були в ті сторони до маєтків своїх або своїх панів; між ними, кажуть, загинув і наш Габр. Домарадзкий, що торік був у в. висок. в посольстві від кн. Вишневецького" 203. Король в додатковій інструкції на соймики, спорядженій в тих же днях (23 жовтня), писав так само: "За згромадженням козацького війська зараз і чернь ним підбурена почала біситись і винищила кількадесять шляхетських домів, з жінками і дітьми, що були повернули до домів своїх, покладаючись на трактати" 204.

Потверджує се в своїх універсалах, як ми вже бачили, і сам Хмельницький. Ще по дорозі на Молдаву, в Ямполі 22 серпня (с.с. очевидно — 1 вересня н. с.) він остерігає людність — товариство козацьке і підданих, щоб вони не чинили ніяких

203 Transsylvania et bellum boreo-orientale с. 112-3.

204 Міхаловский с. 581.

кривд шляхті як руської так і римської релігії. А місяць пізніше, вертаючи з Молдави, констатує на підставі одержаних відомостей, “же нѣкоторые своевольные под час теперешний, гды войско наше до земли Волоское рушило, тие то подданы — которые до подданства належать — не будучи паном своимъ послушными и жычливыми, и овшемъ — неприятельми, много шляхты, пановъ своих, потопили, порабовали, и теперь, не устаючи в передсезятю своимъ, на здорове панское наступуют, и послушными быти не хотят, але бунты и своеволю всчинают” 205.

Докладніші відомости подає Кисіль у своєму листі 10 вересня н. с. з Київа до київської шляхти, звиняючися що не може приїхати до Житомира, де вона зібралась тоді на соймику:

“Як тільки полки рушилися, зараз наступило замішанне всього того, що за цілий рік осяглося таким великим трудом: упав реєстр всього народу 206, роз'ярена чернь (plebs) повстала знову, а особливо за Дніпром такі розрухи й убийства настали, і таке роз'ятрення, що хто зна чи й зістався там при життю котрий шляхтич! Пана

205 Архив Ю. З. Р. III. IV с. 513 і 518.

206 rzeszy.

Заленського, підчасного новгородського, війську й отчині добре знаного, в його власній маєтності в церкві на богослуженню вбили: при самісінькім олтарі замордували, і священника свого власного, підчас коли він літургісав, порубали на смерть 207. Пана Ласка, слугу пана краківського (гетм. Потоцкого) під Ніжином убито. Шляхту остерську з шляхтянками побито, потоплено. Про пана

207 Про сей інцидент згадує й Єрлич, тільки не так докладно — мабуть про се багато говорилося на соймику. Ротмістр Каліньский записує в обозі: “Вість прийшла з Задніпровя, від п. воєводи київського, що по виході Хмельницького шляхту за Дніпром побито: п. Самуїла Заленського з десятьма, п. Харжовского підсудка новгородського й інших багато. Слуг князя воєводи руського (Вишневецького) кільканадцять убито: п. Семашка, п. Шпота й ин., а кількадесять їх в однім монастирі обложено. Біг зна що з ними діється” — Осол. 224, л. 321.

“П. Томашевский, слуга князя (Вишневецького), тікаючи з-за Дніпра, казав: “Ніякої надії на спокій, хлопи пекельною їддю заражені, так що плюють на Ляхів (*chłopy są iadem piekelnym zarażeni, że pluia na Lachy*). Слуги князя, коли повтікали до Литви — пропали. І того Томашевского мало що не видерли у митрополита: утопити хотіли, з великою відвагою утік”. Далі ще: *Niema dawnych polakow. Ukraina stracona. Nulla fides pietasque u Chmiela*. Осол. 225 л. 321. “Панові краківському (Потоцкому) в Ніжині сорок чоловіка вбито, і підстароста не знати де дівся”, дописує в обозових вістях войський галицький (Ос. 2346 с. 70).

військового новгородського прийшла сьогодні відомість, що його мали втопити. П. підсудок новгородський і п. підстароста ніжинський, також мій слуга п. Семашко, пан Осінський та інші втікли чи ні — не знати. Слуги кн. його милості воєводи руського ²⁰⁸, і в Лохвиці чи живі ²⁰⁹, ще не можна знати. З моїх Німців кількадесять, як із Шкляної йшли до Київа, вбито чотирьох ²¹⁰ уйшли, Покойового п. старости черкаського ²¹¹ вбито. То все наробивши рушили до війська і прийшли до Київа, до переправи: день і ніч, цілий тиждень переправлялися, забравши всі пороми. Повний їх Київ, повні їх гори наоколо. Скоро б я тільки звідти рушив, ратуючи себе, всі браття ²¹², скільки їх єсть, разом мусіли б погинути” ²¹³.

208 Місце попсоване.

209 Вишневецького.

210 Нечитке слово.

211 Нечитке слово.

212 Брата Кисіля.

213 Себ то шляхта.

Староста житомирський Тишкевич з соймику пише до приятеля, констатує, що на Правобережжі шляхта зісталася ціла, тільки за Дніпром дуже багато й загинуло в тих часах — помордовали власні піддані; на Правобережжі обійшлося тільки пополохом: з переляку повиїздили і вертали назад²¹⁴. Кисіль з приводу задніпрянських розрухів вислав до гетьмана запорозького, як він каже — “аж три пошти”, просячи прислати “суворі універсали” і якого небудь полковника з полком для приборкання черни, і можливо, що не без впливу сього Хмельницький видав і свого “суворого універсала” 22 серпня (1 вересня н. с.) доручаючи полковникам київському і чернігівському всяких бунтівників “не одсилаючи до нас, без фольги на горле карати”. Заразом він заспокоїв воєводу Кисіля, що його похід з татарськими ордами не звернений против польського війська, а йде він з ними на Волоську землю, і на житомирському соймику в днях 12-13 вересня се було вже усталено, що козацьке військо пішло воювати Волощину²¹⁵. Київська шляхта

214 Теки Нарушевича 144 с. 969.

215 Теки Нарушевича 144 с. 971. Комарицький драгун Жуков, побувавши в Новгородсіверському повіті в 20-х днях

заспокоїлася й обмежилася ухвалою про загальний похід на випадок, коли б воєвода її до нього покликав — рушити до Польщі або до коронного війська.

Але на Задніпровю рух і чищення від панів потяглося потім далі, всю осінь. Карпівські пушкарі побувавши на Лубенщині в падолисті, розповідали на допиті у сівського воєводи, що місцеві державці, покинувши челядь свою, повийїздили до Польщі, і буде у Ляхів війна з Черкасами²¹⁶. І справді при

серпня, оповідав, що він чув там: урядники як Сосновский, і з Сосниці Харжевский, й інші урядники й Поляки, кидаючи городи, повтікали з України до польських і литовських дальніх городів, і тікаючи побивають козаків, а козаки Поляків і Жидів (Акти Ю. З. Р. VIII с. 361). Теж саме чув згаданий путивльський піп у Києві: “Котрі Поляки були прислані урядниками до черкаських городів, тих Поляків Черкаси грабують і побивають на смерть” (Білгор. вістовий столбець 1650 р. л. 611).

216 Лист Тишкевича — як вище. Такі заспокоюючі вісти привезли з України Греки в середині вересня н. с. “Сент. 8 дня (с.с.) приїхаль изъ литов. города Красного прежняго державца Греченина Кондратя Юрьева племянникъ Михайло Ивановъ и сказаль: гетманъ Б. Хм. съ Черкасы и Ногайскими татары пошли войною на Молдавскую землю, а крымській де царь турецкому солтану учинился непослушень и даль гетману Татаръ на помочь. А что де Черкасы сказывали, будто у нихъ война съ Поляками и будто Ногайскіе Татары пришли на помочь къ Полякамъ, — и то де слово Черкасы вмѣщали”, а

кінці падолиста приїхали урядники Яреми Вишневецького з Лохвиці й оповідали, що вони сиділи від нього "на урядах і для поборів", але після заговин на Пилипівку (14 падол. с. с.) "козаки з наказу Хмельницького стали побивати всіх урядників, за те що польський король післав через Волоську землю великі гроші кримському цареві, мурзам і Татарам, накупаючи їх на козаків" 217.

Поголоска, як ми бачимо, стара, що пішла ще в серпні, і очевидно се було тільки питання часу і обставин — де народня маса розхитувалась скорше, де помаліше, але кінець-кінцем приходив момент, коли й найбільш уперті урядники й поміщики мусіли тікати — коли не наклали головою в яким небудь розруху.

Похід на Молдаву — сучасні толкування, політичні перспективи висунені молдавською кампанією, становище порти, дійсні мотиви.

Що Хмельницький замість Польщі звернувся

Черкасы съ Поляки мирны, и урядники въ Черкаскихъ городѣхъ на урядахъ сидятъ по прежнему". Бѣлгор. вѣст. столб. 1650 р. л. 491.

217 Тамже л. 539.

на Молдаву, се було для всіх повною несподіванкою. Сучасне вражінне від такої недовідомости гетьманських замірів донесла до наших часів дума, з отсею фразою, що могла б бути поставлена епіграфом всього сього розділу:

Тільки Бог
святий знає,
Що
Хмельницький
думає-гадає!
О тім не
знали ні сотники,
Ні отамани
куріннії, ні полковники...

Навіть історики сей демарш гетьмана зістався в значній мірі загадковим: дійсні мотиви його не викрились і після факту!

Наведу перед усім кілька пояснень, котрими толковано сей епізод на Україні:

Як Петро (Протасієв) і піддячий (Богданов) їхали з Київа до гетьмана (в вересні), в дорозі багато козаків ріжних полків оповідали, що гетьман пішов воювати Волоську землю, тому що волоський господар перед тим, як у них була війна з

Поляками, помагав Полякам, у кримського царя корунного гетьмана Миколая Потоцького, Каліновського й інших полоняників викупував і через свою землю перепускав. І тепер теж у нього з Поляками справа за одно, й у всім їм він хотів помагати: похвалявся козаків воювати. Кримський хан пішов воювати Волоську землю наперед гетьмана і прислав своїх послів, щоб гетьман з усім своїм військом ішов на швидку на Волоську землю. А гетьман з дороги писав Потоцькому, що він пішов воювати Волоську землю за їх неправду: нехай гетьман корунний війська Запорозького не зачіпає. А кола б зачепив, то гетьман з усім військом і з кримськими людьми піде на нього і воюватиме Польську землю, як попереднього разу ²¹⁸.

23 вересня ст. ст. приїхав до Лубень московський посол Унковский, і довідавшись, що єсть тут козаки з штабу Хмельницького, стали їх розпитувати. Козаки Федько Ігнатів з товаришами сказали їм, що вони приїхали від гетьмана з Волощини тому 12 днів ²¹⁹. І чули вони таке:

²¹⁸ Польські справи 1650 р. стовп. 8.

²¹⁹ Се мабуть треба так розуміти, що вони тому 12 днів як поїхали від гетьмана. Інакше їх свідчення не зійдуться з хронологією молдавського походу.

Польські гетьмани хотіли своїм військом учинити поміч князю Василю волоському, бо він їх, польських гетьманів, викупив із Криму, а гетьман Богдан і військо Запорозьке через те й воювали Волоську землю, що кн. Василь викупив польських гетьманів з Криму. А кримський хан тому воював, що як минулого року кримські люди йшли повз Волощину з литовським полоном, то Волохи багато відбили у них Литовського полону²²⁰, — про се кримський писав на Волохів до турецького царя, і турецький цар велів йому самому управитися з Волохама²²¹.

Потім 5 жовтня с. с.²²² той же Унковський розпитував в Чигрині козака Івана Волеваченка²²³,

²²⁰ Литовський полон тут може означати тільки полон з українських земель, що Татари набрали торік після Збарзької кампанії. Се характеристично, що казакам прийшлося представити, що вони ходили на Волощину помагати Татарам карати Волохів за таке християнське діло. Крутими стежками приходилося ходити козацькій дипломатії!

²²¹ Акты Ю. З. Р. VIII с. 326.

²²² В друков. "сентября" (с. 341), але ся явна помилка, замість "октября".

²²³ В друк. Болеваченко. Волевачі - родовита чигринська

що його гетьман посилав був до калги і мурз, і він того дня приїхав з Волощини до Чигрина, тижнем перед гетьманом. Питав його: “Як ти був післаний від гетьмана до калги, то чи тобі відомо: турському царю та війна, що калга ходив на Волоську землю, “не в грубость ли”? Волеваченко повторив те саме, що говорив Федько Ігнатів: господар волоський одбив у Татар “литовський полон”, турецький султан велів їм управитися з волоським господарем, “і ми з наказу турецького царя Волоську землю розвоювали, за їх неправду”. А калга Волеваченку так говорив: “Тепер ми розвоювали Волоську землю, а на весну брат, сам цар (хан) конче хоче з усіми людьми йти на Московське государство, і Запорозьке військо теж з нами йде”.

І так в старшинських кругах ініціативу походу на православну Волощину рішено було зложити на Татар: козаки тільки мусіли йти з ними як союзники. Хоча й мали свої причини незадоволення на господаря, як польського прислужника і союзника проти козаків, але не ходили б на нього, коли-б не татарське військо: воно, мовляв, випросило у хана сей похід на Волощину, коли вияснилося, що не буде походу на Москву, куди се

родина; в 1653 р. Іван Волеваченко “наказний чигиринський полковник”.

татарське військо було вибранося. Се козацька старшинська редакція, призначена для внутрішнього вжитку: вона вдаряла в струни противпольські і переносила одіозну ініціативу руйнування православної країни на Татар.

Друга редакція, призначена для зовнішнього вжитку, дотепно складала всю причину на господарового союзника Потоцького: через нього козаки не пішли на Москву і змобілізоване в московський похід татарське військо обернулося на Молдаву. Ми маємо такі пояснення ханського двору в двох варіантах: для Отоманської Порти і для варшавського уряду. Проголошував їх кримський уряд, але зложені вони, очевидно, в порозумінню з козацькою старшиною, а мабуть навіть і інспіровані нею — інспіровані дуже зручно, з розрахунком на ті круги, які взагалі схильні були представляти Потоцького, з його неповздержними бажаннями реваншу козакам, за злого духа польської політики. Ханське правительство тільки включило сюди нестримний порив свого змобілізованого війська, що бувши позбавлене сподіваної московської здобичи з вини Потоцького, настільки запально добувалося нагороди в Молдаві за даремну мобілізацію, що провідник походу, калга, ніяк не міг його стримати. Маємо такі відгомони сеї мотивації:

Цісарський посол в Царгороді, в реляції з 10

жовтня н. с. пише, що калга, який провадив татарським нападом, оправдується перед отаманським урядом тим, що коли Татари були готові до походу на Москву, а потім прийшов інший наказ, вони не хотіли вертати додому без здобичи, а забажали пімститися на молдавським воеводі, бо він приблизно рік тому велів вирубати досить значне число Татар, які хотіли 3-4 дні перепочити в його краю. При такім мстивім настрою не було можливости їх стримати, і сам калга умисне пішов разом з Ордою, щоб вона не занадто знищила край. Тепер він відступає, край чи сяк чи так полишається в послушности Отаманській Порті, і він сподівається, що непокірному народові татарському буде пробачено сей напад на Молдаву 224.

Як бачимо, се писалося ще з походу, мабуть в середині вересня н. ст. Анальоґічні ханські листи на польську адресу були написані дещо пізніш, при кінці вересня мабуть, уже по повороті Татар з Волощини. Вони поясняють головно, чому не міг відбутися похід на Москву, плянований в інтересах Польщі і за її ініціативою, а окошився на Волощині. Ми маємо два такі паралельні листи, вислані з одним і тим самим татарським послом: оден на

адресу короля, другий на адресу Потоцького. В листі до короля хан так пояснює причину, чому робився похід на Москву: “Гетьман запорозький мав уже сідати на коня, коли прийшла відомість до калги-султана, брата нашого, що в двох або трьох місцях панове польські скупчують великі війська. Гетьман тоді з тої (московської) війни вимовився перед султаном-калгою — що він не чує себе безпечним від тих військ (польських). Тоді татарське військо, як то його звичай - що воно не любить вертати без здобичи, — особливо беї і мурзи, і ціле важніше військо, впали до ніг калги-султана, аби їх не вів назад до дому порожнем. І нагадавши йому великі кривди і шкоди — за котрі наш брат дуже жалівся на Волохів, своїм гарячим і усильним проханням справили на Волохів, і то так ся стало”. Хан брав собі з того притоку нагадати варшавському дворові, що він не допустить ніяких ворожих кроків з боку Річипосполитої чи її магнатів против козаків, з котрими він заприсяг на тім згоду, і коли дійсно з польської сторони дано було привід Козаччині почувати себе в небезпеці з сеї сторони, то се зовсім недопустима річ на будуче. Коли польські пани або старости мають на козаків якісь гніви, хан рішучо жадав від короля, аби він у них ті гніви “потлумив”

— від сього залежатиме приязнь між обома володарями 225.

В листі до Потоцького писанім в буквально подібних виразах, очевидно — одночасно з листом до короля, хан ще виразніше вказував, що саме мобілізацію Потоцького він вважає причиною розбиття московського походу, на нього складає сю вину, і в нім бачить небезпеку розриву польсько-козацьких, а з тим і татарсько-польських відносин 226.

225 Лист сей виданий з двох ріжних копій — з книги Міхаловського с. 372, і з копії Коронної Метрики в Жерелах XII с. 137; він не має дати, але лист хана до Потоцького буквально подібного змісту привезений до нього тим самим татарським послом (він зветься в копіях Tochtamisz-aga, Boktamisz-aga, Wechtamisz-aga — перша транскрипція, в копії Кор. Метрики, повторяється в інших документах і єдино правдоподібна), має поміту, що до підканцлера його привезено 18 жовтня. Потоцький переслав його мабуть 12 жовтня, а з ханської канцелярії його вислано мабуть в самих перших днях жовтня (Торрео згадує про сей ханський лист в депеші 12. XI: видно довідався про нього між 5 і 12 листопада — с. 94-5).

226 Осол. 225 л. 335 об.: *Zaczyn gdy iusz zaporowski hetman na kon wsiadac prawie był gotowy, przyszła wtym wiadomosc o wielkiem woysku waszym. Gdy się tym hetman zaporowski galdze-sultanowi wymowil z tey woyny, ze dla boiazni od woysk waszych na tę-tu woynie stawic się nie mógł. A woysko*

Сам Лупул, відповідаючи на запитання Потоцького (від котрого про се знаємо), толкував свою біду тим, що се мовляв Хмельницький і хан покарали його за те, що занадто тримався Поляків. “Нарікав з великим жалем, що за свою жичливість і прихильність, котру свідчив Полякам і козакам, невинно спала на нього ся війна: що він переховував у себе (Поляків) підчас коли війна бушувала в державі короля, і поводився з ними з усякою людяністю. І додав при тих жалях, що то за нас його та біда спіткала: закидав йому Хмельницький, нащо старався про гетьманів наших (Потоцького і Каліновського)? нащо поворотців з неволі (кримської) людяно приймав? нащо дає гроші королеві на військо? чому з Ляхами накладає і доносить їм, що діється у Порті?”²²⁷ Як бачимо, се близько відповідає тому, що оповідали козаки про причину завзяття Хмельницького на господаря.

Tatarskie iako własny trib iego: kiedy na kon wsiedzie, niepodobna aby się bez zdobyczy nazad wracac miało. — Ze Wołosza w przeszłym roku y woysku naszymu dała dyla wielką przyczynę, — pod taki czas wszyscy beiowie y murzowie y prawie wszystko woysko, padszy do nog galgi-sułtana wielką y ulsilną prozbą zaprowadzili go do Włoch. I to się z tey okazyey stało. Продовженне листу див. нижче.

²²⁷ Жерела XII с. 141 = Michałowski с. 578.

Ракоцій інформуючи цісаря про нещастя Лупула, представляє справу так, що вся ініціатива була татарська; вони вибрались на Московські землі, але що там наскочили на приготовану оборону, і їх передовикам дано болючу відсіч ²²⁸, вони звернулися на Волощину, щоб віддячитися за відібране здобичи. За ними пішли козаки — без якого будь мотивовання ²²⁹.

Сучасний молдавський хроніст Мирон Костин теж висуває татарську ініціативу. Кримці хотіли нагородити себе за шкоди задані їм під Братулянами, коли у них забрано здобич, що вони проводили з Польщі; поголоски про похід на Москву калга пустив тільки для замаскування дійсної мети, а Хмельницького в секреті повідомлено, що похід буде на Молдаву, і козацьке військо було на поготові, і зараз же рушило з Татарами на Дністер ²³⁰.

Тут нічого не згадується про Порту, але в

228 Що орда таки пішла була на Московщину, доносить курфирстові брандербурському його агент Адерсбах — *Acte si fragmente Йорги* с. 202.

229 *Monumenta Hungariae* XXIII с. 667-8.

230 *Kogalniceanu, Chroniclele Romaniei*, I с. 319.

Польщі чи не найбільше говорилося на сю тему — що похід стався за порозумінням з Царгородом, хан дістав від султана наказ розправитися з Лупулом, і власне ся сторона найбільш займала і турбувала політиків польських, московських, австрійських, папських і т. д. — наскільки похід на Молдаву стався за волею і згодою Порти, і які були від неї директиви? Ставлячи поруч себе такі факти: посольство Порти до Хмельницького і від Хмельницького до султана в половині серпня н. с., похід на Молдаву при кінці серпня і толерованне з боку Порти такого нападу на підвладну їй країну, приходили до переконання, що Хмельницький поступає за порозумінням з Портою. Торрес в реляціях 17 і 24 вересня переказує тутешні “пересвідчення богатьох”, що Хмельницький дістав інвеституру на господарство молдавське, мабуть через своїх послів, післаних до Порти, і тепер завойовує його для себе²³¹. Такі самі міркування переказував Ракоціям Любенецький: пишуть (мабуть від Потоцького), що Хмельницький обжалував перед Портою Лупула, мовляв він більше сприяє Польщі як Порті, і дано Хмельницькому від Порти

231 Жерела XVI с. 80 і 91.

призначеннє на господарство ²³².

Се була доволі грізна перспектива: сполученнє Козацької Республіки з Молдавою, твердий союз з Кримом, підданнє Туреччині, звязки з Семигородом. Се б утворило небезпечну силу. Дещо пізніше, коли виясилось, що молдавським господарем Богданові не бути, і пішла мова тільки про шлюб Лупулівни з Хмельниченком, гетьман Потоцкий так характеризував ці перспективи (лист з 22 жовтня н. с.):

“Як би, боронь Боже, той зрадник здійснив свої пляни, великий би тягар упав на Річпосполиту! Той ворог при домашніх силах матиме поміч татарську, турецьку і їх васалів ²³³ і може наробити Річпосполитій великого клопоту, так що з нього трудно було б і вибresti! Гадка того зрадника така: військо ваше королівське обложити, а Ракоція з господарем мунтянським — що має готового війська тридцять тисяч, на Краків пустити. Шляхту викорінити. У в. кор. милости королівство відібрати, на престолі королівства иншого посадити

²³² Transsylvania et bellum boreo-orientale c. 109 i 112.

²³³ vasallorum Mix., Walachiorum Жер.

— бодай чи не того ж Ракоція” 234.

Польський резидент при цісарським дворі, Вісконті, на, підставі отриманих від свого уряду відомостей інформував цісаря в 20-х днях жовтня н. с., що се відомо вже напевно, що Хмельницький напав на Волощину за виразним дозволом Порти, а то за щирі відносини, що господарь молдавський підтримував з Польщею, і від нього вона отримувала завсіди докладні відомости про переговори, які Хмельницький вів на шкоду свого прирощеного пана. Завязавши такі тісні зносини з Отаманською Портою, він похваляється тепер не тільки підбити Польщу, за обіцяною йому підтримкою отоманської зброї, але й Західню Імперію з самим Римом. Хоч як се може здаватись гіперболічним, король польський доручив своєму резидентові представити цісареві всю небезпеку, яка може виникнути з нової війни з українською людністю, піднесеною останніми успіхами в Молдавії. Коли ся війна буде Польщею програна, фурія сих людей не обмежиться границями Польщі. Король старається не подавати з сього боку ніякого приводу, трактуючи їх як добрих і послушних підданих, але се нічого не помагає. В той момент коли писалась варшавська депеша, польська армія

234 Жерела XII с. 142 = Michałowski с. 578.

вже могла бути атакована козаками. В інтересах цілого християнства король звертає увагу цісаря на сю небезпеку ²³⁵.

Очевидно в звязку з сими варшавськими алярмами венецький посол у Відні, кавалер Сагредо, мав розмови з віденським спеціалістом в турецьких справах, колишнім послом в Царгороді, тепер членом цісарської воєнної ради бароном Шмідом, і той пообіцяв зайнятись польськими справами в Царгороді. Через одного приятеля, що їхав до Царгороду, він остеріг султанський диван, яка се небезпечна для Туреччини справа — допомгти піднестися ханові і Хмельницькому. Амбіції Хмельницького звісні! Він Грек (себ то православний), і треба рахуватися з тим, що збільшивши свій авторитет, він став би головою “Греків” (православного світу) і викликав би повстаннє против Туреччини серед балканських християн ²³⁶.

Так протектори балканських християн і автори против-турецької ліги остерігали отаманський диван против можливого християнського повстання!

²³⁵ Жерела XII с. 144, лист з 26. X. 1650.

²³⁶ Жерела XII с. 144, депеша з 29. X 1650.

Та до сього поки що було далеко. Хмельницький зробив свій напад на Молдавію без згоди і відому турецького двора. Цісарський посол в Царгороді доносив цісареві 10 жовтня, що турецький двір опинився в немалім клопоті, коли разом з принесеними посольством Хмельницького проханнями, щоб султан прийняв козацьке військо у свою ласку й протекцію, він отримав відомість, що се козацьке військо воює його підвладний край. Посли Хмельницького теж були в великім клопоті, не можучи дати оправдань сього походу; вони вимовлялись, що нічого про се не знають, але сподіваються, що до їх повороту все буде поладжене. Великий візир не рішився заходити з ним в який небудь конфлікт і спішно відправив нагородивши кафтанами і ріжними уборами на знак султанської ласки. 237

Взагалі Хмельницький вчинив свій похід на Волощину без попередньої дипломатичної підготовки. Не тільки для його послів, висланих на початку серпня с. с. до Царгороду, але і для всієї старшини і для нього самого сей похід був несподіванкою, викликаною непередбаченим рішенням хана, принесеним у слід за його посольством: що замість походу на Черкесів він

визначив козацькому війську похід на Москву. Такого походу Хмельницькій і старшина не могли прийняти: Москва зіставалась їх резервом, котрий вони раніш чи пізніш сподівалися втягнути в свою розправу з Польщею. Експромтом відрікаючись від сього походу, з огляду на польське зброєння, Хмельницький очевидно запропонував Татарам похід на Молдаву. З становища козацької політики він не був потрібний, і в українських кругах такий розбійницький напад на одновірну, православну країну не міг викликати симпатій, як далі побачимо. Але тісна приязнь Лупула з Потоцким будила в козацьких кругах неприязні настрої, котрі Хмельницький і постарався, як ми бачили, всяко роздмухати, аби психологічно оправдати сей крок. А якийсь добичницький похід Татарам, супроти того що вони вже рушилися, він мусів запропонувати, з тих мотивів, які так добре характеризували сам хан з калгою. Похід на Москву був поданий ними в такій імперативній формі, що треба було спорудити зараз експромтом щось інше, рівно корисне з добичницького погляду. І Хмельницький запропонував Молдаву.

Тим ратував він Москву, як budouчого союзника — властиво свою можливість союзу з нею.

Се відчув уже польський вістун підчас з'їзду в

Іркліїві ²³⁸. У Голінського теж єсть досить влучне (в головнім, а не в подробицях) поясненне з сього становища молдавського походу: “У Хмельницького був московський посол, і він одержав великі дарунки від Москви за те що не нападав з Татарами на Московські землі. З тої причини як султан калга з своїми Татарами і з козаками, злучившись разом, хотів іти на московські краї, Хмельницький відрадив того калзі: мовляв тепер недогідний час іти на Москву, вона має військо на поготові. А порадив напасти на Волощину — “Бо там застанемо Волохів не приготованими, а земля богата, була довго в спокою.” А привід війни з Волохами такий, що господар заступив з військом (дорогу) татарському війську, як ішло з Польщі з полоном, бив Татар на переправах і полон у них відбирав. Отже радив (Хмельницький) калзі, щоб пімстився за свою кривду. Калга легко дав себе на те намовити, обернув військо на Волощину і з ним пішли козаки” ²³⁹.

238 Вище с. 64.

239 С. 355: “новини зі Львова і з України, 4 октобра читав п. Охоцкий райця краківський у п. Ясовского, що мав зі Львова”. Продовженне подаю далі, с. 103.

З ситуації се виходить зовсім ясно, і сам Хмельницький під чаркою ²⁴⁰ відкрив сей секрет московському гонцеві, потихеньку, щоб інші не чули, на обіді в Браสลіві, підчас повороту з молдавського походу. В голос, так щоб чув присутній королівський дворянин Єрмолич, гетьман погрозився походом на Москву, а московському післанцеві потиху пояснив:

Говорив я сі похвальні слова умисно, аби королівський дворянин не знав про мою службу й піклування про великого государя; а Ляхи мені великі неприятелі: говорити й жити з сими Ляхами правдою ніяк не можна. Я давно хотів бути під государською високою рукою — піддатися йому з усім військом і городами. Та великий государ прийняти мене не зволив, і мене тим образив. Але я і за сю государеву неласку ніякої шкоди не вчинив, а ще більш ніж перше правду свою показав: котра тепер руїна і війна сталася в Молдавській землі, та війна мала бути в Московській державі ²⁴¹. До мене присилав кримський цар своїх послів, щоб я йшов на Московське государство; писав з погрозами, що коли не піду, то брацтво і

240 Гетьман був п'яний, пояснює Протасієв.

241 Той было войнѣ быть въ Московскомъ государствѣ.

приятельство своє розірве. Та я, служачи великому государеві і забезпечуючи собі його государеву ласку наперед, кримського царя відмовив і Московське государство охоронив, а замість нього ходив з кримським царем на Волохів ²⁴².

Се “з клятвою” потвердив потім Виговський в розмові з московським старцем Арсенієм Сухановим в листопаді:

Кримський (хан) з усею ордою виступив був на Москву і тричі присилав до гетьмана, щоб ішов з ним: “Коли не підеш зо мною на Москву, я тебе теж не послухаю”. Гетьманові то було дуже прикро, говорив: “Краще міні смерть, як на Московське государство йти!” а не йти не можна було, бо гетьман ханові, а хан гетьманові на те присяг, що хоч би на рід, на брата оден другого покликав — то йти! Отже гетьман післав до хана, що на Москву йому йти не можна, бо Ляхи про се довідались: на нас наступають. Так на велику силу хан від Москви відмовився, але приставши до гетьмана став говорити: “Коли ти на Москву не йдеш, а Ляхи наступають, то ходім на Ляхів!” І так пішли на Волохів, за те що воєвода Василь мав порозумінне на нас з Ляхами, а вернувши з Волощини хотіли вдарити на лядський обоз — та король написав до

242 Див. нижче посольське звідомлення Протасієва.

гетьмана, прохав, щоб на Ляхів не йшли, бо стоять вони на границі не для війни. І от ви самі бачили, що сталось у Волохів — все се лихо мало бути на Москві, і се зробив гетьман: не хотів против царя піти (на государя посягнуть) і християнську кров пролити ²⁴³.

Сьому можна вповні вірити; але се цікаво, що прохопившись з сим “по п'яному”, в явних розмовах з московськими послами, тверезих і прилюдних, гетьман сею прислугою московському царству більше не похвалявся, а перед козацтвом і перед Польщею взагалі перед західнім світом всю ініціативу складав на Татар ²⁴⁴.

²⁴³ Стат. список Суханова в Христ. Чтении 1883, XI, с. 685.

²⁴⁴ Див. вище с. 80-1, козацькі оповідання, що передавали сю інтерпретацію.

Свідомо обминув я, розсліджуючи мотиви молдавського походу, романтичне мотивування, досить широко розвинене в літературі XIX віку: мовляв Лупул відмовив свої доньки Хмельницькому, що сватав її за свого сина ще перед походом, і тим накликав на себе сю війну. В сучасних звістках про похід на Молдаву — дуже численних — я не знайшов про се згадки. Тільки такі хроністи як Мирон Костин і Весп. Коховский, пишучи ретроспективно згадують про раніші переговори. Костин каже, що Хмельницький вже перед тим мав охоту посвоячитися з Лупулом, і сватав його доньку для сина, а тепер зробив формальну пропозицію. Коховский теж

доволі глухо згадує що давніше господар відмовив, а тепер сам мусів просити сього посвоячення. Але ціле оповідання Коховського про сю кампанію, як нижче зазначено, має цілком літературний, властиво — белетристичний характер, що зложився під впливами пізнішої трагічної історії обох наречених. Короткий і глухий натяк Коховського потім так само свобідно розвинув в своїм теж на-пів белетристичнім оповіданню Шайноха (*Domna Rozanda* 1862, передр. в III т. його творів варшавського видання 1876 р.). Шукаючи до чого б причепити се попереднє сватанне Хмельницького, він зовсім довільно звязує се з триумфами Хмельницького після зимової кампанії 1648 р.: посольство Лупула, мовляв, дало Хмельницькому притоку запропонувати Лупулові посвоячення, і “негайно” (се негайно одначе не знати чи було до Збараської війни, чи після неї) “вислані були козацькі свати по Розанду до Яс” (с.293). Лупул відмовив, вимовляючи ся тим, що без згоди Порти доньки видати не може. Хмельницький вислав до султана проханне про дозвіл, а zarazом став готуватися до війни, і не дочекавшись відповіди з Царгороду, пустив ся в похід.

Наш Костомаров опираючися на Історію Русов представляє справу так, що Лупул свого часу (невідомо ближче коли) прохав у Хмельницького помочи проти якогось претендента на його господарство, і Хмельницький посилав йому в поміч сина Тимоша з козацьким військом і Тугай-бея з Татарами. Виратований ним Лупул дав тоді згоду видати доньку за Тимоша, але потім став отягатись, вимовляючися тим, що не сміє сього зробити без згоди султана; а коли Хмельницький добився не тільки дозволу турецького двору на сей шлюб, а навіть і наказу Лупулові видати доньку за Тимоша, — тоді Лупул звязався з Поляками й почав працювати на шкоду Хмельницького. Турки повідомляли Хмельницького про сі

ворожі заходи, розгніваний Хмельницький загрозив походом 100 тисяч сватів, коли Лупул не виконає свого приречення. Лупул звернувся по поміч до Потоцького, а Хмельницький тоді запросив Татар допомогти йому в поході на Волощину (с. 257 і 365-6).

А. Накко в своїй “Истории Бессарабии” розвинув сі “історії” далі, пояснивши, що Василь Лупул просив помочи Хмельницького підчас походу “на Львів і Збараж”, і Тиміш бувши тоді на чолі козацького війська в Молдавії, “пристрасно закохався в доньці Лупула Розанді й просив її руки, але йому відмовлено під тою вимівкою, що султанові сей шлюб буде неприємний”.

Пок. Семен Венгржиновський, автор статті “Свадьба Тимоша Хмельницкаго” (Кіев. Старина, 1887, III і V), дальше снуючи сі романтичні плетіння, представляє, як далі коханне Тимоша розпалалося залицяннем сина гетьмана Потоцького — Петра старости камінецького, котрого хотів бачити зятем Лупула варшавський двір, і він упадав коло Лупулівни, коли вона того року гостювала з матірю в Радивиля, і Тиміш всіми силами добивався її, і т. д.

Я не спинився б на всій сій белетристиці, коли б в певній мірі вона не відбивалась і на праці, що має репутацію найбільш наукового оброблення історії Хмельниччини, але в дійсности теж нераз збочує на шляхи белетристики — на “Начерках” Кубалі. В своїм начерку *Krwawe swaty*, присвяченим історії женячки Тимоша (надр. вперше в *Przewodniku Naukowym* 1876 р., передр. в *Szkice*, 1881), він теж пише: “1650 року Хмельницький вислав був сватів до Яс, жадаючи руки Домни Розанди для свого старшого сина Тимофія. Господар почув себе ображеним, але боячися могутности запорозького гетьмана, відповів, що не може видати доньки без згоди султана. Хмельницький тоді мав

**Літературна романтика молдавської кампанії,
фактична історія молдавської кампанії
(вересень 1650 р.), переговори з Лупулом, умови
замирення, політичне значінне договору
Хмельницького з Лупулом, Хмельницький і
Радивил, протестантська ліга, дума про
молдавську війну, голоси сучасників**

Сей похід на Молдаву промайнув як блискавка, в трьох-чотирьох тижнях, осліпивши сучасників, які не мали навіть часу розібратися в подробицях сеї кампанії, серед раптових і неясних вістей, що пролетіли про неї. Тому сучасні історики в своїх оповіданнях про події того року або збувають її простою згадкою — або заступають недостачу конкретних і докладних вістей літературними, більш менш шабльоновими прикрасами. Так поступив Коховский: в

велике значінне і ласки Порти, отже зловивши Лупула за слово, против усіх заходів господаря виробив собі не тільки згоду султана, але й наказ, щоб той шлюб здійснено. Лупул, покладаючись на своїх приятелів в Польщі, просто відмовив. Тоді Хмельницький вислав оден обсерваційний корпус проти гетьмана Потоцького, а другий разом з 20 тис. Орди вислав сватами на Волощину”, і т. д. (пяте вид. 1923 с. 311).

Се все має в собі далеко більше белетристики як історії.

перспективи пізніших наслідків сеї волоської кампанії, трагічної історії Лупулової доньки й Богданового сина, прирівняв він сю скромну експедицію до Троянської війни, огонь Яс порівняв з огнями Іліону, розписав яскравими фарбами укритого в засіках воєводу, що звідти приглядався огням своїх міст²⁴⁵ і ці літературні образки пішли по пізніших писаннях. А Рудавский навпаки — просто заявляє, що нема інтересу спинятись на фактах сеї кампанії “тому особливо, що з обох боків вона велася хаотично і маловідомо”, і тільки констатує остаточний вислід — на чім обі сторони замирилися²⁴⁶. В друкованих досі сучасних листах і реляціях теж переважно глухі, загальні, непровірені поголоски, відірвані чутки, котрих потім ніхто не мав цікавості провіряти, і нам теж нема великої потреби входити в ці подробиці, бо для наших безпосередніх завдань вони нічого важного не дають. Зазначимо тільки головні лінії — і з'їлюструємо їх деякими цікавішими сучасними звістками, особливо з невиданих джерел, які нам удалося згромадити.

Зібравши козацьке військо під Уманню в 20-х

245 Annalium I. III, с. 199.

246 Hist. Pol. с. 64.

днях серпня н. ст. в скількості 70-80 тис., як казали в гетьманському штабі, з значною артилерією, і маючи на лівому крилі татарський корпус, що рахували на 20-30 тис. ²⁴⁷, гетьман в останніх днях

²⁴⁷ Протасєв зі слів Виговського й інших старшин, розпитувавши їх в Ямполі, пише, що було в сім поході з гетьманом козаків тисяч із 70 або й більше”, “а з калгою было тисяч 30 и больше”. “А при гетмане было разных полков тысяч с 10 и больше (хіба в значінню: з ріжних полків тисяч по 10 і більше), а наряду в Чигринском полку 20 пушек, а в них во всѣх полкѣх пушек по 6 и по 7 и больше”.

Козаки розпитувані Унковским — що приїхали від гетьмана до Лубень, оповідали: з гетьманом в Волоській землі було 18 полків, а два полки лишилися по сей бік Дністра: полковник Криса з Київським полком та полковник Шангирей з Канівським (Акты ЮЗР. VIII с. 326).

Любенецький в цитованій реляції рахує козацьку армію, що ввійшла до Волощини, на 40 тис. вибраного війська, а заставу лишену під проводом Нечая против польського війська — на 5 тисяч (Transsylvania с.10).

Камінецький анонім пише, що Хмельницький після того як Татари пішли від нього, “тільки з 30 тисячами прийшов на Україну” — Міхал. 580; він натякає при тім на велику козацьку дезерцію з молдавського походу.

Інший кореспондент з обозу, війський галицький, кладе ще менше козаків: 20 тис., а Татар не більш півтори тисячі (Осол. 2346 л. 69) — але се той останок Орди, що зістався при гетьмані, по тім як головна маса пішла до Криму Мясковский, вважаючи перебільшеними балачки про велике число Татар, завважає в листі 22 вересня з слів полковника чечельницького: Ich ledwie kilkanascie tyśiący iest (Ос. 225 л. 320)

серпня прийшов з околиць Умани, приблизно в напрямі теперішньої залізниці Умань-Вапнярка, на берег Дністра й отаборився в Ямполі, напротив молдавського міста Сороки²⁴⁸. 22 серпня с. с. (1 вересня) він був сам в Ямполі, як свідчить виданий тут універсал против української своєволі²⁴⁹. Наперед себе пустив за Дністер Татар, мабуть з тих же мотивів, з яких взагалі він і його окруженне складала ініціативу сього походу на Татар, а може й вичікував, як приймає сей марш Потоцкий з своїм військом²⁵⁰. А далі, поставивши сильну заставу

²⁴⁸ Варшавські новини з місяця вересня (Осол. 223 л. 307) за донесеннями з польського табору кажуть, що до третього вересня Хмельницький стояв спочатку під Уманню, і коло нього поблизу Татари, відти пішов до Рашкова, потім до Прилуки, як кажуть (тих назв, які обивалися о його вуха, кореспондент не вмів звести разом), “і виправив козацьку чату з частиною Татар за Дністер до Волощини, а потім одного полковника, аби зловивши господаря відіслати в кайданах до Порти — так як присяг Туркам”. І далі: “про самого Хмельницького кажуть, що до 3 септембра стояв на Оратовськiм полю, в 20 милях від нашого обозу, і потім з головним військом сам пішов до Дністра”.

²⁴⁹ Вище с. 78.

²⁵⁰ Що Татари пішли наперед і з початку вони пограбували країну, а тільки потім далися їй в знаки козаки,

проти нього, теж перейшов за Дністер і зайняв, Сороку, в перших днях вересня н. с. 251.

коли Татари вже почали відходити, се видно з вищеподаних слів Протасієва і ще ясніше з дальшого, ним наведеного оповідання Виговського. Те саме виходить з донесень Лупула до Царгороду, що переказує цісарський посол в Царгороді Ренігер — Жерела XII с. 139 і 143, і з реляції Ракоція цісареві — *Monumenta Hungariae* XXIII с. 668. Те ж саме пише король в додатковій інструкції на соймики, 23. X, Michałowski с. 581-2. Але задалеко йдуть ті дослідники, які зовсім розділяють напад татарський і напад козацький, як дві цілком відокремлені акції: в дійсности се були дві стадії одної кампанії, які мали різні спільні моменти. Ні топографічно, ні хронологічно не могли вони розійтися скільки небудь значно: занадто мало було часу, і в звістках учасників операції козаки й Татари зливаються до купи. Так і у Костина: Татари й козаки разом переходять Дністер, і розділившись на дві частини йдуть одним полком на захід, другим на полудень, “а оба полки мішані — з Татар і козаків”. Але його оповідання — коли виключити згадки про тих бояр, що потерпіли від татарських загонів, та кілька конкретних вказівок на місцевости, що грали ролю в сій війні, в сумі дуже загальне, і звістки зібрані московськими післанцями відкривають дійсну обстанову компанії значно докладніш. Його згадка, що Татари пустошили Волощину разом з козаками, коли порівняти з оповіданням Виговського, вказує на другу стадію пустошень, коли Орда була вже вийшла (чи стала виходити) з Волощини, але надійшли козаки, і калга вислав з ними своїх Татар на добичу вдруге.

Татари тим часом уже розпустили свої загани по цілому краю: одна частина Орди пішла на захід, за Прут, друга вздовж Прута на долину, розпускаючи свої загани на право і ліво, своїм звичаєм. Хан став кошем на полях Цецорських, а гетьман надтягнувши заложив свій табор під Вламником — як каже Костин²⁵². Господаря все

Хмельницького на Молдаву 1 вереснем н. с., і сим же днем позначений універсал гетьмана з Ямполья; нічого неможливого в тім, що гетьманська квартира того дня ще була в Ямполі, хоч військо вже переходило й займало Сороку. У Єрлича дата 25 серпня — мабуть старого стилю. Про знищення Сороки козацьким військом оповідання козаків в Актах Ю. З. Р. VIII с. 328 і 329.

²⁵² От оповідання Костина: “Калга-султан з своїм кошем і гетьман Хміль з своїм табором від Сорок посунули просто на Цецору і султан став тут своїм обозом, а Хміль з козаками спинився коло Вламника. Господар — в безвихіднім становищу, тому що Татари з-під самих Яс відогнали табуни і лишили його двір без коней, виправив свою дружину з родинами своїх боярів на Капотешти лісами під Нямецький замок. Сам також недовго лишився в своїй столиці — зіставив у Ясах для охорони своєї палати скількість драбантів, а сам заложився з своїм двором у лісі під Капотештами. Драбанти побачивши, що Татарів і козаків прибуває все більше й більше, кинули в ночі палату й розбіглися; палата, боярські доми, все місто скоро стали одним попелищем. Помилувано тільки монастирі, тому що козаки не важилися переступити заборону гетьмана Хміля, а Татари без них нічого не могли

се захопило цілком неприготованим. Він з початку вислав був військо против татарських загонів, потім переконавшись, що неприятельські сили завеликі для нього, звелів робити укріплення навколо Яс, щоб відбитись і відсидітись, а сам, очевидно, звернувся по поміч і інтервенцію до Потоцького і до сусідніх турецьких башів-намісників.

Потоцький, стоячи при волоській границі, розуміється, аж трясся від бажання покарати козаків за такий своєвільний напад на фактичного васалю Польщі — тим більше, що справді й сам зазнав багато прихильности від Лупула, і стояв у приятних відносинах до нього ²⁵³. Але вважаючи

зробити, бо люди, що поховалися по монастирях, мали рушниці. Потерпіли тільки ті, що були в монастирі трьох святителів: коли стало горіти місто, монастир також загорівся від сього огню, люди кинулися через фірточку на ріку Бахлуй, і тут Татари забрали богатьох, а чимало, тікаючи від полону, кидалися в ріку й потонули” (І с. 320).

Сю подробицю, що гетьман заборонив чіпати монастирі, варто запам'ятати, тому що польський уряд потім не переставав повторяти, що козаки воюють зовсім не за віру, коли так знищили монастирі й церкви в Молдавії

²⁵³ Адерсбах, бранденбурський агент, 30 вересня н. с. доносить, що Потоцький післав Лупулові на його прошенне 4000 Німців, — і з того ворожить нову війну (Jorga, Acte si fragmente, с. 201). Але тут можуть бути чутки про поміч, що її Лупул тільки ще просив.

на значні сили Хмельницького і на поважну заслону Нечая з лівого крила, не смів виступити активно — бо се могло потягнути за собою конфлікт з ханом, з наслідками дуже складними і серйозними. Крім того й король з своєї сторони рішучо остерігав його від конфлікту — пригадуючи нещасливі його дебюти 1648 року.

Він вислав на Волощину на звіді відділ кінноти під проводом камінецького ротмістра Кондрацкого, і коли той привіз такі вісти, що козаки пішли на Волощину з волі Татар і пограбувавши її вертають до дому, а Поділля не загрожують, тим справа скінчилася ²⁵⁴.

В таких обставинах Лупул мусів кинути столицю з своїм двором і з своєю гвардією, набравши що можна на вози, подався до густих лісів буковинських і тут зложив собі табор недалеко Сучави, під Нямецьким монастирем, засікся й зарубався в лісах, а разом старався богатими дарунками й контрибуціями відкупитися від Татар і козаків. Становище його було тим гірше, що йому як і всім взагалі було неясним, чи сей напад стався против волі Отоманської Порти, чи за

²⁵⁴ Памятники київ. ком. I 2 с. 182 — пише людина видимо дуже близька до Кондрацкого.

більше-менше виразною її згодою, отже чи можна рахувати на якусь її підтримку, чи навпаки — треба за всяку ціну поладнати відносини з сими турецькими Васаліями — Татарами й козаками, щоб вернути собі прихильність дивану, розуміється знов таки — ціною дорогих дарунків і контрибуцій. З Татарами справа пішла, очевидно, легко — вони обловилися богатою здобиччю (в Польщі оповідали, що Лупул саме збирався вислати свою данину султанові, і сі гроші впали в руки Татар). Калга домагався річної данини, але вдоволівся порядною контрибуцією в додаток до награбленого, і Орда занялася транспортом здобичи до Криму. Хмельницький жадав політичних гарантій на будуче. Се справа більш інтересна, і над нею варто спинитися.

Я перед усім, наведу ті оповідання, які про се чули московські післанці, Протасієв і Богданов, в козацькім таборі безпосередне по закінченню кампанії від самого гетьмана і ріжної старшини ²⁵⁵. Даю слово насамперед самому гетьману, так як записано в посольськім справозданню розмову з

²⁵⁵ Звідомленне в Польських справах 1650 р. ст. 8 (деякі витяги з нього були надруковані у Соловйова т. X. с. 1604); стовбець сей не пагінований, і тому я далі не повторюю вказівок на нього.

ним на обіді в Браславі 23 с. с. вересня (3 жовтня):

“Як я був в Волоській землі ²⁵⁶, Волоську землю воював, став під Ясами і хотів взяти самого волоського господаря, то волоський господар прислав до мене своїх послів добивати чолом, просити покою, дарував мене своєю дочкою за мого сина. Прислав лист за своєю рукою і печатею: пише під присягою, що доньку свою за мого сина віддасть”. І той лист велів принести — показував за столом (московським післанцем), і вони той лист читали.

Виговський так розповідав історію походу в Ямполі, перед поворотом гетьмана з Молдави 18(28) вересня:

Прислав був кримський цар до Б. Хмельницького послів, щоб він з ним ішов на Московське государство війною. Гетьман не послухав і не пішов. Тому минуло тижнів 12 або й більше ²⁵⁷. Кримський цар прислав послів вдруге: що він післав калгу з великим військом, щоб

²⁵⁶ Московським звичаєм промови держаться то в третій особі, то переходять на першу. Я тримаюся в перекладах чого небудь одного.

²⁵⁷ В дійсности не більше 8 тижнів; подробиці оповідання взагалі не дуже докладні.

гетьман ішов з ним. Гетьман розіслав універсали по всіх городах, а перед собою велів нашвидку йти браславському полковникові Нечаєві, і він прийшов під Яси. Волоський господар почувши, що в поміч Татарам прийшли козаки, утік із Яс до Нямецького монастиря, і з того монастиря післав до калги послів, і з ними одкупу 300 тис. левкових єфимків (талярів); калга замирився, взяв ті гроші і всяку здобич і з усіма людьми пішов був, а в Ясах і Сучаві міста, замки й села (посады и города, села и деревни) попалено. А як гетьман прийшов до Волоської землі війною, і став на Пруті, калга завернув назад велику частину свого війська і прислав до гетьмана, і сі Татари воювали Волоську землю разом з козаками. А сам гетьман стояв обозом на однім місці, над Прутом, і послав послів до волоського господаря: кропивенського полковника (Чижелґя) з товаришами: велів господареві виговорити, за які неправди (господаря) він, гетьман, прийшов воювати Волоську державу: аби господар перепросив його за ті свої неправди (добил челом). Тоді волоський господар прислав до гетьмана своїх послів, і перепросив; прислав в дарунку шубу соболину золотом криту, коня-аргамака з усім кінським нарядом, і шаблю оправлену золотом з каміннем. І зговорив свою доньку за гетьманського сина: прислав запись своєручну за печатею і під присягою, що видасть

доньку за гетьманського сина і буде з ним у вічній приязни і любові і стоятиме з гетьманом за одно против всякого неприятеля — будуть оден одному помагати, а з Ляхами він, волоський господар, не складатиметься (не матиме порозуміння) і ніяких лихих замислів на Запорозьке військо мислити не буде. На тім усім волоський господар присягав при послах гетьмана Б. Хмельницького, і тепер у них з волоським господарем згода.

Арсенієві Суханову, в листопаді, оповідав коротше, з іншими подробицями:

Як прийшли на Волоську землю Татари й козаки, Василь воєвода нічого не знав і не відав: умисно пустили славу, і Василеві писали (Татари), що всі вони з козаками йдуть на Москву, так що коли йому казали, що Татари йдуть, він тих до вязниці садив, а декого й бив. А як Татари зібрались і Яси обложили, він ледве випровадив з міста жінку з дітьми і сам потім два тижні в лісу сидів і тут помирився з гетьманом і ханом ²⁵⁸

Сотник Іван Кравченко їдучи в посольстві від Хмельницького до Потоцького оповідав Протасієву і Богданову в Могилеві:

“Волоський господар прислав до гетьмана Б. Хмельницького своїх послів — сильно прохав, щоб

він його не воював, і гетьман послав до нього своїх послів полковника Чижелґя (Джеджалия), велів йому сказати, що він сам на себе накликав ту війну: забувши Бога і православну віру зложився з Поляками, і всяке лихо замишляв на нього, гетьмана, і Запорозьке військо. Коли він далі буде так поступати, гетьман з Запорозьким військом його вижене геть з Волоської землі і він там більше не буде господарем. І гетьман (після виїзда Кравченка) хотів дочекавшись Чижелґя скоро вийти з обозом з Волоської землі і мабуть скоро буде перевозитися з військом під Могилевом. А коли піде на обоз Потоцького, буде перевозитися через Дністер під Хотиним против Камінця Подільського. А се він знає певно, що недочекавшись його, Кравченка (результатів посольства до Потоцького), гетьман з військом з-за Дністра перевозитися не буде”.

Сучасні польські відомости потверджують в загальних рисах сей образ, що дають нам сі оповідання учасників кампанії ²⁵⁹. Виходить, що

²⁵⁹ Наведу дещо інтересніше з польського листування сих місяців: вересня-жовтня :

Лист з Язлівця від невідомого, з датою 24 вересня:

“Про волоського господаря от що принесли Вірмени, що були присутними в тім огню в Ясах і великі шкоди понесли: Не вірив госпрдар як йому дали знати про Татар, пофукав! Бо то вони таку штуку зробили: при його післанцях пішли з

Кучманя на Бог, ніби то на Москву. Коли вже й другий і третій прибіг: що вже стада й вівці позабирано, і вже близько Яс — вискочив з міста, хотів їх громити, але побачивши не-рівню, уступився назад. Велів шанці робити з гноїв, що навколо міста були, і вислав до них балджи-башу ханського, що приїхав був туди за медами. Але Татари ні трохи не вважаючи, що то земля цісаря турецького, затримали послів. А мешканці почали вивозити на Буковину жінок, дітей і майно на тих возах, що гній мали возити, не слухаючи труб і бубнів господаря. Він теж забравши що міг на вози мусів тікати туди ж: в двох (!) милях від Ясів “засікся” і відти повів переговори. Дав 20 тис. червоних золотих готівкою, братанича в застав і нарешті (обіцяв) щороку платити стільки, що давав цісареві турецькому. Одначе Татари до міста впали і спалили разом з двором (господаря) — тільки в монастирі люде відборонились. Підчас тої завірюхи вийшов з Криму наш Балабан, і він вів переговори з Татарами іменем господаря” (Осол. 225 л. 321).

Вісти зі Львова, отримані в Кракові в перших днях жовтня (у Голіньського с. 356): "(Татари й козаки) Волоську землю огнем і мечем всю чисто спустошили, багато людей стинали, нікого не милували. Столичне місто Яси спалили так, що тільки замок лишився та кілька церков. Сам господар ледво втік до лісів з дітьми, піславши наперед свої скарби. Був (тоді) у нього шведський посол і шляхтич польський, що вийшовши з неволі від Татар приїхав до Яс — їх господар попросив поїхати до калги на трактати і просити за господаря, щоб більше Волощини не спустошили. Стала згода і замирення на певних умовах: господар дав калзі 120 тисяч твердих талярів, щоб він уступився з Волощини, і одержавши сю суму Татари з Волощини пішли, але повертаючи силу людей ще вигубили, краї Волоські спустошили і велику здобич забрали. Козакам з

тих грошей нічого не дісталось, тільки хто що зарвав. Татари небогато чоловіків забрали, тільки стинали; жінок забрали тільки молодих. Волів дуже багато вигнали, коней і баранів не багато брали — і тим баранам ноги утинали”.

На підставі того що оповідали козаки з посольства Кравченка до Потоцького пише оден шляхтич, війський галицький воеводі подольському (Ос. 2346 с. 69-80):

“Козацького війська у Хмельницького не більше 20 тис. козаків, Татарів небагато було з мурзою перекопським: не рахували їх більше як півтори тисячі. Хмельницький проводив аж за Дніпро і прощався з ним з великою церемонією: велів стріляти з усіх гармат і всьому війську з рушниць.

“При наших послах були (у Хмельницького) послы господаря волоського: привели Хмельницькому коня гарно убраного і “дородного”; господар дав Хмельницькому 40 тис. талярів і доньку свою обіцяв відати за сина його Тимоша, але через послів своїх просив наперед “процвічити (Тимоша) на обичаях” — кажучи, що він же чоловік простий і глупий і недавно до Коломиї з сіллю ходив(!). Хмельницький їм відповідав на те, що велить йому конверзувати: процвічитися з значними людьми, що будуть до того приставлені (kaze tu konwersowac u przecwiczyz się znaczniemi ludzmi, ktorych tu paznacza). А нарешті так висловивсь: Swadba ne znaiu czy doydet, коли pan chce — ozeno (оженю коли буде згода пана, — короля чи султана? мабуть останнього).

В львівських новинах з 22 жовтня — що походять від тих же післанців Потоцького, що їздили до Хмельницького, читаємо про нього таке: “Повертається з Волощини з побідою й великою здобичею, змовивши доньку господаря волоського за свого сина Тимошка, весілле по Різдві, інтерциза (подружний контракт) списана і заприсяжена від господаря волоського Хмельницькому Чотирьох боярів дав господар

війшовши до Волощини, гетьман зажадав від господаря — коли той прислав до нього парламентарів з проханням замирення (ролю посередника взяв на себе оден з Балабанів, що нагодився тоді на Волощині) — не тільки грошевої контрибуції (правдоподібно — однакової з тою, що була виплачена Орді) — а й політичних концесій. Господар мав присягти в тім, що він від сього часу буде союзником козаків — своїх товаришів в васальстві Отоманській Порті: розірве свій союз з Польщею і буде підтримувати Запорізьке військо в його боротьбі з Польщею ²⁶⁰. Облишений в цілком

Хмельницькому в закладі за свою доньку. Бо що мусів, то заявив готовність сповнити, але з тою умовою, що має відправитися весілле — аби син Хмельницького на те весілле приїхав з шляхтою польською і політикою нашою. Сього певне докаже, бо має при собі багато що його буде вчити політики.” (Осол. 2286 л. 112).

Павло Алепський, переїздивши через Волощину в 1654 р., записує, що йому оповідали — що в першу війну Татари забрали в полон 75 тисяч людей (І с. 112)

²⁶⁰ Рудавский збирає зміст порозуміння в такі точки, котрим він надає ляпідарні форми римського закондатного стилю: завдяки сій формі вони пішли як щось автентичне — напр. у Антоновича-Драгоманова, Ист. п’їсни “Волощина зістається Лупулові, Тиміш буде його зятем; Татарам і козакам зараз буде виплачено 600 тис. талярів; Полякам господар не спрियाтиме” (с. 65).

безвихіднім становищу, перед перспективою повного викинення з краю і позбавлення свого уряду, Лупул мусів згодитися на все, і як гарантія його нового союзу з Козаччиною зложивсь отсей славний плян: оженення гетьманича з господарівною, що тут вперше фактично стає перед нами.

Романтична преісторія сього пляну, як її звичайно оповідають, не має ніякого права на наше признание, і більш правдоподібно, що він тепер тільки з'явився як розвязка політичної ситуації.

Се була дуже інтересна комбінація, не просто династична, а й політична в повній мірі. Крім того що вона давала домові Хмельницького певні права до молдавського трону (се не було дуже важне, бо кінець кінцем інвеститура на сей трон просто купувалася на султанським дворі) — були тут безсумнівні політичні користи для цілої козащини в її боротьбі з Польщею. Такий династичний союз з Молдавою давав козацькому фронтові дуже цінну заслону на лівім крилі: досі господар був тут загрозою, тепер він мав стати союзником. І на правому — литовському фронті він мав дати союзника

Старша донька Лупула. домна Гелена від 1645 р. була замужем за Янушем Радивилом,

провідником протестанської партії і фактичним законодавцем в землях в. кн. Литовського, котрого Хмельницький, як ми вже знаємо, від початку своєї боротьби з Польщею всякими способами хотів перетягнути на свій бік. Трактував його як природного так би сказати союзника: за старими традиціями звязків його дому з православними (Острозькими спеціально, з котрими Радивили були близько посвоячені) і політичного союзу протестантів з людьми грецької віри, і з огляду на його литовський сепаратизм, чи патріотизм.

В першій році повстання, підчас безкоролівя Ян. Радивил справді затримав Литву в становищу до певної міри нейтральному супроти козацько-польської війни, і Хмельницькому й старшині, очевидно, страшенно хотілось добитись такої нейтральности, навіть сприятливої нейтральности й на далі. Ся можливість безсумнівно була, завдяки сепаратистичним і опозиційним течіям серед литовського магнатства і присутности православного білоруського, почасти й українського елементу в вел. князівстві. Пізніші події показали се. Прилученне Білоруси до козацького повстання і підданне під московську протекцію, з одної сторони, з другої — перехід литовської дисидентської групи, з Радивилом на чолі, і з ним значної частини шляхти на бік шведського короля против свого “прирожденного

монарха”. В такім напрямі гетьманові й старшині давно хотілось повести Литву і Білорусь і ожененне Тимоша з Лупулівною могло допомогти сим плянам. В певних обставинах воно могло привести до зближення і союзу швагрів, і вплинути на становище в. кн. Литовського. З другої сторони — могло скріпити союз православних України-Білоруси з цілим євангелицьким союзом, представленим в Литві-Польщі отсим Янушем Радивилом, а на західній границі Польщі — Семигородом (Трансильванією), Бранденбургом, Швецією. Сей союз висів у повітрі протягом цілого віку і міг дати наслідки грандіозні — але все ніяк не міг здійснити ся. В козацькій політиці він лежав здавна, і в даній хвилі — супроти ріжних політичних претензій до Польщі семигородського Ракоція, бганденбурського “великого курфїрста” і шведського двору сей плян був дуже актуальним!

Все се зараз відчули в варшавських політичних кругах, і там пішли балачки на тему можливого зближення Радиви́ла з Хмельницьким на сім ґрунті і под. ²⁶¹. Се показує що такий плян, як

261 “Король має підозрінне на кн. Януша Радиви́ла, литовського гетьмана” що має жінкою доньку господаря молдавського — що він може бути в порозумінню з Хмельницьким. На соймику того повіту де він перебуває, він виступив против дозволу на нобілітацію згаданого господаря

отсе я представив, не був цілком фантастичним. Виникши, як я собі уявляю, доволі випадково, з такого ж самого випадкового козацького походу на Волощину, він від сього часу став одним з стимулів політики Хмельницького, і треба признати, повторяю, що в певних обставинах він міг

(котрої просив Лупул, і за сим старався Потоцкий). Говорив, що се не новина, що доньки таких господарів виходили за польських шляхтичів, отже коли господар молдавський просватав свою доньку, а його своячку, за сина Хмельницького, то мусить дотримати слова. Сей Радивил завсіди був головою еретиків і лихих гадок, отже з сим новим виступом против короля і свого тестя, з такою охотою посвоячення з Хмельницьким, його вірність до батьківщини і свого короля стає підозрілою.” — Реляція Торреса з 26 січня 1651, с. 97.

Потоцкий роблячи підсумки волоської кампанії Хмельницького в листі до короля 22 жовтня так представляє небезпечні наслідки посвоячення Хмельницького з Лупулом — коли б воно прийшло до здійснення: “Великий тягар впаде би на Річпосполиту, бо той неприятель (Хмельницький) при своїх домашніх силах матиме поміч татарську, турецьку, волоську, і може наробити Річипосполитій великого клопоту такого що трудно буде й вибresti. Той зрадник хоче обложити військо в. кор. милости, Ракоція з господарем мунтянським — що має готового війська тридцять тисяч — пустити на Краків, шляхту викорінити, у вашої кор. милости королівство відібрати і на престолі королівським иншого посадити — бодай чи не Ракоція!” — Жерела XII с. 142 = Міхалов. с. 578

здійснитися і принести політичні користи.

Але передбачати се — було одно, вплинути ж на бажану комбінацію сих моментів було дуже трудно в таких бурхливих обставинах. Плян був за тонкий і складний як на такий час!

Справжніх мотивів свого плану, причин і рації волоського епізоду, гетьман і старшина таки не вважали можливим дати ні своїм союзникам, ні своїм рідним українським масам, як ми бачили. Але ж надати відповідне освітленне і оправданне сьому несподіваному епізодові вони мали за потрібне, і інспірували громадську гадку тими засобами, які мали в розпорядженню. Їх офіціозні рапсоди дістали завданне звеличати сей вимушений обставинами і в ґрунті річи зовсім не симпатичний епізод козацької політики як славний і величний акт її мудрости, що служить на честь і хвалу Запорозького війська.

Дивним дивом їх твір, присвячений такому малозамітному і маловажному епізодові, пережив віки і в доволі свіжій і яскравій формі, заховавшись в устах кобзарів ХІХ в. був записаний в трьох варіантах: короткім на Миргородщині на початку ХІХ в. (виданий Цертелевим), в ширшім на Чернигівщині в Сосницькім повіті в 1850-х рр. (записанім від звісного кобзаря Шута Кулішем і виданім Метлинським), і в анальогічнім, але коротшім (що можливо походив з тої ж школи

Шута), записаним в 1872 р. від лірника з с. Березина С. Ф. Ліндфорс-Русовою ²⁶². Досі, наскільки знаю, ніхто з дослідників не висловляв підозрінь що до автентичности сього тексту, і я теж не бачу причин підозрівати його основи — в повній мірі рахуючися з можливістю деяких підправок. Наводжу її в тексті Шута, варіанти подаю в скобках, а дрібних, буквальних відмін не зазначаю:

Як із низу, із Дністра
тихий вітер повіває

(Військо козацьке в
похід виступає).

Бог святий знає, Бог
святий і відає,

Що Хмельницький
думає-гадає, —

Тоді ж то не могли
знати ні сотники, ні
полковники,

Ні джури козацькі,

²⁶² Всі три варіанти у Антоновича-Драгоманова, але текст Цертелева передруковано з збірника Максимовича, з деякими змінами, і против тексту Куліша-Метлинського тут теж єсть деякі відміни.

Ні мужі громадські,
Що наш гетьман
Хмельницький,

Батю Зинов Богдан
чигиринський

У городі Чигрині
задумав вже й загадав!

Дванадцять пар
пушок вперед себе
одсилає,

А ще сам з города
Чигрина рушає 263,

(А ще з-тиха до нас
козаків словами
промовляє:

“Козаки ви молоді,
йдіть же ви ріднії!

Прошу я вас: добре
дбайте,

Та в охотное військо
поспішайте!)

За ним козаки йдуть

—
Яко ярая пчола
гудуть!

Котрий козак не має
в себе шаблі булатної.

Пищалі семипядної,
Той козак кій на
плечі забирає.

За гетьманом
Хмельницьким у-в
охотнее військо поспішає.

Оттоді ж то як до
Дністра річки прибував.

На три части козаків
переправляв ²⁶⁴.

А що до города
Сороки прибував,
Під городом
Сорокою шанці копав,
У шанцях куренем
стояв.

А ще од своїх рук
листи писав,
До Василя
молдавського посилав,

²⁶⁴ В старшій варіанті: “Як до Дністра прибували. Через три перевози переправу мали. Сам Хмельницький наперед всіх рушав, До Хатії прибував, У старшого копитана на квартирі став”.

А в листах
приписував:
“Ей Василю
молдавський,
Господарю
волоський!
Що тепер будеш
думати й гадати —
Чи будешо зо мною
биться,
Чи мириться?
Чи города свої
волоські уступати,
Чи червінцями
полумиски сповняти,
Чи будеш гетьмана
Хмельницького
благати? 265
Тоді ж Василь
молдавський,

265 В стар. вар.: “Чи на примирє будеш приймати, Чи славної Волощини половину оддавати?” В новішій: “Чи можеш ли мені полумиски червінцями ісповняти?” Сі елементи можна б об'єднати в такій формі: Чи будеш мене гетьмана Хмельницького благати, Міні полумиски червінцями сповняти, Та славної Волощини половину оддавати?

Господар волоський
Листи читає,
Назад одсилає
А в листах приписує:
“Пане гетьмане
Хмельницький,
Батьку Зинов
Богдане чигиринський!
Не буду я з тобою ні
битися,
Ні мириться,
Ні городів тобі своїх
волоських уступати,
Ні червінцями
полумисків сповняти:
Не лучче б тобі
покоритися меншому,
Нижли ²⁶⁶ міні тобі
старшому?”
Оттогді ж то
Хмельницький як сії слова
зачував,
Так він сам на
доброго коня сідав
Коло города Сороки

266 У Шута: неужли, в новіш.: нежели.

поїзжав,
 На город Сороку
поглядав,
 Іще з-тиха словами
промовляв:
 ”Ей городе, городе
Сороко,
 Ще ти моїм
козакам-дітям не
заполоха!
 Буду я тебе
доставати,
 Буду я з тебе
великий скарб мати,
 Свою голоту
наповняти,
 По битому тарелю на
місяць жаловання давати!”
 Оттогді то
Хмельницький як
похваливсь,
 Так гаразд добре й
учинив:
 Город Сороку у
неділю рано д-обіддя
взяв 267

На ринку обід
пообідав,
К полудневій годині
до города Січави 268
припав,
Город Січаву огнем
запалив і мечем
іспліндрував.
Оттогді то інії
Січавці (всі непишні
бивали),
Гетьмана
Хмельницького у вічі не
видали —
Усі до города Яси
повтікали,
Перед Васи́лиєм на
колі́нця впадали,
До Васи́ля
молдавського із-тиха
словами промовляли:
"Ей Васи́лю
молдавський,

обіда.

Господарю наш
волоський,
Чи будеш за нас
одностайне стояти —
Будемо тобі
голдовати,
Коли ж не будеш за
нас одностайно стояти,
Будем іншому пану
кровю вже голдовати” 269.
Оттоді то Василь
молдавський,
Господар волоський
Пару коней у колясу
закладав,
До города Хотині
одіжджав,
У Хвилецького
копитана станцією стояв,
Тоді ж то од своїх
рук листи писав.
До гетьмана
Потоцького посилав 270:

269 Нов.: Так будем за иним королем стояти.

270 У Шута і в нов. тут є далі: “Івана Потоцького кроля польського; відновляю з старшого варіанту, хоч і не певен, чи

“Ей гетьмане
Потоцький
(Що в тебе розум
жіноцький),
Ти ж б то на славі
Україні пеш-гуляєш,
А об моїй пригоді
нічого не знаєш ²⁷¹,
Що ж то в вас
гетьман Хмельницький
Русин
Всю мою землю
Волоську обрушив,
Все моє поле копом
ізорав,
Усім моїм Волохам,
як галкам,
з пліч головки
познімав;

се не поправка видавця, Цертелєва, але вона відповідає архетипові.

271 В старшій коротше: “Ти за дорогими напитками, бенкетами уганяєш, Чом ти Хмельницького не єднаєш? Вже почав він землю кінськими копитами орати, Кровю молдавською поливати”. В архетипі мусіло бути: Землю Волоську.”

Де були в полі
стежки-доріжки-
Волоськими
головами повимощував.

Де були в полі
глибокі долини —
Волоською кровю
повиповнював!”

Оттоді то гетьмане
Потоцький листи читає.
Назад одсилає,
А в листах приписує:
"Ей Василю

молдавський,
Господарю
волоський!

Коли ж ти хотів на
своїй Україні проживати,
Було тобі
Хмельницького у вічні
часи не займати!

Бо дався міні
гетьман Хмельницький
добре знати, —

У первій війні, на
Жовтій Воді п'ятнадцять
моїх лицарів стрічав,
Не великий їм одвіт

оддавав:

Всім як галкам з пліч
головки поздіймав!

Трох синів моїх
живцем узяв —

Турському салтану в
подарунку
одіслав.

Мене, гетьмана
Потоцького три дні на
прикові край пушки
держав,

Ані пить міні, ані
їсти не дав!

То дався міні
гетьман Хмельницький
добре знати.

Буду його во вік
вічний памятати!” 272

(Тоді Ляхи із города
із Сочави

утікали,

Василю

молдавському знати

272 В нов. мабуть старший оборот: “Оттепер я буду знати,
До віку вічного Хмельницького не займати!”

давали.

То Василій
молдавський до Яс
прибуває.

Словами промовляє:
“Ой ви Яси мої Яси,
Були есте барзо
красні,
Да вже не будете
такі,
Як прийдуть
козаки!”

То пан
Хмельницький добре
учинив:

Польщу засмутив,
Волощину побідив,
Гетьманщину
звеселив.

В той час була
честь-слава
Войскова справа:
Сама себе на сміх не
давала,
Неприятеля під ноги
топтала) 273.

Але громадянство, видимо, не дуже піддавалось сим офіційним величанням молдавського епізоду. Вражіння від нього зістались більш неприємні. Найріжче висловлені вони в нашій українській письменстві у “Самовидця” (Романа Ракушки) — що так яскраво, хоч з стилістичного погляду і дуже несправно висловлюється про сей похід: “Не хотячи войско порожньовати, а звлаща — з таким поганином и ворогом віри христьянской збратавши ся, — Волоская земля — христьянство, любо зостаєт в подданствѣ Турчинови, але однак же юж почали обфито жити при одном господару спокійно, Василю Лупулѣ, — и позавидѣвши жебы оных уменшати — же христьянство а звлаща Русь гору узяла, — так розумѣю же за позволенієм Турчина ханѣ кримскій з гетманомъ Хмельницким несподѣвано зо всѣми потугами козацкими и

у Цертелева зізвѣдкою; можливо — се вказує на долученне сього закінчення з иншого джерела. В вар. Шута дума закінчується так: “Оттогді то Хмельницький помер, а слава його козацька не вмре не поляже! Теперешнього часу, Господи, утврди і подержи люду царського, і всім слушащим православним христьянам, сьому домодержавцю — хазяїну і хозяйці подай, Боже, на многа літа“!

татарськими в инвець усю обернули ²⁷⁴. Звоєвали по самыє горы, людей побрали в полон в набытки ихъ. Тилко замки моцніє одержали ся. И самъ господарь уступилъ былъ з Ясь, мѣста столечного, але знову ся навернулъ. А Хмелницкій стоялъ з ханомъ у Прута, а тую чатами звоєвали. А напотомъ господарь поєдналъ орду и гетмана Хмелницкого, жебы ся вернули з єго земли, и учинилъ сватство з Хмелницкимъ — дочку свою за сына Хмелницкого приобицаль дати, што напотомъ и учинилъ”.

Відзив сей дає, як бачимо, дуже неприхильну оцінку турецько-татарським звязкам Хмельницького взагалі.

Ліквідація напруження, посольство до ракоція, пересилки Хмельницького з Потоцким, посольство Кравченка, поворот козацького

²⁷⁴ Подаю парафразу сього незугарного періоду: Військо козацьке не хотіло дармувати, тим більше — збратавши ся з таким поганином, ворогом християнства. Волоська земля — християнська, і хоч у підданстві Турчина, але спокійно живучи при одном господарі без змін — стала богата. Кримський хан позавидував тому, що християнство, а особливо Русь (православні) гору беруть, і так розумію — що за дозволом Турчина, несподівано напав з гетьманом Хм. і всіми силами козацькими і татарськими і в нівець усю обернув.

**війська, екзекуції над своєвільниками,
християнська. Іділія, жовтневі переговори,
посольство Васька Хорунжого, розпущення
польського війська, повідомлення Потоцького. 22
жовтня 1650.**

Волоська кампанія скінчилася занадто скоро як на пляни Хмельницького і його штабу. Господар прикладав всі зусилля, щоб як найскорше за всяку ціну позбутися наїздників з свого краю, аби користаючи з перебільшених вістей про його погром, хто небудь з претендентів не дістав тим часом від Порти надання на молдавське господарство. Він слав до Царгороду гроші й заспокоюючі реляції — і дійсно утримав ся на господарстві завдяки сій політиці²⁷⁵, а тим часом приложив усі старання аби як найскорше випровадити за границі Татарську Орду, не жалував грошей і дарунків і се йому вдалося. Даремно Хмельницький робив з свого боку всякі заходи, щоб затримати її.

Татари обвантажені багатою здобичею спішили до дому, і се змусило й Хмельницького як

²⁷⁵ Див. зміст його розмов з конфідентом Потоцького в листі Потоцького з 22 жовтня — Жерела XII с. 140 = Міхалов. 576.

найскорше кінчати переговори й теж вертати до дому, поки престиж його сил не розвіявся з утечею Татар, і насмілені Поляки не відтяли йому дороги. В польських кругах було переконання, що коли б Татари не кинули козаків, Хмельницький ще був би наробив великих діл — погромив би Потоцького й поставив би Польщу знову на краю погибелі ²⁷⁶. Але коли Орда обловила, затримати її була несила, і облишений нею Хмельницький мусів кінчати як скорше свої переговори з Лупулом і задовольнитись його обіцянками, присягами, заставниками, замість довести справу до кінця зараз і на місці. Так само мусів спішно вияснити свої відносини до польської сторони: вдоволятися дипломатичною ліквідацією сього напруження, яке властиво вимагало оружно́ї розправи — що й прийшла півроку пізніше, але в далеко менше сприятливих обставинах.

Очевидно були вислані посольства до всіх, кого зачіпав сей козацький похід: до Отоманської Порти, до Семигороду, до господаря Валахії ²⁷⁷.

²⁷⁶ Див. реляцію Любенецького з 17 листопаду — Transsylvania с. 115.

²⁷⁷ Єсть того відгомін у Голінського: “Післали Татари і Хмельницький своїх послів до господаря мультанського і до Ракоція, щоб їм дань післали, коли хочуть мати спокій вони і

Маємо грамоту вислану з послами до Ракоція — “з над ріки Прута 16 вересня 1650 р.”

“Світліший княже Семигороду, пане, пане і приятелю прешановний! Постановили ми провідати добре здоровле світлости вашої через послів наших і незмінне бажанне наше до всякої послуги в. світлости об'явити. Просимо через них з звичайної своєї прихильности нас обвістити, а коли трапиться якийсь неприятель — поміч подати. Ми ж також готові противстати неприятелям вашої світлости, коли б потреба зайшла, і що в. світлость накаже — вірно і щиро виконати. Що на користь чи некористь нам може бути, просимо нас повідомити. Ми ж все ширше доручили послам нашим устно переказати і просимо їм віру дати”.

Наступають звичайні поздоровлення і потім рід наказу більш конкретного:

“Спеціально сі пункти світл. князеві об'явити: Хоч з світл. господарем молдавським дійшло до війни, але непорозуміння сі усунено через замирення, і приязнь обопільно укріплено, так що в. світлість всі свої справи до нас через його землю можеш полагоджувати, і не дай Боже якогось випадку, і він і ми також обіцяємо бути цілком

їх піддані, а коли не дадуть — обіцяють їх в короткім часі навідати”, с. 357.

приятними і на всякі посилки в. світлости готовими. Коли ж на нас схоче напасти якийсь неприятель, особливо Поляки, — зволиш св. в. нас не облишати, але простягти руку на оборону! Вашій же світлости обіцяють свою приязнь господарі Валахії й Молдавії, як і всі Татари — в звичайнім своїм братерстві з нами і в переконанню про необхідність для них нашої приязни і братцтва, за нашим впливом і посередництвом” 278.

Як бачимо, се була пропозиція нової ліги, до котрої дунайські князі — семигородський, молдавський, валаський мали прийняти українського гетьмана і татарського хана — в результаті їх замирення з Лупулом. В дорозі до Ракоція сі послі мали в сій справі говорити також з господарем мунтянським — від Арсенія Суханова (див. нижче с. 119) знаємо, що 3 жовтня н. с. вони мали у нього авдієнцію. Про предмет її він не згадує нічого, але сей лист до Ракоція дає про се поняття.

Мобілізація була тим часом припинена. Козацькі полки, що далі наспівали на підставі попередніх універсалів, завертали ся назад, як оповідають очевидці, московські послі в своїм звідомленню: 8 (18) вересня козаки київського

полку, примарширувавши до Волощини й перейшовши Дністер під Могилевим, отримали наказ вертатись назад²⁷⁹ — се початок відвороту, або сильнішого прикривання тилу з польської сторони для відвороту.

Очевидно се стояло в звязку з дипломатичною перепискою, заведеною між обома гетьманами, Хмельницьким і Потоцким: вона проходила в тонах спокійних і розвантажувала напруженне, що витворилося наслідком воєнних приготовань обох сторін. Від московських висланців Протасєва і Богданова, що крутилися в тім часі коло гетьмана з дорученнями в справі Акундинова, довідуємося, що від Потоцкого приїздили до Хмельницького послы, під час його переговорів з Лупулом²⁸⁰. Судячи з змісту їх

²⁷⁹ Реляція Петра Протасєва, що пустився з Київа, з Київським полком, шукати гетьмана в Волощині: “сентября 8 дня нинішнього 159 року перейшли ми з Могилева Дністер ріку на Волоську землю, і того ж дня прислано від гетьмана Б. Хм. універсали до київського полковника — велено йому вернутись до Київа, а до себе йти в Волоську землю гетьман йому не велів. І київський полковник з усім своїм полком з-за Дністра перевезлися назад з волоської землі на польську сторону” — Акты Ю.З.Р. III с. 433.

²⁸⁰ Збираю хронологічні вказівки з сих днів:

8 (18) вересня під Могилевим отриманий наказ гетьмана —

спинитися в поході на Молдаву (реляція Протасьєва як вище).

Трохи перед тим, 16 або 17 мусіли приїхати післанці Потоцкого Ловчицкий і Трица і було виправлене від гетьмана з над Пруту посольство Кравченка до Потоцкого, що приїхало під Камінець 22 (реляція Мяскового нижче с. 101).

Мабуть другого дня воно виїхало назад і мусіло бути у гетьмана коло 25-26: се час евакуації Волощини.

28 септембра датований лист гетьмана до Потоцкого переданий через Ловчицкого (нижче с: 104).

Того дня авдієнція у гетьмана московським післанцям: Протасьєву і Богданову.

20 (30) — дата універсалу на своєвільників — в Ямполі.

2 жовтня приїхали до польського табору Ловчицкий з товаришами, з листом гетьмана — львівські новини, Ос. 2286 л. 112.

Того дня гетьман, за відомостями Потоцкого, в'їздив до Браслава, — Осол. 225 л. 322 (з реляції Потоцкого, отриманої в Варшаві перед 20 жовтня).

3 жовтня (23 вересня с. с.) гетьман приймав в Браславі обідом московських післанців і їх провідника Єрмолича - посол звітненне Протасьєва і Богданова — нижче.

Того дня, 3 жовтня, приїхало до Потоцкого посольство волоського господаря — порозумітися що до дальшої політики супроти Хмельницького — львівські новини 22 жовтня, Осол. 2286 л. 112.

Того ж дня Потоцкий ніби то отримав листа від Хмельницького — там-же, але не ясно, чи се справді окремий лист, чи той же що привіз Ловчицкий (див. нижче).

Десь 4-5 жовтня Потоцкий вислав до Хмельницького Загоровського з дарунком і листом — лист Мяскового з 30 жовтня, нижче.

Правдоподібно тоді ж Хмельницький виправив Васька

посольства, переказаного сим післанцям, вони привезли від Потоцкого задоволюючу відповідь на висловлені з боку Хмельницького побоювання, що мобілізація польського війська, вчинена Потоцким, може привести до конфлікту з козаками Хмельницький затримав у себе післанців Потоцкого, а для ґрунтовнішого вияснення вислав своє посольство: сотника Ів. Кравченка з кількома представниками того останку Орди, що він її при собі затримав. Не вдоволяючися задоволеннями, він, мовляв, рішучо жадав негайного розпущення польського війська — інакше козацьке військо піде зараз же з Волощини на Камінець (перспективи походу — на Хотин в напрямі Камінця, коли польське військо не буде розпущене, або на Могилів до дому, коли український ультиматум в

хорунжого з татарським аґою, що приїхали до Потоцкого 12 жовтня (лист камінецького ректора).

7 жовтня Потоцкий післав Яскульського на звіді до Лупула.

12 посольство Хмельницького і хана у Потоцкого.

18 люстрація і роспуск польського війська (тамже).

Єсть слід в тім часі, в першій половині жовтня н. с., висилки Грека Івана Петровича Тафларія (що повернув з Москви підчас молдавського походу) з вістями до царя: в стовбцях Малор. приказа № 5818/7 єсть брульон грамоти від царя до гетьмана, післаної з Тафларієм, сам собою беззмістовий, але інтересний як вказівка на сю пересилку.

цілості буде задоволений — див. вище с. 281. Се оповіданне московських висланців подам тут з огляду на подробиці:

“Як Петро Протасєв і піддячий Богданов стояли в Могилеві, від гетьмана Б. Хмельницького їхав через Могилів сотник Іван Кравченко і з ними козаків чоловіка сто або й більше, і Татар четверо. Говорив сей Кравченко, що гетьман вислав його спішно, наказавши вернутися за Дністер з відповіддю коронного гетьмана. А від коронного гетьмана Мик. Потоцького до Б. Хмельницького прийшли послы у Волоській землі, перед тим як вислано Кравченка, з тим щоб Б. Хмельницький і військо Запорозьке не боялися нічого від його, Потоцького, обозу: обоз стоїть за королівським наказом, згідно з старим звичаєм (щорічного

281 Наведу в оригіналі сі українські фрази Кравченка, як їх подає копія листу Мясковского — Осол. 225 л. 320: *Miłościwy pane hetmane! Pan hetman nasz waszey miłosty klaniaet se y o zdrowiu pytaiet. Takze y wam wsiomu rycerstwu. — Dywuiet se pan hetman dobrodij nasz czom wasza miłost woysko zabrał? poniewasz z obiema narodami wieczny mir y dostatoczny pokooy iest postanowiony, y z zadney strony niemasz nic niebezpieczneho.*

Се інтересно, як тут говориться про трактат Польщі “з обома народами” — Татарським і Українським, що тепер посилають до Потоцького своїх послів. Потоцький також трактує Зборівський договір, як трактат міжнароднього характера.

військового збору). Гетьман Б. Хмельницький затримав тих послів у себе, а для явнішої відомости післав до гетьмана М. Потоцького його, Ів. Кравченка; а поки він у Потоцького буде і назад не вернеться, доти гетьман Б. Х. не пустить від себе посланців (Потоцького)”.

По повороті той же Кравченко, здивавшись з тими московськими висланцями “в Бушуїві” (очев. Буші), так оповідав, як він відправив своє посольство, і що говорив Потоцькому — то значить (з чим він був від Хмельницького післаний): В обозі у коронного гетьмана під Камінцем подільським він був, лист гетьмана Б. Хм. віддав, і устно сказав, щоб Потоцький в обозі війська не тримав: велів його розпустити; а коли не звелить розпустити, то гетьман Б. Хм. піде війною на його обоз з усім військом Запорозьким і з Кримськими Татарами. Бо гетьман і військо Запорозьке вважають, що той обоз зібраний на нього, гетьмана Б. Хмельницького.

“Гетьман корунний (на те) сказав, що він зібрав польське військо й стоїть обозом за королівським наказом і давнім звичаєм — як і давніш їхнє польське військо стояло бувало обозом при границі для оборони. Гетьманові Б. Хмельницькому з військом Запорозьким і кримськими людьми йти війною на його обоз нема чого, бо се військо зібране не на нього — гетьмана війська Запорозького, нехай він нічого злого від

нього не боїться: він, гетьман корунний, з військом польським війною на них не піде і війни на них не замишляє. Говорив він се під присягою (очевидно — з поминанням імя божого). А що йому гетьман написав і устно з ним, Іваном, переказав, аби він військо з обозу розпустив і обозом не стояв, то сього йому М. Потоцкому без королівського наказу ніяк не можна зробити; а як буде такий королівський наказ, то він зараз розпустить військо з обозу. З тим він його, Івана, відправив, а лист з ним післав такий, під присягою, що він війни не замишляв і ніякого лиха Запорозькому війську чинити не хоче, і договору короля з військом Запорозьким порушати не буде.”

До сього Кравченко додав, що військо польське, в числі 10 тисяч “або більше” він застав під Камінцем; стоїть воно в великім страхуванні: окопалось і поробило укріпіння, й стріло запорозьких послів в бойовій готовності, “в латах і кольчугах”. Потоцкий прийняв і відправив їх “з великою честю”, дав дарунки й грошей на дорогу.

З польської сторони дуже цікаве звідомлення про козацьке посольства маємо в листі Войцеха Мясковского з обозу 22 вересня 1650 р.:

“Сьогодні в полудне приїхали до й. м. пана краківського послы татарські з козацькими: козацькі від Хмельницького й війська Запорозького, татарські від Адельмурзи білогородського; козаків

сто о двукінь, татарів три. Коротке звідомленне про посольство таке. Впровадив їх стражник військовий з товариством, чекав їх в головнім шатрі й. м. пан краківський з воєводою браславським і з іншими старостами: камінецьким, красноставським, яворівським, новгородським і з усіма ротмистрами. Козаки прийшли з своєю звичайною вовчою покорою. Почав мову Кравченко: в самім кафтані фалендишовім червонім, витертім, з оловяними гудзиками — інші не краще вбрані. Сказав так: Милостивий пане гетьмане! пан гетьман наш вашій милости кланяється і о здоровю питає. Також і вам всьому рицарству” — на обидві сторони головою кивнув. Відповів їм пан краківський: “Бодай-сьте здорові були”. Далі говорив Кравченко такі слова: “Дивується пан гетьман, добродій наш, чому ваша милость військо зібрав, коли з обома народами вічний мир і достаточний покій постановлений, і з жадної сторони нема нічого небезпечного” 282.

“Відповів й. м. п. краківський: “Нема чому дивуватись, бо ви самі добре свідомі того, що обовязок коронного війська — ціле літо в полі стояти, і хочби найбільший спокій був, чи

282 Insza było persze, koli naszey storozy ne było. Ale koli teper mir, ne treba se niczoho obawlaty. Horła nasze w tym, ze niczoho ładaczeho ne hadaiet nasz pan hetman.

найбільша небезпека — коронне військо повинне стояти обозом. На те пан слугу утримує, аби мав собі вигоду, і хоч й. кор. мил. згоду зложив як з ханом кримським, так і з гетьманом вашим, і він став вірним підданим, але панства короля й. м. окружені такими сусідами, які не дуже то віри дотримують: хоч від вас нема ніякої небезпеки, то є Угри, Волохи, Москва, і ті часто віру ламають. Тут іще згадав, як підчас Хотинської війни неприятель вступив до Інфлянт, — і на тім скінчив. Тоді Кравченко: “Инше було перше, коли нашої сторожі не було! але коли тепер мир - не треба нічого боятись. Горла наші в тім, що нічого ледачого не гадає пан гетьман!”²⁸³ І. м. п. краківський: “Що ж то за покій? одна шляхта повтікала, иншу потоплено. Мій підстароста ніжинський від усього втік”. Козак: “Ой, милостивий пане! не казав їм п. гетьман утікати, і як котрого вбито, то певно не козаки — от мужики своєвільні”²⁸⁴. По тім спитав п. краківський, де вони лишили військо? Відповіли: У Пруту. Тоді спитав: “Чому не дав міні знати гетьман ваш, куди він на війну йде? він же гетьман

²⁸³ Ai, miłostywy pane, ne kazał im p. hetman utykaty, y iesli ktoroho vbito, to pewno ne kozaki, ot muzyki swoiwoli”.

²⁸⁴ Як мягко в порівнянні з листом з серпня!

ваш, і рука руку миє — обидві бувають білі, — повинен був знести ся ваш гетьман зо мною — котрому повірена безпечність панств коронних!”²⁸⁵ Рече хлоп: “Ай, милостивий пане, сповіщав тебе пан гетьман наш через слугу твого, п. Загоровського — він знає, де війна має вестися, абись не трівоживсь, коли військо стягав. Ми просимо скорої відправи — раді б і сьгодні вертати до війська”²⁸⁶. Й. м. п. краківський: “Не забавлю вас, тільки лист перечитаю — а тепер вас на печеню прошу”.

Тоді Кравченко обернувся до Татар і потім сказав й. м. п. краківському: “Посел воєводи перекопського тебе поздоровляє”²⁸⁷. Татарин почав говорити по татарськи, а Волох (чи Італієць) якийсь став толкувати по латини. Той же зміст і той же дух посольства: той тільки спитав, нащо військо зібране, і ту ж йому дано відповідь що й козакам. Спитав й. м. п. краківський, де тепер має бути воєвода перекопський. Сказав, що з Хмельницьким,

²⁸⁵ Ся фраза польська.

²⁸⁶ Posel wdy perekopskiego tebe pozdrawlalet.

²⁸⁷ Та у тепер, myłostywe pane, nasza zemla — ich zemla, wsi oni to koło Czehrynia, to koło Czarnoho Lisa koczuut.

бо йому цар прислав 30 тис. орди. Й м. п. краківський засміявся: “Широкі панства королівські, вільно ханові за тою приязню, що він з й. кор. милостю зложив, пасти коні в полях коронних”. Рече хлоп: “Та й тепер, милостивий пане, наша земля — їх земля! Всі вони то коло Чигирина то коло Чорного Лісу кочують” 288. Тоді воєвода браславський сказав через товмача, що не може Хмельницький бути кращим приятелем ханові ніж королеві. Татарин відповів: “Так воно і єсть, і тому й ідемо з Хмельницьким, міркуючи, що він іде туди, куди йому велить король”. Потім імп. краківський подався до спального шатра 289.

Ся реляція, писана зараз, того ж дня, мабуть одним з присутних при авдієнції, або з слів присутних, — дає найбільше докладну і вповні вірогідну відомість про сей момент переговорів, і супроти неї нема потреби ширше спинятись на

288 Осол. 225 л. 320. Лист кінчається міркуваннями про число Татар, як їх подавав Федор Литка, полковник чечельницький і посол також; про знищення Волощини і про шляхту в козацькiм війську. — *Szlachty między kozakami dosc: p. Załeski Mikołaj, p. Baybuza młody, p. Komorowski młodszy, p. Iędrzey Dzik, p. Stefan Zaradny u inni.*

289 Акты Ю.З.Р. VIII с. 326.

інших оповіданнях більш загальних, писаних з чужих слів, то що. Напр.: лубенські козаки, що приїхали з Волох від гетьмана оповідали, що ще перед тим гетьман посилав до Потоцького і Каліновського, аби вони не збирали війська, і тоді йому відповіли, що вони війська не збирають; тепер гетьману стало відомо, що вони стоять двома обозами з великими силами, і він післав їм листа: “Пощо стоїте з військом обозами? коли хочете битись, ми з кримським царем зараз підемо на бій”²⁹⁰. Любенецкий переказує зміст посольства Хмельницького так, що він загрозив Потоцькому зараз наступом, коли він негайно не вступиться з своїм військом з Руси²⁹¹. Натомість варто згадати

²⁹⁰ Transsylvania c. 112.

²⁹¹ Лист Каліньського одного з ротмістрів — Осол. 225 л. 321. Коротше в іншому листі (тамже л. 321 об.): “Хмель стоїть далі, чекаючи розпущення польського війська; прислав до й. м. п. краківського, аби військо розпустив, а й. м. п. краківський вимагає від нього, аби звільнив воєводство Браславське й інші для гіберни (зимового прожитку) жовнірам; чи згодиться на се — не знати”. І в тім же листі такі характеристичні ілюстрації тодішньої тривоги: “Господар волоський окупивсь, а до мультанського по такий же (окуп) післав Хмель — і до Москви: *Vo iak mi, (kołotyty?) powiada, nic nie dadzą, to budu nimi całoiu zimu iak wilk owcami koło wsi. Omnium horarum homo, słowa w nim prawdziwego niemasz.*

иншу звістку з польського обозу — про той тривожний настрій, що настав в нім по відправі козацького посольства. “Зрозуміли ми по тих послах, що та рація (котрою відповів Потоцкий на домагання Хмельницького і Татар що до

Tysiąc słow, a kazde inaeze. Zaden pułkownik nic nie wie, co myśli, tylko sam Wyhowski. Dla Boga niech wierzą, co się z nami dzieie, niech Tomaszami (невірними) nie będą. Niemasz dawnych Polakow. Ukraina stracona. Nulla fides pietasque u Chmiela.

Вісти зі Львова з кінця вересня (у Голінського с. 356, докінченне поданого вище, с. 85): “Вертаючи з козаками назад Хмельницький боявся, щоб п. гетьман коронний не привитав його на переправі. Прислав до п. гетьмана — по що він так довго тримає військо, чому не розпустить? Й. м. п. гетьман відписав, що чекає наказу королівського, а йому нічого злого не мислить, може його не боятись, бо хоче мешкати в спокою і згоді. І так Хмельницький переправився з козацьким військом і з 6000 тисячами Татар, що при нім лишилися, і став обозом під Орининим (!), а Нечай осібно стоїть з своїми хлопами, повний день їзди від обозу коронного, має військо — черни 80 тисяч”.

Тамже трохи далі — вісти від Лукаша Мясковского, судії подільського (15 жовтня, мабуть дата одержання в Кракові): “Хмельницький знову, вдруге війшов до Волощини, щоб її спустошити. Почувши, що господар хоче йому відомстити за зневагу і спустошення краю його, — випередив його Хмельницький, і господар мусів викупитися кількома сотнями тисяч твердих талярів. Полковник Нечай має в зборі кількадесять тисяч хлопів. Бог зна, чи не буде знову війна з козаками й Татарами, зимою або на весну” (с. 358)

розпущення польського війська) у них місця мати не буде (їх не переконає), і напевно сподіваємось їх під обозом”. Тим часом — “військо наше як піше так і конне без поживи, а в Камінці дорожня немилосердна (ні з чим витримувати облогу). Але сильний Біг! може ще його відвернути! А коли прийдеться, то знаю, що військо битиметься охоче і сильно — чей Бог його (Хмельницького) скарає нашою рукою” 292.

Але хмара сим разом пройшла щасливо: Хмельницький з своїм штабом рішили не ризикувати оружною розправою, не можучи рахувати на Орду. Прийняли привезений від Потоцького лист — безумовно писаний в таких же мягких, згідливих тонах — трактування козацького війська як чогось не підвладного, а самостійного і рівнорядного. Після бундючного тону з 3 серпня се справді був серйозний здобуток сеї воєнної демонстрації. Козацький гетьман наказав закінчувати евакуацію Волощини; переїхавши своїм штабом до Ямполья, велів переправити решту свого війська через

292 Реляція “войськового галицького” в Ос. 2346 с. 69 називає їх: pan Lowczycki у drugi p. Труса, инший лист одного Ловчицького (с. 70), дописка при листі Хмельницького там же, с. 75 — kopia listu od Chmielnickiego do imp krakowskiego — przez p. Lowczyckiego.

Дністер на український бік. З великою нарадою відправив той останок орди, що при нім ще для постраху зіставалася з мурзою, чи беєм перекопським. Продемонстрував перед післанцями Потоцького, що був затримав у себе ²⁹³, ріжні акти льяольности: видав свій суворий універсал на своєвільників, процитований вище — уповноваженне польським панам самим карати своєвільників, за порозуміннем з місцевими полковниками козацькими ²⁹⁴. В присутности послів Потоцького перевів на місці кілька езекуцій над присланими до війська своєвільниками, і

²⁹³ Маємо оден такий універсал, адресований до людности Київського воєводства, вписаний до житомирських городских книг; очевидно, були вони розіслані по всіх воєводствах і на ріжні адреси — Арх. ЮЗР III. IV 51-8.

²⁹⁴ Posłowie wołoscy przy naszych posłach prosili go o to, aby był pod Kamieniec do nas poszedł, zeby sie ludzie z nas nie smieli. Ochote dla nich uczyniwszy gdy ich wyprowadzał, kazał był woysku obracac ku Kamiencu. Skoro odiechali, tedy przez zdrowie krola y imp. krakowskiego y wszystkich senatorow piłł, puki inu trunku stawało, y dobrze posłow naszych odprawił, powiadaiać to, aby pp. wszyscy do swych maiętnosci na Ukrainy ludzi nie trwozliwych przysylali, nie takich iako pierszy: nie wiedząc nic — iako on powiada — powciekali. I до сього вище наведена увага автора, що в Ніжині вибито 40 чоловіка Потоцького (Ос. 2346 с. 70, лист войського галицького).

виправляючи сих послів до Потоцького порадив на будуче висилати урядниками на Україну людей менше полохливих, не таких страхополохів як сим разом, що повтікали не знати чого. Пострашив, здається уданим маршем на Камінець, мовляв — за проханням волоських послів, а потім справив бучну учту на прощання: пив здоровле короля, Потоцького, всіх сенаторів, “доки трунку стало”²⁹⁵, і передав

²⁹⁵ В скороченій і доволі несправній копії знайшовся він в збірнику Ос. 2316 с. 75, наведу його для зрозумілости в перекладі.

“Хоч через положенне обозу і збір війська коронного військо Запорозьке було занепокоєне (в копії *Lubo przez położenie obozu y sciągnienia woyska i. k. m. koronnego woyska i. k. m. Zaporozkie pokoiem vprewnione zostawało*). Одначе король, пан наш милостивий, нераз своїми листами запевняв нас в спокою і наказував нам бути на поготові для сповнення його святого замислу. Про се ж і п. воєвода київський широко нас повідомив і волю королівську викладав. І ми теж сього бажаємо з усієї сили, аби обопільні сили (українські й польські) звернені були на неприятеля нашої вітчизни Тому унижено дякуємо вашій мил., що нас запевняєш в безпечности згідно з договором. Військо наше теж затримане в порядку і не буде з нашої сторони ніякої оказії (до конфлікту). А які б знаходили ся в тих краях спеціально “опришки”, — в. мил. з своєї, а ми з нашої сторони веліли таких громити. От і в присутности послів в. мил. деяких убійників скарано горлом, а інших веліли ми ловити — їм також нагорода буде.

“Також се в. м. даємо знати, що ми виправили послів до Мунтян і Угорщини в справі взятих намірів й корол. мил. З

до Потоцького листа повного всяких льояльностей, але і домагань, щоб одночасно з демобілізацією козацького війська польське було також розпущене, аби відпочило перед спільним походом, що стоїть перед ними, відповідно “святій королевській волі” — спільній боротьбі против ворогів Річипосполитої. Дуже коротко і неясно стилізований лист сей ²⁹⁶ мали доповнити усні мови гетьмана перед сими післанцями, що вони мали переказати Потоцькому. Реляції з польського обозу вказують такі пункти: військо коронне повинно бути зараз розпущене, воно може стати на лінії, але для певности козацької сторони добре було б дати в застав декого з ротмістрів і

чим вони, Біг дасть, повернуть, не залишу дати знати в. милости, а в. м. просимо в усім з нами порозуміватись, як нам найкраще послужити й. кор. мил. А тепер зволь в. мил. роспустити коронне військо, хай відпочине, поки прийде оказія. В дальших річах поручили ми вашим послам устно оповісти ширше. В Ямполью 28 септембра (рік 1650 дописано пізнішим чорнилом)

²⁹⁶ List też 3 octobr. przyszedł do imci p. krakowskiego, aby nie bronił do Multan i do Wegier isc na wojne: ztamąd powrociwszy się z victorią prosi aby iuz kozakow 10.000 (очев. сто тисяч) w registrze zostawało (Ос. 2286 л. 112). Можливо, що се в дійсности той лист, що привіз Ловчицкий — його приїзд стоїть тут під попереднім днем.

полковників; ще згадувалась фактична неможливість обмежити козацьке військо 40-тисячним реєстром, треба, мовляв, що найменше 100 тисяч — як се читаємо в львівських новинах з місяця жовтня ²⁹⁷, і т. д.

Одночасно з сим прийшли до Потоцького листи від Кисіля в справі тих “святих намірів” короля, що на них натякав Хмельницький, відкриваючи, мовляв, для їх здійснення нову серію дипломатичних зносин — з Ракоцієм, волооським господарем і т. д. Кисіль посилав копію

²⁹⁷ Уривок листу з обозу 6 жовтня в збірці Осол. N 2346 ст. 70. Pod ten czas właśnie przyjechał kozak do obozu naszego od p. woiewody kiiowskiego z kopiią lista iednego, który przed tym był pisany od k. i. m. do Cumielnickiego. W tym liscie iest wola i. k. m. zeby kozacy chodzili na Czarne Morze, do Wołoch wpadli i tam niemałe poczynili szkody chcąc Turkow irritare. Iest tesz y druga kopiiia listu tegosz pana woiewody, pisanego do Chmielnickiego, w którym dziwnie pięknie persuaduje woysku Zaporoskiemu do dania okazyi, pisząc między inszemi haec formalia: Dopiero wszystka Europa powie, zes od Boga iest dany, kiedy okazyia będziesz do wybawienia krwi krzestianskiej z niewoli poganskiej. Te listy kiedy czytano, iako i. m. p. hetman tak y inszi wszyscy takowym rzeczom dziwowali się. Підчеркнуті слова про волоський похід мабуть треба вважати виразом обозових розмов і здогадів, що й волоський похід належить уважати способом зачіпки Турків, подиктованим королівськими плянами.

королівського листу “перед тим писаного до Хмельницького” в справі походу на Чорне море, і свого листу в тій же справі, де він заохочував гетьмана до боротьби за визволення християнських народів — аби вся Європа признала його “Богом даним” на визволення християнської крові з поганської неволі 298.

298 “Посол волоського господаря 3 октября приїхав до і. м. п. краківського, ще не знаємо про що, але так міркуємо, що просить помочи на Хмельницького. 3 октября прийшов також лист (не сказано від кого, але очевидно, що від Хмельницького) — аби не боронив іти війною на Мультайн й Угорщину; вернувшись звідти з побідою просить, щоб козаків в реєстрі було вже 10 тис. (див. вище). Тільки він попросту дуже боїться зими, — щоб йому дали спокій. Бо й між ними колотнеча: Нечай, полковник козацький посварився з Ордою за здобичу, не знати, що далі буде”. (Ос. 2286 л. 112, початок я дав вище, прим. 1).

Невідомий кореспондент: “Хмель тихо запався разом з гадиною — щоб тільки не ожив скоро знову: найдальше — на весну... Був в великім страху, бо тільки з 30 тис. прийшов на Україну. Татари всі розійшлися. Добре було його пострашити під той час, або й на порох стерти; але він ужив стратегеми, рушився коли був найслабший: вислав до й. м. п. краківського грізне посольство, страшачи наступом на обоз, а сам скоренько тікав на Україну, і так то йому уйшло. Бачив то й. м. п. краківський, але трудно було йому щось робити, маючи звязані руки (очевидно натяк на королівські інструкції). - Міхал. с. 580

Все се надавало замиренню запорозького гетьмана з Польщею ідеалістичне освітленне: пожертвування дрібними місцевими непорозуміннями інтересам християнського світу. На се потім посилався Хмельницький (в листі на соймаки шляхти). Але непримирені козацькі вороги з польського табору повторяли, що все се тільки маскування, з боку Хмельницького, неможливості війни під зиму, коли Орда покинула козаків, і хитре протягання часу до весни²⁹⁹. Не бракувало голосів за тим, що треба б якраз скористати з такого моменту слабости противника і ударити на козаків³⁰⁰. Волоський господар також прислав

²⁹⁹ В Оссол. 225 л. 321: “з Жовкви, в день св. Михайла (29 вересня): прибіг козак до і. м. пані краківської від сина, старости краківського (що був в обозі): дає знати, що Татари всі пішли від Хмеля, сам тільки з козаками лишився, під Могилевим, нижче Дністром. Рад був би мирові, але військо наше охоче дуже, бажає й просить й. м. п. краківського, аби пробував воєнного щастя.

³⁰⁰ Зміст сього посольства, записаного під 3 жовтнем, переказує Потоцький в листі до короля 22 жовтня: господар згадував про інтриги що ведуться против нього, і питав, чи не міг би за свої гроші найняти в Польщі три тисячі вояків (Міхалов. с. 576); в обозі розуміли се так, що се господар ладиться до нової розправи з козаками. Потоцький післав свого довіреного до господаря, щоб розвідати, в чім діло; про реляцію його мова нижче.

посольство зондуючи Потоцького — чи може рахувати на його підтримку на випадок розриву з Хмельницьким³⁰¹. Але Потоцький не рішався йти на конфлікт з козаками, навпаки постарався обминути всяку суперечку й запевнити собі спокій на найближчий час. Він вислав (в відповідь на привезені йому листи) почесний дарунок Хмельницькому: багато оправлену шаблю й листа писаного в дуже приятельських тонах, і уповажнив свого посла ротмістра Загоровського зложити перед гетьманом присягу, що спокій не буде порушений, військо буде роздушене і розложене оподаль від лінії, козаки можуть бути цілком безпечні і не боятися нічого ворожого з польської

³⁰¹ Про се посольство Загоровського каже Мясковский в листі з 30 жовтня: що його вислано за півтора тижні до приходу нового татарсько-козацького посольства. Про скорий розпуск війська пише пані Коморовска з Бережан 9 жовтня, за вістями від чоловіка: “Сьогодні прийшла відомість з обозу від мого добродія: пише, щоб я нічого тривожного не боялась. Обоз за кілька днів буде розпущений, й. м. п. краківський їде до Бару, там пробуде кілька тижнів і потім поспішить до Варшави на сойм, що заповідається в скорім часі”. Ос. 2346 л. 69.

Очевидно, щось таке мусів написати тоді Потоцький і Хмельницькому

302 З листу Мясковского, писаного на виїзді з обозу, з Залозець 30 жовтня (надруковано в Ојсз. Spominki II с. 67, повніша копія в Оссол. 225 л. 330) виймаю отсе оповіданне:

“Дня 16 сього місяця оден ага, посол від хана кримського, самовтор, і Васько з Чигрина, хорунжий Хмельницького з Федором Драгилом (вар. Брагилом), зятем Пархоменковим (Parchymenkowym, Przekumenkowych), писарем Хмельницького, публичне посольство відправляли у й. м. п. краківського. Віддавши лист ханський — при міні його ще не перекладено, за недостатчею товмача — ага заявив претенсію, що таке велике військо зібрано, їм так удавано, мовляв — аж трьома стоїть обозами через свою великість; на козаків наступають, і ні в чім не додержують їм Зборівського трактату: хан тому дуже дивується і обіцяє дотримати братерство Хмельницькому, вважаючи його кривду своєю кривдою. Пан краківський відповів, що такий здавна звичай в вітчині нашій: кожного року жовнірів, які отримують платню, не в домах, а під небом тримати. А сей обоз не тільки що не приносить ніякої кривди козакам, а поставлений в 20 милях від лінії, і ми їм нічого ворожого не мислимо — хоч вони з нами ворожо поступають: ані слова ані присяги не тримають, не тільки з Браславського, але навіть і з Подільського воєводства не вступаються, маєтностей нам не пускають. Я от з-окрема (слова пана краківського) маю за Дніпром на півтори міліони інтрати, ще ні гроша не взяв; так само і й. м. п. хорунжий коронний (Конецпольский) і багато інших. Взагалі що хочуть роблять. І слуг наших і шляхти — братів наших — силу нинішнього часу повбивали тирансько. На се грубо відізався хорунжий Хмельницького і не давши Юриці товмачити впрост відповів: “Не знайдеться того, милостивий пане гетмане! не наше то козацьке діло — розбивати, то

мужики, опришки ваші справляють”. Поправив Федір. Відповів пан краківський, доводячи, що воно таки таке — бо за Дніпром його слуг кілька, й інших козаки повбивали: п. Томаша Воляновського і п. Костина вбили — його кіньми тепер Нечай їздить, а інших Хмельницькому подарував. Було суперечки з пів-години, аж нарешті нагадали Юриці, він все те добре перетолкував, і ага зрозумівши сказав: “Інакше то вони перед ханом удають! я вже то з’умію ханові росповісти. А котра сторона дасть причину другій, і хто не дотримає зборівських постанов, против того повстане хан — так він то міні велів сказати”. “При тім з низьким поклоном віддали лист від Хмельницького, з титулом: “Добродієві”... В нім він виразно просить про розпущенне війська, додаючи, що поки військо (польське) не розійдеться, він теж мусить тримати Татар, великим коштом, збираючи на них стацію з війська. Потім були на публічнім обіді, трактовані з пошаною, і з таким посольством поїхали до Варшави.

“Й. м. пан краківський півтора тижні перед тим виправив був до Хмельницького Загоровського: післав йому в дарунку оправну шаблю і наказав — коли б було потрібно — присягнути на всякий спокій, аби він не боявся нічого ворожого. По тім же посольстві знову написав листа — приязного і повного афекту, піславши на руки київського воєводи. Йому теж на всі пункти обох листів його відписав відповідно, *tempore serviendo* (рахуючися з обставинами) — запевняючи його в довіру до нього й до Хмельницького, і в тім що з нашої сторони буде ґрунтовний спокій”.

По сім кілька заміток про перегляд війська, що відбувся в день “польського патрона” автора, та анархію й розпад, що став помічатися в війську в останніх часах.

Буквальна подібність в розмовах Потоцького з послами сього посольства і попереднього, Кравченкового, викликала в

В сих миролюбних настроях, очевидно, підтримало його нове спільне посольство від Хмельницького і хана, що прибуло 12 жовтня і повторило ще раз те саме, що попереднє прислане з Волощини. Правдоподібно, Хмельницький скористав з ханського посольства, що їхало до Варшави допевнитися недоплаченої по гадці хана данини і заохочувати до походу на Москву: вислав з ханським послом свого посла до Потоцького і до короля, щоб ханським авторитетом підтримати свої домагання. Подільський суддя Мясковский, що був присутнім при тій авдієнції³⁰³, і камінецький ректор що дає короткі, але очевидно — дуже точні

міні підозріння, що се дублет того посольства. Але се не так: про посольство Василя хорунжого до Варшави згадується і в звіттовленню Унковського (нижче, с.117), і воно було безсумнівно; але можливо, що Мясковский, пишучи з пам'яті, де що переніс з фразеології попередніх розмов. В даті є розходженне. В листі Мясковского ся авдієнція відбувається 16 жовтня, а в реляції камінецького ректора 12 жовтня (Міхалов. с. 575); я вважаю останню дату певнішою тому, що ханський лист до Потоцького, переданий ханським послом мабуть при сій же авдієнції, мав примітку, що його прислано підканцлерові 18 жовтня (Осол. 225 л. 335) мабуть висланцем Потоцького, післаним разом з послами до Варшави

303 Міхалов. с. 575.

відомости про біжучі справи 304 , зводять домагання до таких пунктів: польське військо

304 Див. вище (с. 82), лист хана до Потоцького в Осол. 225 л. 335 = Чорт. 611 с. 644: по наведеній уже цитаті хан пише далі: Iednak ze iezeliby się was kozacy obawiac mieli, musiała by taka sprawa bardzo bydz niedobra! Poniewasz pod Zborowem miedzy umowienymi conditiami z krolem i. mcią bratem naszym naupierwsza to condicia kozakow Zaporowskich: ze skoro by kto iawnie albo potaiemnie na Zaporoskie woysko sie porwał, iusz tymsamym pokoy u przymierze wzruszone zostanie. Poniewasz tedy o tym conditia iest tak wyrazna, niesłuszna zeby się to tak dziać miało. Dla tego smy vmyslnie do was sluge naszego Tochtamis (Wehtamis) — age wyprawili... chcieycie się z nim porządnie namowic: iesliby tak bylo co podobnego, nasłuszniesiey aby się zabroniwszy (зробивши кінець подібним провокаціям козаччини) około zatrzymania u vtwirdzenia spolnego prace y starania przyłozili.

Лист має поміту — мабуть варшавської канцелярії: copia listu hana krymskiego do imci pana krakowskiego, die 18 octobris i. m. xdu podkanclerzemu przyniesionego 1650, i в кінці: Z tym goncem przyiechało dwoch kozakow w poselstwie od Chmielnickiego: Wasil Czehrynskigo pułku chorąży y Drachila — prosili zeby woysko i. k. mci za linąi nie stało, y o miloserdzie. Постилізував се так мабуть Потоцький, дуже евфемістично: камінецький ректор (Michal. с. 575) стилізує пункти посольства в трохи іншим тоні: 1) Аби військо як найскорше було розпущене з табору. 2) Зимові лежі аби визначено на Руси (в Руськім воєводстві) або в Польщі. До сих пунктів татарський посол додав третього: аби против Хмельницького зброї не підношено

мусить бути негайне розпущене і розквартироване в Галичині або в польських провінціях (не при лінії). Ханський посел від себе остеріг — згідно з змістом ханського листу до Потоцького, згаданого вище — щоб козаків ніяким чином не турбовано: вже Потоцький розбив раз пляни походу на Московщину, і замість Москви вийшов поход на Волощину, нехай більше щось таке не повторюється, бо за Зборівським трактатом всяка зачіпка з козаками приведе до розриву між ханом і королем і вина буде на Потоцькому ³⁰⁵.

Потоцький по сім написав нового, ще приязнішого листа до Хмельницького і вислав його на руки Кисіля, як посередника (а властиво — в очах противників спільника козацьких лукавств), і занявся ліквідацією свого обозу. Зробив перегляд війська і розіслав його по воєводствах: Подільському, Руському, Белзькому й Волинському — не зачіпаючи Браславського, щоб не дражнити козаків ³⁰⁶ — *tempori serviendo*, рахуючися з

³⁰⁵ Варшавські новини, під 20 жовтня: “Пан краківський визначив коронному війську зимові лежі на воєводство Руське, Волинське, Подільське і Белзьке; жовніри тим не задоволені: конче хочуть по саму Віслу, трохи що не виторгують Люблинського воєводства”. Оссол. 225 л. 322.

³⁰⁶ Мусить бути півтора мільона, пор. вище промову

обставинами, як каже Мясковский: забезпечуючи спокій на майбутній час, і заразом де можна — перетинаючи нитки козацької політики — як се особливо яскраво показалося на волоських плянах Хмельницького.

Почуття гніва й роздраження, що йому прийшлося стиснути в собі супроти видимої небезпеки, Потоцкий вилив в цікавім листі на соймак свого воєводства, писанім власне в сім моменті ліквідації подільського обозу — виймаю з нього дещо, покорочуючи деякі попсовані копійстом місця й зайву фразеологію:

Одержавши в неволі відомість, що за ласкою божою висока фортуна й. к. м. розігнала криваву тучу заїлости поганської і хлопської ребелії і принесла Річипосполитій нашій пожадану погоду милого спокою, — я насамперед подякував найвищому маєстатові за його невимовні добродійства, і тішачися з такого щастя нашої вітчизни, сподивався привітати її цілком заспокоєну і спокійно відібрати свій регімент. Але коли приходячи до вітчизни бачу, що та згода має тільки ім'я згоди, а в дійсности тріває дальша незгода, з великою шкодою для Річи-посполитої й уймою гідности маєстату й. к. м., — моя радість

обертається в гіркий смуток і я з жалем мушу бачити, що вітчизна наша далека від сповнення своїх бажань, і праці й. к. м. коло заключення миру не мають відповідного наслідку.

Пактами зборівськими застерігла собі Рп-та, що обивателям воєводств Київського, Браславського і Чернігівського забрані у них маєтности мають бути повернені у володінне. Але й досі сей пункт не сповнений. Як давніше, Хмельницький маєтків не вернув, тримає їх, і хто тільки хотів знову перейняти свою маєтність і туди для того поїхав, всіх знищила злоба хлопська! Дісталось й мені з того вару пива — бо крім того що не отримую 150 тисяч ³⁰⁷ інтрати, — слуг моїх, туди висланих, щоб перейняти ті маєтности, двадцятьох тирансько вбито! Отже тамошні обивателі побачивши, як там бушує несамовитість хлопська, і не насміляються вертатися до домів своїх. Воліють терпіти тяжке вигнання і жебраючи помочи підтримувати своє життя, ніж віддаватися в зрадницькі руки своїх підданих, відзискуючи свою власність, і йти на неминучу загибіль свого життя від їх лютости ³⁰⁸.

307 Niezboznosci.

308 Panuie tedy sobie Chmielnicki iak pan et socius regni, maiac do roku więcej nisz pięć milionow intraty.

Так панує собі Хмельницький, як пан і спільник Корони, маючи на рік більш як 5 мільйонів інтрати ³⁰⁹. Провадить зносини з заграничними володарями без відому й. кор. м. Посольства від них приймає, свої навзаєм до них посилає, розпалюючи їх і підбиваючи на війну з Річп. Післав до Отоманської Порти, оддаючи їй підданство, згодився на харч — що цісар мило прийняв: дуже ласково послів приймав і допустив до поцілування краю шати своєї, обдарував, а самому Хмельницькому післав корогву на адміністрацію завойованих воєводств. З мультянським господарем, що має 30 тисяч війська під зброєю, і з Ракоцієм уложив союз. Волоського господаря наступивши війною примусив на воєнний союз против нас, і на те мусів дати запись, а доньку свою

309 Наступає прохання до соймикової шляхти, щоб підтримала се наданне шляхецтва самому Лупулові та його секретареві Кутнарському, як вірному приятелеві, що відколи став секретарем Лупула, про все інформував попереднього гетьмана Конєцпольського, і потім Потоцкого. Для себе Потоцкий просить шляхту підтримати його прохання, щоб сойм віддав йому на власність якусь королівщину, що він викупив за свої гроші. Дата: w obozie pod Kamiencem 22 octobris 1650. ркп. кол. Петерб. Публ. бібл. тепер Варшавського університету Пол. F. IV. 118 с. 134-6.

за сина його змушений був приобіцяти.

В якій же небезпеці пробуває наша Республіка, і чи може ся згода зватися згодою, — віддаю глибокому осудові в. м. Я бачучи те все не можу сказати, щоб ми її мали! Навпаки, з сумління і з обовязку уряду свого остерігаю в. м., аби сътс подумали про забезпеченне вітчизни і вільностей своїх, котрі предки наші здобули не жалуючи крові своєї. Бо той зрадник взяв то собі за завдання — шляхту викоринити, весь лад Республіки нашої перевернути і на королівськiм престолі иншого пана посадити. Тому треба щоб в. м. ухвалили такі сили, які б відповідні були на відперте такої небезпеки. А далі треба буде приложити старання, щоб розшити ті ліги. Бо инакше впала б наша Республіка в велику небезпеку, і за нашою байдужістю і безрадністю щоб не попасти нам в останню біду і з великим жалем і сором бачити повний упадок Річипосполитої.

Я скільки можна працюю коло розірвання сих звязків. Післав до хана, доказуючи йому, що Хмельницький не дотримує нам зборівських пактів, поставлених його (хана) заходом, і маєтностей наших не повертає. Веду його до того, щоб відступив від союзу з ними (козаками). Від господаря волоського добився, що він готов підняти зброю против Хмельницького, з'єднатися з Татарами і в усім Рчп. помагати, з тою одначе

умовою щоб король його прийняв під свою протекцію і щоб ми йому дали індігенат .

Московські посольства, справа акундинова, розмови гетьмана з Протасьєвим, акундинов в Чигирині, гетьман приймає Унковського, експозе української політики 25 н. с. жовтня 1650, відмова в справі Акундинова.

На інші сторони козацької політики кидають світло посольські звідомлення московських висланців, що крутилися в тім часі коло гетьмана, щоб добитися видачі Акундинова. Вони повні ріжних цікавих звісток і помічень, зроблених в козацькім таборі і на гетьманськім дворі, переказують мови гетьмана, Виговського, й инш., і заступають нам те, що так болюче відчувається: відсутність докладніших звідомлень про тодішню ситуацію з української сторони. Дещо з того було вже подано вище; тепер ще ми спеціально спинимося коло сих посольств і виберемо, що вони дають для вияснення ситуації.

Тим часом як Хмельницький воював Волощину, над Дніпром чекали його московський дворянин Петро Протасьєв з піддячим Богдановим, вислані за царським наказом ще 20 липня з Варшави московськими послами, що там далі сиділи на переговорах, на Україну до митрополита

Косова, до воєводи Кисіля і до гетьмана Хмельницького, щоб дістати до рук і привезти послам того Акундинова. Се було вже третє нам звісне посольство в сій справі. Спомини “Смутного часу” не давали спокою московському правительству. Пробуток під границею “царевича”, під протекторатом Запорозького війська, поруч чуток про змовляння кримського хана з козацьким гетьманом на Москву, при непевній позиції польського уряду в додатку, дійсно давав підставу до дуже трівожних гадок — особливо при познаках внутрішнього шумування в самій людности Московської держави. Тому московський уряд береться на всякі способи, щоб добрати до рук небезпечного самозванця. Пробоє його звабити до добровільного приїзду — одначе вистерігається дати якусь дійсно тверду, документальну гарантію безпечности, і тому Акундинов кінець кінцем, хоч наче б то й вагався часом, таки їхати не рішився. Робляться заходи через польський уряд і через усяких українських нотаблів — добити ся його видачі, а на випадок як би й то не вдалось - пробується попросту згладити з світу Акундинова: організувати потайне вбийство. Тільки й се не вдається на українськїм ґрунті, а українські нотаблі, від гетьмана почавши, рішучо не згоджуються видати московського авантюриста на вірне замученнє, чи то з політичних мотивів, чи може з

гуманности, котрої все таки в українськiм громадянствi було бiльше нiж в офiцiальних московських кругах - та i в урядах захiдне-европейських, як на сiм епiзодi бачимо.

Протасьєв з королiвським дворянином Єрмоличом, приданим йому “за пристава” з королiвськими листами до воєводи Кисiля i гетьмана, приїхав 15 серпня ст. ст. до Київа i побачив, що попав “в смутное время”: митрополита i воєводи на мiсцi не було — вони їздили на з’їзд з гетьманом до Ірклієва, а про гетьмана загальна поголошка була, що вiн з усiм вiйськом Запорозьким i з кримськими людьми йде воювати Полякiв: сам вийшов i став на Уманськiм шляху, а до київського полковника прислав свiй унiверсал, щоб iти йому з усiм полком зараз теж на Уманськiй шлях. Супроти таких вiстей Єрмолич до гетьмана їхати не рiшавсь, i Протасьєва не пустив, а пiслав до гетьмана пiсланця з листом, але й по нiм теж слух загинув. Митрополит i воєвода, що за той час встигли повернутися до Київа, теж не рiшилися в таких обставинах братися до виконання московських доручень, i так минув якийсь час — хоч московськiй дворянин як на грани крутився з нетерплячки. Нарештi стали приходити до Київа вiсти, що гетьман з кримськими людьми воює не Полякiв, а Волоську землю. Тодi Протасьєв кiнець кiнцем допросився, щоб Кисiль i митрополит дали

йому листи до гетьмана в справі Акундинова, і щоб Єрмолич їхав з ним до гетьмана. 27 серпня с. с. пустилися вони з козаками Київського полку “наскоро”, і по слідах гетьмана перейшли 8 вересня ст.ст. Дністер (марш дійсно незвичайно скорий, що дає яскраве свідоцтво, як чітко функціонувало козацьке військо під рукою гетьмана!)

Але в тім часі, як я вище згадував, гетьман припинив уже наступ, звелів київському полковникові вертати назад, а Протасьєву призначив чекати його в Ямполі. Тут він дійсно дочекався гетьмана і 17(27) вересня передав йому листи короля, митрополита і воєводи Кисіля і “всякими мірами” допрошувався, щоб йому видано Акундинова. Але гетьман відказав, що він не знає, де тепер Акундинов: він у нього дійсно жив якийсь час в Чигирині, а потім він, гетьман, видав йому універсал, що йому вільно жити в “Запорозькім війську” де хоче і куди хоче їхати — аби йому давали “корм і підводи”. Одначе по сій відмові гетьман Протасьєва не відпустив, а велів їхати з собою: обіцяв його з дороги відправити. Так Протасієв їхав при гетьмані десять день, при всякій нагоді настирливо докучаючи йому проханнями, щоб гетьман “послужив царському величеству”: відшукав Акундинова і видав йому. Нагадував гетьманові (що той і сам, розуміється, знав прегарно), що Акундинова відшукати не тяжко,

живе він в Мгарському монастирі, тільки післать і взять! Але тут гетьман — хоч як він тоді старався прихилити на свій бік царське величество, — виявляв варту подиву відпорність: такої послуги він не брався робити. Часами повторяв вимовляння, що не знає де зараз Акундинов, іноді обіцяв навіть, що як його розшукає, то пришле; часами заявляв принципіально — що в Запорозькім війську не прийнято видавати нікого, хто до нього прийшов, “хоч би й великого лиха в своїй державі накоїв”.

Під час свого повороту до Чигирина, що мав вигляд тріумфального неспішного маршу по ефектній експедиції³¹⁰, гетьман двічі — в Браสลаві і в Севастянівці під Кальником, 3 і 7 жовтня н. с. приймав московських післанців обідом, і вони переказують де-що цікаве з розмов, які при тім велися. На браславському обіді гетьман оповідав про свій молдавський похід, як було наведене вище. Прийшло до того так що Єрмолич вніс тост за здорове короля і царя разом, з огляду на відновлений тісний союз їх — мати одних

³¹⁰ Про урочисту стрічу Хмельницького в Браславі писав Потоцький підканцлерові (варшавське переповідження його листу під 20 жовтня): 2 с. м. Хмельницький робив в'їзд до Браслава, на зустріч все місто і козаки виїхали й вийшли з хоругвами і бубнами, і з гармат бучно били, цілі два дні відправляли параду (alegrece) — Ос. 225 л. 322.

приятелів і одних ворогів, а Хмельницький в роздраженню сказав на се: “Такими словами “про московсько-польський союз” його не злякають, і боятись він того не буде, коли король порушатиме зборівський трактат, і хоч мале щось в нім не виповнить, то він, гетьман, з усім Запорозьким військом буде королеві перший неприятель, буде наступать і воювать його землю як попереду, а цар королеві, за його неправду, йому помагати не буде! Та й знає він певно, що у короля війська мало, і противстати йому ні з чим: всіх кращих польських вояків військо Запорозьке й Татарське побили, або в полон забрали. Коли ж цар, не жалуючи православної християнської віри, буде помагати королівській неправді і на козаків повстане, то гетьман піддасться в підданство турецькому цареві і взявши в поміч військо від турецького царя і з кримським царем піде і зруйнує його так як Польщу й Волохів”. На се Москалі почали його гамувати, нагадуючи про царську ласку до Запорозького війська, і гетьман потиху сказав йому те що ми вже знаємо — що він се говорив умисно для королівського чоловіка, а в дійсности він цареві сприяє далі, хоч як той його обидив, не прийнявши під свою протекцію: і на Молдаву пішов він лише на те, аби відвернути похід на Москву .

Про інші ж справи Протасьєв не вважав можливим при тім говорити, бо гетьман, мовляв,

був п'яний і сторонніх людей було багато.

На приятельськiм обiдi в Севаст'янiвцi пiд Кальником гетьман вияснив послам неминучiсть розриву з Польщею i необхiднiсть московсько-українського об'єднання. Останнє вiдновлення польсько-московського договору очевидно дуже його дражнило. Вiн запевняв, що король i сенатори не додержать своєї обiцянки укарати смертю всiх винних за пропуски в царському титулi: не укарають наviть худого шляхтича, а не то що тих магнатiв, воєвод, каштелянiв i старост, що їх порахували винними московськi послы. Як вiн, гетьман, мирився пiд Зборовом, король i Рiчпосполита, "видя от него, гетмана, и от войска Запорожского большое утеснение", теж обiцяли видати "на горло" шляхтича Чаплiнського, а як гетьман по замиренню пiслав по нього, король i Рiчпосполита наvить такого незначного чоловiка не видали i всько його ховають. I в інших договорних пунктах вони правди не додержують. Тому гетьман не сподiвається на далi миру з Польщею, бо починають йому чинити рiжнi кривди i зачiпки, а вiн того зносити не буде, а воюватиме i за вiру православну стоятиме, скiльки лише йому Бог допоможе, i так само сподiвається, що й у Москви з

Польщею прийде до війни ³¹¹. Московські посли потвердили, що цар недодержання даних польською стороною обіцянок не потерпить, і гетьман закінчив поглядом, що Москва повинна в таким разі не ухилятися від війни ³¹².

На останок Протасьєв випросив у гетьмана собі на руки універсал до всіх полковників, щоб де знайдеться Акундинов, вони б його взяли і Протасьєву на руки віддали, і з тим універсалом пустився шукати Акундинова. Єрмолич же поїхав з таким листом від гетьмана до короля, що він, гетьман, дав наказ Акундинова віддати; а коли б його тепер не знайшли, а пізніш його відшукано, то

³¹¹ “Да и во многихъ де статьяхъ на чемъ у него гетмана с королемъ договоръ былъ, (Поляки) лгуть и в правде своей не стоятъ, и впредь де онъ, гетманъ, съ Поляки миру вдаль не чаеть, потому что многие ему обиды и задоры чинить начинаютъ, и онъ де тѣхъ обидъ терпѣти имъ не будетъ, и будетъ с ними войну вестъ и за православную христианскую вѣру стоятъ, сколько Богъ помочи подастъ. Да и великому де государю вашему отъ польского короля и от сенаторей ево противъ польского договору исправленья никакова не будетъ и во всемъ ему, государю, солгуть”.

³¹² Звідомленне Протасьєва в Делахъ Польскихъ 1650 р. ст. 8, дещо в Актах Ю. З. Р. III с. 431-5, і у Соловьева X с. 1603-5.

він його цареві відошле. Протасьєв з своїм універсалом полетів до Лубень, до Мгарського монастиря, але там йому сказали, що Акундинов тому тижнів зо три відтіль виїхав, поїхав на Київ, а відти мав їхати до гетьмана. Протасьєв післав зараз своїх людей до Київа і до гетьмана — де Акундинов? і чи гетьман дозволить йому, Протасьєву, приїхати до себе по Анкундинова? З Київа Протасьєву привезли до Лубень відповідь, що саме як він їхав від гетьмана до Лубень, 26 вересня Акундинов дійсно приїхав до Київа, і пробув у Київі 4 дні; був у Кисіля, двічі обїдав і поїхав до гетьмана. Люде Протасьєва кілька разів приходили до Кисіля, допрошуючись, щоб його їм видано, але Кисіль їх до себе не допустив, і Акундинова не видав. Протасьєв, просидівши в Лубнях, поїхав з нічим.

На його місці в Чигрині чекав гетьмана инший царський дворянин Василь Унковский, висланий до гетьмана в сій же справі просто з Москви 16 серпня — той самий, що приїздив в посольстві в осени попереднього року. До Чигрина приїхав 10 жовтая н. с. і чекав тут гетьмана, що приїхав з походу десь перед 20 жовтня, але зразу заїхав до себе до Суботова, і тут кілька день перепочивав. 15 жовтня приїхав на приїзд гетьмана також і Акундинов. Якийсь київський міщанин, “что был Жидь, а нынѣ во крещеньѣ Левка”, которого собі Унковский

винайшов у Чигрині за фактора, розповів йому — знаючи все як найкраще, бо жив у Києві при самім Кисілі, — що Акундинов приїхавши з Лубень до Київа, жив весь час при воєводі, і у митрополита теж бував. Був в великих недостатках, утримував його Кисіль, і дав грошей на дорогу. А вичікував Акундинов у Київі, поки гетьман приїде до Чигрина: прислано було йому до Київа наказ не їхати до гетьмана просто, а “об’їхати в Чигрин” (очевидно, щоб не з’їхати ся з ним, поки з ним був Протасєв з Єрмоличом) — “і як був гетьман за сто верст від Чигрина, той вор об’їхав гетьмана іншою дорогою”. А якби знали про приїзд Унковського, то й зовсім не веліли б приїздити, а пробути де инде, поки московські послы будуть у Чигрині; а кажуть, що вісти сі давав Акундинову Виговський.

Присутність Акундинова в самім Чигрині підчас переговорів про нього дійсно ставило український уряд в дуже ніякове становище, при бажанні уставити як найкращі відносини з Москвою. Але раз так сталося, сей уряд уже твердо тримав фасон, не заходився ховати Акундинова, ані своїх відносин до нього, і міцно став на своїм *non possumus* — видати не можемо.

Довідавшись про московських послів, Акундинов шукав з ними побачення. Унковський не знав, як бути, і питався Виговського, чи йому можна з ним бачитись; Виговський не заперечив, і

Унковський визначив Акундинову побачення в церкві. Але розмова ся до нічого не привела: Акундинов не годився їхати до Москви інакше, тільки аби Унковський з товаришем присягли йому, що до Москви його не зведуть зі світу і в Москві йому нічого злого не станеться; Унковський присягти не хотів, і ставив Акундинову умову, щоб він вирікся своєї видуманої генеалогії. Після сих розмов Акундинов їздив до гетьмана до Суботова, 10 жовтня, був там добре прийнятий — був у гетьмана на обіді, і гетьман його частував, і після того, вернувшись до Чигрина, більше не хотів ні бачитися ні зноситися з послами. Вони тоді, як самі пишуть в урядовім звідомленні, “многими людьми промишляли, і багато на те давали, аби його, Тимошку Акундинова хто вбив, або якоюсь отрутою отруїв, але ніхто того не схотів робити, боялись гетьмана, а самим ніяк не можна було вбити, бо Акундинов жив дуже обережно, і прикормлено у нього козаків багато”. Та й рисковано було пускатися на такий вчинок через міждержавні відносини — гетьман до нього добрий, а се люде вільні, і через малу справу сваряться”. Кінець кінцем послали домовилися з тим же Левком Киянином, за великі гроші, що він Акундинова отроїть в страві чи в питтю, і Левко показав їм отроєне пиття, котрим він мав надію отруїти Акундинова. З тою отрутою він пішов до

Акундинова, але той зараз порозумів, чим світить, став на Левка кричати, що він все знає — хоче його Унковський отруїти, і знає саме як; вистрілив до Левка з рушниці, і наляканий Левко зрікся тих замислів та непомітно виїхав з Чигрина.

Після сього московським послам зістались тільки дипломатичні переговори з гетьманом і старшиною, і вони їх вели всякими способами. Але се була секретна сторона посольства, офіційна ж, ведена на головних авдієнціях і описана в окремім справозданню Унковского, була відповіддю ніби то на лист гетьмана до царя пересланий з Греченим Тафларієм 1 липня (с.с.): Унковський мав запевнити гетьмана в добрих почуттях до нього царя — що цар не має ніяких підозрінь що до приязни гетьмана і війська Запоріжського і цінить їх приязні бажання. Ся офіційна місія наскільки була парадно обставлена, так в дійсности була беззмістовна, і фактично крила вищезгадану тайну місію. Але годиться її не минути мовчки, як деякий політичний факт.

Вона була повторенням, доволі докладним, попереднього посольства Унковского. Посол мав передати такі самі дарунки, і сказати царське “милостиве слово” гетьманові, полковникам і всьому війську Запорозькому. Але з української сторони московським послам гонори сим разом показувались менші, і посольське звідомлення не

описує їх так докладно як першого разу ³¹³, але сумарично завважає, що підчас їх подорожі давали їм харчів, як трапилось: місцями приходилось докупати і все доводилось діставати за гроші; і підводи їм давано часом в половину, часом третину того, що їм належало, а подекуди прийшлося їхати “своїми кіньми” (наймаючи їх, очевидно). Все се до певної міри можна пояснити тим, що діялось се підчас війни, в неприсутности гетьмана, але й після приїзду гетьмана послі, очевидно, не могли похвалитись особливими гонорами, і про се взагалі не говорять.

Головна авдієнція відбулася 12 жовтня с.с., — попереднього дня гетьман приїхав після походу з Суботова до Чигрина, а того дня прийшли від гетьмана два козаки Семен чигринський та Іван Іскренко Полтавського полку ³¹⁴ — спитати про здоровлє і переказати, що авдієнція йому

³¹³ Звідомленне з першого посольства не видане досі, тільки переказане, досить детально, в статті Востокова, *Первыя сношенія Б. Хмельницкаго съ Москвой*, Київ. Стар. 1887, VIII. Про те як приймали його тоді — с. 731 і далі, дещо з того подано у нас в томі VIII. III с. 245.

³¹⁴ В попередніх посольствах приходили спитати і оповістити значніші особи.

призначається того дня, і потім, коли посол заявив, що він готов бути на авдієнції, прийшли в друге — запросити на обід. Після того проводили послів до гетьмана писар Виговський і чигринський отаман. На присланих гетьманом конях напереді їхав піддячий Козлов і віз царську грамоту, а за ним дворянин Унковский з Виговським, а отаман і козаки йшли пішо ³¹⁵. При ганку стріли його “гетьманські ближні люде”, а сам гетьман “в світлиці при дверях”. З лівої руки гетьмана стояли його син Тимофій, а по обі сторони “ближні люде”: писар Виговський, осаули Михайло Мищенко і Демко Михайлів (Лисовець), обозний Коробка, чигринський полковник Вешняк, наказний Ілляш, і нижчі чини — двір сим разом не блискучий. Коли Унковский передав гетьманові царську грамоту, гетьман поцілував печать і розпечатавши прочитав сам, а прочитавши тричі поцілував і передав Виговському, що теж поцілував печать і передав гетьманичу Тимофієві, і той поцілувавши печать віддав назад Виговському. По обміні церемоніяльними запитаннями про здоровле, Унковский передав дарунки: гетьманові 3 сороки

315 Пор. попереднє посольство: тоді проважали Унковского оба писарі з осаулом, війтом і отаманом — і проважали всі пішо.

соболів і дві пари кращик ³¹⁶, всім иншим по парі, і заявив бажанне говорити про справи, але гетьман сказав, що переговори відкладає на инше побаченне, бо тепер зрадивши царській ласці буде веселитись і послів частувати. Посадивши коло себе на лавці Унковского з його сином, та піддячого, запросив обідати, — “а ближні його люде” сіли “в скам’ї” не близько гетьмана. За обідом велись етикетальні розмови, гетьман пив на здоровле царя та його родини і звелів стріляти з гармат “на государеве здоровле” — “а як гармата лунає, він стає, шапку здимає і мовить: Дай Господи, щоб здоров був государ цар і в. князь Олексій Михайлович всеї Руси! Скільки стріляли з гармати, все так вставав і говорив, а потім велів з усіх гармат стрілять”. І по сій учті назад до двору провозжали Унковского Виговський з отаманом і козаками.

15 жовтня Унковский просив у гетьмана авдієнції для розмови про державні справи, і щоб при тім не було инших послів (звичайне домаганне). Гетьман згодився й прислав по Унковского осаула Демка і наказного полковника (Чужинського) Крису; стріча була “як

³¹⁶ Попереднє посольство, Неронова, привезло рівно три сороки, але вартість та сама — 300 рублів, див. в т. VIII (с. 246).

попереднього разу”, і гетьман повитав посла так (як се переказано в його справозданню): “Для ласки великого государя я тобі, дворянине, рад: котрі від ріжних держав посла і поперед тебе прийшли, я їх полишив, а тебе до царського величества хочу відправити перше від усіх”. І посидівши трохи в світлиці, велів гетьман з собою іти Унковському й піддячому і писареві Виговському, а всім начальним людям Запорізького війська, що були тоді при гетьмані, він велів сидіти в передній кімнаті (світлиці). Тут Унковский почав правити посольство. В частині так би сказати офіційній, се була відповідь на лист гетьмана присланий з Тафларієм. Цар переказував, що він від Запорозького війська, як одновірних православних християн, ніякої неприязни не сподівається і ніякого сумніву до нього держить, а за вірність і правду до нього милостиво похваляє; нехай гетьман і далі цареві вірно служить, головно остерігаючи від Татар, а царської ласки нехай буде певен. На се гетьман, відповідаючи на відклик царя до православної солідарности нагадав, як підчас останньої війни з Поляками гетьман і все військо просили царя прийняти під свою руку і дати поміч “за для православної віри”: яке б з того вийшло добро для царської держави і для православної віри! Але цар їх не пожалував, помочи не дав, й прийшлося гетьманові з військом триматися

приятни з Кримом, — а тепер і турецький цар з башами пишуть і хочуть бути з ним у приятни, і гетьманові приходиться бути з ними в приятельстві і згоді, бо вони йому помагають. Та не вважаючи на се гетьман і військо, як писалося в попереднім листі, ніякої неприязни до царя не має і мати не буде.

Тут би, здавалося, згадати гетьманові про останню велику послугу — відвернення від Московської держави Кримської Орди та справлення її на Молдаву. Але того що сказав гетьман під чаркою Протасьєву в Браสลіві, він тут не повторив! Коли Унковский, як звичайно, став виправдувати царя, що він не міг за попередньої війни допомогти козакам, маючи “вічне докончання” з Польщею (се був постійний пункт московських інструкцій, як треба виправдувати в тім царя!), а за те цар замкнув польську границю, а на Україну дозволив вивозити збіже, сіль і всякі товари, і т. и. гетьман потвердив вдячність і прихильність Українців цареві, і покликався на те тільки загально, як то “минувших років” хан і царевичі і вся Орда накликала його на Московську державу, а він їх стримав, і козаків, що без його відома хотіли йти з кримським царем на Московську державу, він спинив і під карою смерті того їм заборонив. А на союз з Польщею він цареві ніяк не радить покладатись: Поляки згоди не додержать, і се

властиво шкода, що з ними не розірвано згоди, коли се вже так було близько! Козаки — то що інше: коли своїм слово дадуть, то не збрешуть: коли що обіцяють цареві, то в тім неправди не буде!

Коли в сих розмовах на тему охорони від Татар гетьман, як висловлюється звідомленне, показав “многое подательство” — запевняв свою щирість для Москви, Унковский став розпитувати його про політичні відносини: на чім замирився він з королем польським, з Литвою і Польщею, і як Ляхи мають володіти в городах що під гетьманською владою, і на чім договір з Кримом — чи він писаний? Так само і з Волощиною. З чим приходили послы від Турків, від Мунтянської, Угорської і Венеційської землі і з Криму? по що ходило військо на Дін? з чим післані гетьманові послы до Туреччини, і з чим післано гетьманського хорунжого Василя до короля ³¹⁷, і кримських послів до нього ж? Чи брав участь хан в торішнім замиренню, і чи бачився тоді з королем, і хто дав тоді дозвіл Татарам брати полон на Україні, гетьман чи король?

На сю серію питань, дуже цікавих, як показчик інтересніших моментів тодішньої східне-європейської політики, гетьман відповів

317 Пор. вище с. 106-7.

цінним експозе, котре я вважаю вартим того, щоб його навести в цілості — хоч воно, розуміється, передане було тільки з деякою приблизністю, а й самим гетьманом тримане в певнім дипломатичнім освітленню. Воно дає нам поняття, як освітлював сі факти гетьман на адресу Москви.

“З королем польським, з Поляками і Литвою у мене умова заприсяжена і записана на тім: коли вони в присязі своїй стоятимуть, хоч і по вік, то й ми не зрадімо. В городах що під моєю владою: в повітах ³¹⁸ урядникам і Ляхам ³¹⁹ володіти міщанами, а до козаків їм діла нема. Та володіннє їх зо страхом.

“А сталась ся згода під Збаражем, як я над польським королем змилюстивився: дарував їм життє: бо за помічу божою всі вони були в моїх руках. А як я мирився з королем, тільки я з ним бачився. І король, просячи мене з слізми, говорив мені щоб помиритись. Я його послухав, помирився, памятаючи, як королі жалували військо Запорізьке: і від попередніх королів і від нинішнього короля обиди не бувало, війна у нас сталася від панства, тому що пани всякими обидами і насильством і

318 Ориг.: уЇздахъ.

319 Очев.: поміщикам.

всякою неправдою напали, кривдили, землі віднімали, королівську грошеву платню від нас відібрали, і стала нам несила всякі кривди від панів терпіти. У мене давню мою маєтність такою неправдою Конєцпольский відібрав і віддав свому прибічникови Чапліньському; я королеві і Річипосполитій бив чолом, але міні не повернено. То я дітей своїх віддав між добрих людей, хто мене жалував, і пішов на Запоріжжє. Було нас всього разом війська півтораєста чоловіка, як на нас Потоцкий післав свого сина і комісара. Коли б я не договорився з царем кримським, та не перейшло б до мене від Потоцкого наших лейстрових козаків шість тисяч, що б було нам робити? А потім уже Бог учинив і війська багато, і Ляхам заплату за їх кривди віддав, — і ще віддасть бачучи нашу правду і що ми терпимо.

“А кримський цар з королем не бачився: стояв в обозі.

І сказав гетьман: “Ніяким чином не устоятися згоді між нами й Поляками, бо вони в своїм праві не устояться. Я й військо Запорізьке почекаємо тепер, як у них пройде вальний сойм. Міні стало відомо, що у них сойм вальний буде двохтижневий. Я пошлю послів на сойм, і з того сойму все буде видко.

“А з царем кримським і з царевичами, і калгою і з музами і з усею ордою договір у мене

міцний записаний, заприсяжений, що ні їм від мене, ні міні від них не відставати, і коли буде інший цар і царевичі, то на тім договорі бути вічній згоді (далі).

“А з князем Василем волоським помирилися; вони тому раді — хоч і на вік. З Туреччини послали були прислані з добрими намірами: хочуть вони зо мною і з військом Запорозьким бути в вічній згоді; і я післав до них своїх послів: київського полковника Антона, і сотника Павла Янченка 320 з товаришами, з тим що ми з ними хочемо бути в добрій згоді. З Мунтянської й Угорської землі послали приходили на те, аби я і військо Запорозьке були з ними в приязни. З Венецької землі посол приходив до мене на те аби я дав їм поміч на турецького царя морем: у них з турецьким царем велика війна, але я венецьких послів відправив з тим, що коли кримський цар буде вам в поміч, і я буду вам помагати, а коли кримський цар вам в поміч не буде, то й міні вам помочи дати не можна: до мене кримський цар і Орда в приязни, а вони під рукою турецького царя!

“На Дін послав я своє військо з сином Тимофієм і з полковниками на прохання кримського — (він прохав) царя, щоб я післав

Запорозького війська на Темрюцьких і Курських Черкесів, що під його владою, — бо вони стали йому непослушні; а як Черкеси почули, що я післав на них Запорізьке військо, то погодилися з кримським царем по давньому, і Запорізьке військо з Дону вернулось на Запоріжжє.

“Хорунжого Василя післав я до короля в своїх потребах. Кримські послы пішли до короля від царя і Орди, аби король заплатив їм дань за 12 попередніх років: коли заплатить, буде у них згода; коли не заплатить, то кримський цар і Орда хочуть воювати Польщу і Литву.

“А що до городів, що їх Татари воювали, то ті городи дав їм король тоді як ми з ним мирилися, — бо не мав король що дати кримському цареві й Орді в заплату” 321.

Московські послы провіряли потім се гетьманське експозе, розпитуючи знайомих людей з поміж старшини, і ті потверджували сказане гетьманом; перед усім се належить, очевидно, поставити на рахунок спільної політичної лінії козацької старшини, що окружала гетьмана.

Московське посольство на сій авдієнції порушило ще пограничні суперечки з приводу українських займанщин за тодішню московською

321 Акты Ю. З. Р. VIII с. 349-50.

границею. Справа ся не викликала ніяких суперечок: гетьман велів Виговському написати про се до миргородського полковника і до ріжних пограничних городів, але заразом нагадав, щоб і московські воєводи з свого боку давали управу в скаргах українських громадян.

Нарешті на сам кінець поставлено питанне про Акундинова. Унковский нагадав, як гетьман не схотів видати його Протасьєву, і настоював, щоб сього самозванця видано йому, Унковському. Гетьман відтяв, що ніяк не може зробити сього: “Тут козаки, вільність усяка: вільно чоловікові звідки небудь приїхати і жити безпечно, і віддати його без відомости війська не можна”. Всяко вигорожував він потім в дальшій розмові Акундинова; пробував потягнути аналогію між своїм колишнім становищем і Акундиновим: невже як би йому довелось тікати від Поляків до Москви, цар його видав? Нарешті не можучи відпроситись, — щоб як небудь відчіпитись очевидно, став “за великою божбою” запевняти, що неодмінно пришле Акундинова пізніше, з своїми послами, а зараз сього ніяк не можна зробити без ради полковників.

“Знаю я, що міні від війська се дурно не пройде! Сам знаєш: з черню хто зговорить як устануть? Тільки й річи міні від них буде: хто тобі велів віддавати з війська людей вільних в неволю? У нас тут як на Дону: хто звідки прийде — видачі

нема. Тільки вповаючи на Бога і памятаючи до себе государеву ласку, я царському величеству послужу — того вора Тимошку пришлю до нього з своїми післанцями. Пішлю по всіх полковників і старшину і з ними ухваливши, пришлю напевно. А з вами післати не можна — боїться сей мужик з вами їхати до Москви, каже, мене не довезуть, велять убити на смерть”.

Московські послы запевняли, що вони й не думають того, і на се гетьман, може не без іронії, згодився, що не можна його ні вбити ні уморити ніяким чином, щоб з сього не вийшло замішання, і обіцяв, як буде по соймі посилати цареві відомости, то пришле й Акундинова. Не захотів робити йому й конфронтації (очної ставки) з Унковским, щоб вони могли прилюдно довести його самозванство — мовляв він і без того се знає.

20 жовтня була відправа московському посольству — з котрої знову маємо подвійне справозданне: що діялося в офіційній і в секретній її частині. В частині офіційній, після прощального обіду, вставши з-за столу гетьман передав Унковському лист до царя — наперед поцілувавши, і потім сказав: “За ласку і увагу великого государя (далі титул) і за його дарунки я гетьман і все військо Запорозьке багато чолом бемо”, — і поклонився трохи не до землі. І всі люди що при тім були теж усі поклонили ся. І гетьман з

старшиною і козаками, всі що при тім були, побожившись і дивлячись на ікони говорили: “Раді ми служити, все військо Запорозьке, його царському величеству без усякої хитрости і нічого злого не тільки робити, але й мислити не будемо, за його государську ласку до нас і всього війська Запорозького”.

В секретній же розмові Унковский ще раз став добиватись, щоб гетьман йому видав Акундинова, так що той почав уже “сердитувати” і сказав: “Сказав я тобі й побожився, що пришлю з своїми післанцями; а що з вами післати неможна, сказав також уже. Що ж, ви слова мої за брехні вважаєте? ще я вам не вірен? Два роки мене кримський цар, калга і царевичі і вся Орда на Московську державу кличуть, щоб я з ними йшов війною, або військо послав з ними, і я ні сам не пішов, ні війська не пустив, і на будуче з військом Запорозьким служити рад, а от в такій справі не ймете віри! Про сього “мужика Тимошку” божусь і кажу напевно: пришлю його до Москви. А доки його не пришлю, буде він у нас за худого козака, і не буде приймати нічийого імени. Хіба думаєте, що я б тому “мужикові” дав людей для якої небудь справи, і щоб він командував над військом Запорозьким? самі бачите, чи такі люде військом провадять і владу мають як сей блазень?” Говорив се з приводу поголосок, що ходили по Україні і в Польщі, ніби

Акундинов збирає людей: в Варшаві оден час такі поголоски доходили гіперболічних розмірів, що вже Акундінов зібрав велике військо, і очевидно — Поляки тішили себе надією нової “Смути” в Москві.

Тоді Унковский, не сміючи більше допоминатись видачі, почав просити, щоб гетьман заборонив місцевим московським емігрантам, такий як Борис Грязной, підтримувати Акундинова і ширити вісти про його царське походження. На се гетьман-відповів характеристично: “Самі бачите, що за милостью божою не такі тут розказують. Той Борис приїздив до мене бити чолом, щоб я дозволив йому володіти його маєтністю, та і поїхав (з тим) до Ніжина (назад)”.

На тім розмова скінчила ся. Другого дня гетьман прислав з Виговським прощальні дарунки: Унковському, його синові й піддячому по коневі, на корм на дорогу 70 малих єфимків, та людям їх 20 єфимків. Посли “били чолом” за дарунки, і при сій оказії Унковский завів ще раз розмову про Акундинова з Виговським, кладучи йому на серце, щоб Акундинова до Москви dokonче прислано. Виговський “великою божбою божачись” запевнив його, що так воно буде, — а тепер гетьман не віддав його дійсно боячися війська: “Тільки злучиться разом вся чернь — хто з нею зговорить? зараз нас обох забють на смерть! А так з полковниками й

старшинами змовившись докладно, (гетьман) зробіть як умовився з вами: пришле Тимошку з своїми післанцями до государя. А тепер і через вальний сойм Тимошку з вами він не послав" 322.

Заходи Арсенія Суханова, дискусії над політикою царя, листопад 1650, гетьман нарікає на царя, теорія спасенної неправди, гетьман жадає від царя категоричної відповіді, кінець справи акундинова.

Ще Унковский не виїхав з тим з України, а вже до Чигрина їхав інший “товкач” в справі Акундинова, “строитель Богоявленського монастиря у св. Трійці” Арсеній Суханов³²³. Літом 1649 р. був вів висланий з Москви разом з єрусалимським патріярхом Паїсієм, як той їхав з Москви до дому: доручено йому оглянути і списати церковні порядки в епархіях східніх патріярхів (“для описанія святыхъ мѣсть и греческихъ

322 Справозданне Унковского з переговорів про Акундинова в Актах ЮЗР VIII с. 331 дд. Звідомленне про переговори в інших справах тамже с. 340 д.

323 Його звідомленне, разом з листуванням, видав С. Белокуров в Христианском Чтении 1883, кн. XI.

чиновъ”). Але доїхавши з патріярхом до Яс, Арсеній почув тут від одного московського чоловіка про Акундинова, що з'явився тоді “в Скиту під Венгерськими горами” — “котрі між границь Польської, Молдавської й Венгерської землі (мабуть в Манявськiм Скиту Йова Княгиницького). Московський уряд же перед тим мав про нього відомости, але Арсеній, розуміється, того не знав, і так був тим захоплений, що кинувши все, поїхав чим скорше з сею відомістю до Москви³²⁴. Звідти його в лютім 1650 р. вислали назад, доручивши “провідувати” далі, а разом і патріярхові післано “заздравну милостиню, аби дбав про царські справи”. Доїхавши до патріярха в Мунтянах, в Торговищі, Арсеній тут здибав ченців з Скиту, розпитував про Акундинова і дав їм інструкції:

324 В московськiм приказі Арсеній подав такий небезінтересний рахунок своїх видатків з Яс до московської границі: одного коня купив за 10 з половиною рублів, другого за 12; наняв чоловіка для охорони і за товмача, за 10 р., та коня купив йому за 8 руб., за два сідла 32 алтина, за 2 узди 2 гривни, за 2 повсти 9 алтинів, за воза 2 рублі. В Краснім воза кинув, купив санки за 23 алтина і 2 деньги, за 2 хомути 35 алтинів 2 деньги. В Погребищу кинув сані, купив знову воза за півтора рублі. В Київі кинув воза, знову купив санки за 24 алт. В Басани кинув санки, купив воза за 40 алт. За постояле по стодолах 2 руб. з гривною. Тамже с. 735.

слідити за ним, затримати і дати знати до Москви. Але в серпні мешкаючи при патріярху, зачув від переїзжого “колишнього протопопа” з Київа, що Акундинов тим часом з'явився був вже в Київі, а тепер живе у гетьмана — “просив у гетьмана людей, щоб іти на Московське государство війною, а на тім між ними стався договір, того він не знає”.

“А 23 сентября були у мунтянського воєводи Матвія послы від гетьмана Б. Хмельницького: посол Іван та осавул Григорий ³²⁵, і Григорий казав старцеві Арсенієві: при гетьмані Богдані живе князь Іван Василевич Шуйский, гетьман велів йому давати страву, а той почав був збирати військо щоб іти на Московське царство, але про те довідалася козацька старшина і то йому заборонила, щоб він такий замисел залишив і не чинив смути між православними християнами, і тепер від живе в Лубнях в монастири”.

Почувши таке Арсеній кинувся до патріярха, щоб той дав йому листа до Хмельницького — аби він Акундинова арештував і відіслав цареві. Патріярх згодився, і доручив Арсенієві написати проєкт листу “по руски”, з того перетолковано на грецьке — для зрозуміння патріярха, і на підставі

³²⁵ Се були очевидно послы від гетьмана з молдавського походу, “з-над Прута” 16 вересня — вище с. 98.

того патріярх зложив листа до гетьмана, і його — для зрозуміння гетьманового, перекладено — каже Арсеній — на латинську мову. В актах його місії лист сей заховався в московськiм перекладі. Я наведу його початок:

Благочестивий пресвітлий вельможо, гетьмане, господине Зиновію! Тобі — синові улюбленому нашому смиренности в Святiм Духу — благодать і милость і мир від Бога вседержителя, поміч і покрів, від святого гроба Ісуса Христа, а від нашої смиренности молитва, благословенне і прощенне тобі з усім твоїм благословенним домом, з вашими милими дітьми і військом! Прощенне се наше нехай буде тобі відомо — для деяких справ, що твоя пресвітлість мусить вчинити з огляду на деяких фальшивих і лукавих людей, що ходять і називають себе царським потомством і государським іменем. Ти - як Господь вчинив тебе вельможою і правителем миру, новим Мойсеєм, можеш усе розсудити, і бувши розумен, добре розумієш (як поступити), щоб честь твоя множилася в християнстві...

Далі розповідається, словами Арсенія, хто такий Акундинов, і за царським дорученням висловлюється бажання, щоб гетьман “обдарував таким дарунком патріярха”: віддав того Тимошку на руки Арсенієві. Патріярх обіцяє йому за се всякі божі благодати, цареві обіцяє написати, щоб він

того самозванця наказав не вбивати, а коли його гетьман не послухає — грозиться йому страшним судом божим ³²⁶.

З сим листом Арсеній поїхав до гетьмана, на Яси й Ямпіль, але “не прямою дорогою”, “бо в польських і козацьких городах пошість — в богатьох городах від волоської границі”, і Арсеній вибирав ті міста і села, “котрі здорові”. “А їдучи дорогою говорив з козацькою старшиною і з простими козаками, з панами і з черцями, і всі говорили: Дай то Боже, аби з Москвою з'єднатися і благочестивий государ щоб нас прилучив до свого православія! Скрізь чаші пють на здорове государеві, і за сполученне, і сам гетьман то нераз говорив, і всі від малого до великого того бажають”. Але в селі Новосельці недалеко Чигрина прийшлося почути і щось інше — що козаки з Татарами збираються на Москву, а піп пояснив і чому: “За те що посилав гетьман до царя чолом бити, аби він прийняв його з усею Руссю до своєї держави, як одновірців, — а на Москві в тім манять (дурять). Говорять козаки: коли нас государ не прийме, ми до нього самі прийдемо — хочуть

326 Тамже додаток XII, дата 29 вересня с. с.

вибрати і випалити як Волоську землю” 327.

4(14) листопада Арсеній доїхав до Чигирина — разом з митрополитом назаретським Гавриїлом, післаним від патр. Паїсія по милостиню; поставлено їх на однім дворі. Другого дня післали до гетьмана — просячи, щоб їх допустив і прийняв листи від патріярха, що вони привезли. На се другого дня прийшли від гетьмана два козаки і перепросили, що того дня гетьман їх прийняти не може, не мав часу, а завтра як буде час, дадуть їм знати. Другого дня приїхав турецький посол разом а гетьманським послом, що був у Царгороді, і Гавриїлові та Арсенієві сказано, що гетьман доручив говорити з ними Виговському. Той прийшов до них на подвірє, і сказав, що гетьман поїхав “для своїх забав” 328, а йому доручив вислухати, в чім справа. Сіли за стіл, і наперед митр. Гавриїл передав лист патріярха і прохав, щоб гетьман написав про нього до царя (на дальшу дорогу). Потім Арсеній передав два листи від патріярха — оден малий, писаний “по руски вкратце”, потім великий лист латинський, де

327 Христ. Чт. с. 683.

328 Коли се оригінальний вираз Виговського, то значило б, що гетьман поїхав “за своїми справами”; коли Арсеній вжив його “від себе” — то гетьман поїхав “забавитись”.

описане було “Тимошкино воровское странство по тонку (в подробности)”. Прочитавши Виговський сказав: “Такий чоловік тут єсть, і були в тій справі послі від государя — просили його видати, і писав цар і король до гетьмана. Але гетьман відповів, що видати його не можна, нема у нього такого порядку — та і у вас, отче Арсеніє, такий же порядок на Дону: ніяких утікачів не видають. А ми зробимо так: вибємо його з нашої землі: відки прийшов, туди й іди!” Відповів Арсеній: “Яка ж се буде прихильність гетьмана до царя, що він такого вора не вишле до нього, а виправить геть з своєї землі!” На се Виговський: “Видать його нам — значить напитати собі біди в війську, бо у нас такого звичаю нема. А у нас тут ніхто до нього не приставлений: з ким прийшов, з тим живе; ми його в нічим не слухаємо і до ніякої ради не кличемо”.

Арсеній почав розтолковувати самозванство Акундинова і вияснити, що гетьман тим виявить цареві свою прихильність і придбає собі велику любов царя, коли видасть йому Акундинова. А Виговський на се почав розповідати, як немилосердно поступив цар з козаками, не давши помочи против Поляків:

“Як ми просили помочи від государя, він нам обіцяв помагати, але в нічим не поміг, і ми побачивши, що помочи нам від государя нема, помирилися з королем, щоб кримський цар не

заволодів Польською державою, коли б короля взято ³²⁹. І король віддав Татарам в полон багато городів: за ті душі, кров і полон відповідатиме перед Богом государ ³³⁰. Бо коли б була від нього поміч, ми покладаючись на нього з королем би не мирилися, і король тих городів ханові не дав би!”

“А митрополит назаретський — завважає Арсеній, нахилившись сказав на ухо писареві: “Се правда, і патріярх те ж каже: За ту кров і полон відповідатиме государ, за те що не поміг вам”. І патріярх у себе не раз то Арсенієві говорив: “Чому государ не приймає козаків?”

На слова Виговського Арсеній відповів звичайною московською вимівкою: цар з королем мають запряжену вічну згоду. Але Виговський не дав себе збити. “Се добре, сказав він, тільки ж пощо за тою присягою (хрестним цілуванням) послав государ до короля боярина Г. Г. Пушкина просити Смоленська? Король почувши таке зараз прислав до нас, і ми готові були йти, а на Москві, почувши се, зараз “передернули” і відновили договір з королем, побоявшись тої війни”.

Арсеній не знав що відповісти, і вимовився

329 *естьли бы короля взяли.*

330 *взыщеть Богъ на государѢ.*

тим, що тоді був в Мунтянській землі, а Виговський підчеркнув, що от козаки тверді в своїм слові: як обіцяли цареві приязнь так і держать, а на доказ того розповів те, що я вже подав вище (с. 86), як гетьман охоронив Москву від татарського наступу і звернув його на Молдаву, а закінчив таким несподіваним фіналом: “А государ має нас усіх за невірних!” Арсеній не вважав потрібним розвивати сеї неприємної теми, і відповів тільки: “Говориш не знать що (не д’Бло): ми вас маємо за християн” (685).

“8 ноября митрополити коринтський 331 і назаретський служили літургію в церкві коло гетьманського двору. Гетьман підчас літургії стояв з сином на правім крилосі. Після заамвонної молитви оба митрополити вийшли з олтаря царськими дверима, а перед дверима постелено ковер, і вони покликали гетьмана з сином, веліли їм стати на коврі на коліна, а митрополити положили їм на голови омофори, і наперед митрополит коринтський прочитав молитву грецьку, потім митрополит назаретський дві молитви руські, з київського требника. В многолітії і на ектеніях митрополити поминали гетьмана государем і

331 Йоасаф, що згинув потім під Берестечком.

гетьманом Великої Росії 332.

Після літургії гетьман пішов з церкви до дому і закликав з собою митрополитів і всіх нас. Як прийшли до ганку, гетьман зустрів нас у снігах при дверях.

Війшовши до світлиці, митрополит назаретський подав гетьманові свої ерусалимські дарунки, а строїтель Арсеній підніс образ Богородиці в шатах і коряка сріблом обложеного. Гетьман прийнявши просив сідати. В кінці стола сів митрополит коринтський, з лівої руки його сіла жінка гетьмана, на лавці митрополит назаретський, а против нього гетьман у кріслі. Коло митрополита сів на лавці строїтель Арсеній, а против нього післанець князя Домініка Григорій Заруцький.

Сидячи за столом гетьман сказав: “Ніхто мені так не докучив, як цар московський 333. Послали ми до його милости своїх послів, і він їх добре прийняв і гарно відповів, а иншим разом уже сказав инакше: що у нього з королем вічна згода”.

332 Се інтєресно! Мабуть в тїм розумінню, що під владою гетьмана, була київська митрополія — що в грецькій традиції була “Великою Росією”, хоч супроти московської митрополії в Москві її вважали “Малою Росією”.

333 Никто мне так не досаден, что царь московской.

Строїтель сказав: “Государ рад соєдиненію й любови!” Гетьман каже: “Дай Боже, аби православні християни поєднались і ворогів хреста Христового викорінили!” Кілька разів повторив: “Коли государ нас не прийме і помочи не дасть, то я вже буду невинен! хіба неволя нас поєднає — так як Волохів!”³³⁴. А за столом і він і всі пили за здоровле государя і за поєднанне (686).

Ноября 9 в 2 годині дня прийшов гетьман на подвірє до митрополита назаретського і до Арсенія, до їх келії, й дав про себе знати. Вони стріли гетьмана за ворітьми з хрестом, і як митрополит з гетьманом вийшов до келії, сів митрополит на головнім місці, а гетьман на лавці, Арсеній на лавці против гетьмана, а писар на лавці нижче гетьмана. А Греків і своїх всіх гетьман велів вислати з келії. І трохи піднісшися, гетьман сказав: “Отці святі, отче митрополит і ти отче Арсеніє, послушайте! Раніш ми посилали до й. м. государя-царя своїх послів, просили у нього помочи, били чолом, щоб він нас прийняв під свою державу. Государ сказав: Добре! гарно прийняв, але так не зробив як нам казав.

³³⁴ “Разве неволя нас совокупит якоже и Волох”. Розуміти мабуть треба так, що аж як гетьман погромить Москву з Татарами, тоді цар поневолі стане його союзником; як се було з Василем Молдавським.

Після того ми післали знову, а государ відповів уже инакше: нібито з королем вічна згода і він не може допомогти! Тепер я ще через вас, духовних людей, переказую до государя на словах, щоб з нами милостиво поступив, прийняв нас під свою державу і поміч нам дав, а я йому буду служити. Нехай нас не пускає до бісурмен ³³⁵! нехай дасть нам про се певну відомість через писанне або через якусь духовну людину, щоб нам було на що надіятись. А коли государ нас не пожалує: під свою державу не прийме і помочи не дасть, що йому буде, як я зложуся з Турками, з Татарами, з Волохами, Мунтянами, Венграми та піду і землю його спустошу так як Волоську?”

Арсеній сказав: “Мости-пане гетьмане ³³⁶! Як ви були в Волохах, проти вас ніхто не виїхав ані вистрілив, і сам воєвода Василь в гори втік. А у нас би вас стріли на границі, не тільки що під Москвою, і пролилося б крові багато! Московська держава не

335 В значінню: нехай не примушує нас піддаватися бісурменам, відмовляючи своєї помочи.

336 В звідомленню Арсенія заховалось багато оригінальних виразів, але чи копіїст, чи видавець поробив у них багато помилок, так напр. “през” передано через “пред”, і т. д. Взагалі його діяльоги дуже кольоритні.

така як Волоська земля, до лісу або в гори з городів би не втікали!” Гетьман на се відповів: “Я вже знаю як з тим бути ³³⁷. Але як государ міні pomoже, то ні кримський (хан) на нього не піде ні Ногаї. Кримський міні казав: хто тобі друг, і міні друг, а хто тобі недруг, той і міні недруг; куди ти підеш, і я піду туди. Але перше треба лядські роги зломити, тоді й Турок наш буде!” А далі: “Я з кримським про те говорив: Що якби государ післав на Ляхів з свого боку? — він тому дуже рад!” ³³⁸.

Арсеній каже: “Мостипане-гетьмане! якже государ піде на Ляхів — переступить хрестне цілуваннє і нарушить вічну згоду?” А гетьман, сидячи за столом говорив: “Отче Арсеніє, посилав я

337 Як собі дати раду з московським військом.

338 Далі Арсеній додає мабуть до сеї ж розмови. “Гетьман говорив, зчаста обертаючись і дивлячись на Арсенія, щоб йому було чути його слова: “Говорив кримський цар: доки ти живий, доти й я, а як тебе не буде, не буде й мене. Отже доки я живий, Татари на Москву не підуть: я не піду й вони без мене не підуть. Давніш цар турецький, на проханнє польського короля післав був до хана, щоб він не помагав козакам: але хан відмовив нечемно, з погрозами, і цар турецький замовчав, бачучи, що й так йому не добре: стільки літ воює з Венетами, а якби кримський цар з козаками пішов (на нього), то ще гірше б було” (с. 692).

до й. м. государя-царя своїх послів, і з того міні сором і ніякої користи, але я на його царську милость надіюсь і в своїй правді стою”. — І нахилившись через стіл почав Арсенієві говорити на ухо, потім перестав, встав з-за столу і перейшовши до кімнати, зачинився, сів і посадивши Арсенія против себе, став говорити: “Отче Арсеніє, ти ото сказав, що государ не може переступити хрестного цілування. А Ляхи легко переступають хрестне цілуваннє — бо їх папа розгрішає від усяких нарушень присяги. Я тобі скажу такий секрет про Ляхів — ти дай знати государеві. Був у короля кримський посол, їхав назад через Волоську землю; з ним їхав польський посол до хана і був у Василя воєводи. Василь воєвода їх напоїв, і вони йому всі секрети свої відкрили. Їде польський посол до хана з тим, щоб той ішов на Москву, а він (король) ударить на Москву з своєї сторони, щоб узяти своє — чим заволодів московський цар. Сьому, отче Арсеніє, вір, се правда! а коли не віриш, я тобі скажу, хто міні писав, і листа його покажу!” І почав гетьман перебирати в кешені листи, та не знайшов того, сказав — “У писаря”. І далі говорив: “З сього нехай зрозуміє государ лукавство лядське — що вони в присязі не певні, папа їм на все розгрішає! А писав се міні Василь, і я се слово переказую з тобою й. цар. вел., а писати і з ким небудь иншим посилати не смію, щоб не

донеслось кудюя небудь до Василя і до хана — щоб Василя і себе з ханом не посварити. А тобі я вірю, бо ти духовна особа ³³⁹, цар. вел. богомолець”. І дуже просив, щоб я се государеві переказав, а більше нікому не говорив. Так казав: “Ти тому, отче Арсеніє, вір, правду — не вигадку тобі кажу; показав би тобі й листа, та нема близько, у писаря. Коли хочеш скажу пошукати”. А Арсеній на те сказав “Вірю, мости-пане, і твоїм словам!”

А гетьман говорив далі: “Ти, отче Арсеніє, говориш, що благочестивий государ не хоче переступати договору задля хрестного цілування. Отже Ляхи переступають, а папа їх у тім розгрішає! Коли государ рахує собі таке діло за гріх, — його благословлять чотири вселенські патріярхи з усім освященним собором, і молитиме за нього Бога вся Грецька земля і всі православні, розгрішать від тої клятви і простять, і більше того — всі будуть за нього богомольцями! Міні се відомо, бо се пише мені вселенський патріярх Партеній царгородський, і Паїсій єрусалимський, і всі благочестиві того бажають: Греки, Сербі, Болгари, Волохи, Мунтяне, щоб нам бути в з'єднанню! Отже коли папа — відступник благословляє і розгрішає Ляхів і від усіх заклинань розв'язує, і Ляхи на те надіються, — то

339 “человѣкъ духовной особы”.

наскільки більше від проклятого папи можуть розгрішати государя наші благочестиві патріярхи, весь освящений собор і монахи? Особливо в такому добрім ділі, що ми благочестиві будемо об'єднані і визволятимемо з неволі церкву божу і християн!”

І далі говорив: “Отче Арсеніє, Ірод присяги додержав і Предтечу вбив, яка йому користь з такої правди? Чи не краще йому було збрехати? А Раав блудниця збрехала, і чи винна за ту брехню? ще й вічне благословенне дістала за ту брехню! А в однім місці написано: Хто бив пророка, той спасся, а котрий не бив, той пропав! Так міг би й государ обстати за нами, бо ми одні християни з вами!” І виходячи з кімнати сказав Арсенієві: “А з тим усім я государеві слуга (холоп) і й. ц. вел. свій поклін посилаю” — і поклонився низько. А вийшовши з кімнати і сівши з митрополитом на старих місцях ще двічі й тричі нагадував Арсенієві, щоб того не забув, що говорилося в коморі.

“А що патріярх писав з тобою, отче Арсеніє, про Шуйского, — щоб його відіслати государеві”, — говорив далі гетьман — “то се річ не велика, щоб і віддати його, тільки у нас нема такого звичаю! Коли б хто забив когось, навіть великого чоловіка, або й самого короля, то у нас не видадуть. А він каже, що забив якогось великого чоловіка, що

забрав у нього якийсь масток” 340. Арсеній сказав: “Не було у нього ніякого мастку, а був він молодий піддячий — по вашому підписок, украв царських грошей 100 рублів і втік до Польщі”. Гетьман сказав: “Се ми від тебе таке чуємо, а інші кажуть, що він когось убив, і нам убійника ніяк не можна видати, а коли так як ти кажеш, що він украв, то у нас єсть таке (правило): таких видають. Тільки я тобі кажу — скажи государеві-цареві: се мала справа!” І далі говорив: “Отче Арсеніє, скажи й. ц. в. одно: Він у мене його (Акундинова) просить, а я віддаю йому, государеві, і себе і всю землю Руську, ще й Польську землю йому очищу; і Татари на його землю не підуть, і Турок буде в згоді й Татари, і всі доохрестні будуть у страху перед ним, государем. Ми йому на те присягнемо! А коли не прийме мене, я поневолі зложуся з Турком, з Татарами, з Венграми, з Волохами і піду на його землю: заберемо все що має!” 341.

Арсеній висловив побожне бажання, щоб до того не прийшло, і гетьман знову вернувся до

340 Се мотив, як бачимо, психологічно дуже близький Хмельницькому, та й Козаччині взагалі!

341 “Государеву землю попленим, что ему, государю, будет”. Не зовсім ясний вираз.

справи Акундинова-Шуйського, доказуючи неможливість видачі:

“Отче Арсеніє, як би то було, коли б я переїхав до государя до Москви, а король став би мене у государя випрошувати, і государ мене королеві видав, а король би мене вбив?” Арсеній каже: “Мости-пане гетьмане, утікачів, злодіїв або забийців видавати — се діло мале, і ніхто того просити не стане, але назвати себе царським сином — се діло незвичайне, і в тім тобі гріха не буде, коли відошлеш його до государя. Про се тобі й патр. Паїсій писав, просив для Божого Гробу, щоб ти того вора відіслав до государя. Писав тобі, що коли то собі вважаєш за гріх, то він тобі то розгрішив, пробачив і той гріх з твоєї душі на себе перейняв”³⁴². — “Та він у мене не називає себе царським сином, а кн. Шуйским, — сказав гетьман, — каже, що втік за вбийство, і прийшов до мене і просив дати йому грамоти до пограничних (українських) городів — щоб його пропускали, бо

³⁴² Цікава і характеристична для тодішньої морали, викривленої всякими церковними прикладами, ся суперечка, де кожда сторона пропонувала другій кривоприсягу і церковне розгрішення (гетьман цареві — в відносинах до Польщі, цар гетьманові — в справі Акундинова), але сама не хотіла брати гріха на душу і рискнути з церковним розгрішенням!

він хоче їхати до государя до Москви; він там почав “воровати” (робити замішанне), і довідавшись йому заборонив; а тепер його тут нема. Але ти, отче Арсеніє, одно скажи (цареві): Як государ нам ту милость покаже, прийме нас в соединенне і поміч дасть, тоді все ніщо! хочби таких ворів десять було, не зможуть вони государеві нічого зробити, і не буде що государеві їх стерегтися: Бог йому скрізь буде помічником, і наші голови за государем. Не тільки що таким ворам буде він страшний, але й найбільшим царям. А такий малий чоловік, що може зробити? хто його послухає? Не велике діло й видати його — але військо на те буде відказувати”³⁴³. І по тих словах гетьман устав і пішов до себе.

10-20 листопада прийшов на подвіре до митрополита і Арсенія писар, і ввійшовши до келії і сівши так заговорив: “Владико святий і пан-отче Арсеніє! прислав мене до вас гетьман, щоб вам потвердити те, що він учора говорив: щоб ви то государеві переказали, і щоб государ нам у тім учинив свій милостивий указ: нехай велить то написати нам ясно, або з якою небудь духовною

³⁴³ Тут в друкованім ряд очевидних помилок: и малое то дело что и выдетъ, только от воска принисловъ.

особою пришло певно і безповоротно про се ³⁴⁴ що ми словесно через вас переказуємо, щоб ми мали надію, що государ нас прийме воединоньє”.

Арсеній сказав, що в сій справі вони могли б післати до царя свого чоловіка; але писар відповів: “Ми тепер своїх послів не пішлемо. Що государ тепер нам відповість — через вас (відповість) ³⁴⁵. Ми раніш до нього прислали, та тільки на великий сором собі. А тепер остаточно посилаємо через вас. Що государ перекаже через вас, духовних осіб, або через когось иншого, кому він то доручить, — відповідно до того і ми будемо поступати”.

Другого дня митрополит назаретський пішов на подвірє Виговського посвятити воду, і з ним Арсеній. Після відправи писар просив їх сісти і показав заготовлені для них листи: для митрополита назаретського про милостиню, для Арсенія про Акундинова-Шуйського. Маємо сю гетьманську грамоту в московських актах в перекладі. По титулі тут читаємо:

Повертав отець Арсеній, строїтель Троїцького Сергієва монастиря до государства твого з наказу свят. патріярха єрусалимського. Ми той лист як від

344 прислалъ истинну безповоротно.

345 что ныне намъ учинит государь - през вас.

святителя — з почесстю прийняли-сьмо, і устні мови від отця Арсенія любезно вислухали, і супроти намов о. Арсенія і листу свят. патріярха про того Тимошку — що тут у нас пробував, без усякої чести, як чоловік плохий і негідний — звеліли ми того Тимошку ніде не приймати, і щоб із наших городів він пішов геть. Бо і свят. патріярх дав нам знати про його негідні вчинки. А що о. Арсеній про того негідника Тимошку і в справах потрібних і вірі нашій православній важних устно твому цар. вел. розповість, — тому зволь віру дати. Ми ж послуги наші твому цар. вел. найнижче віддаємо ³⁴⁶.

Виходячи від писаря, попрощавшись з ним Арсеній ще спитав: “Так мені государеві тільки сказати, що ми його вислали з своєї землі і жити в ній заборонили?” Писар: “Так і скажи”. Арсеній: “Патр. Паїсій писав зо мною до гетьмана, щоб відіслав його до государя, а до інших земель нікуди не пускав. А тепер ви вислали його з своєї землі, а у государя просите милости і помочи! Ану ж государ щось до вас про нього напише, де ви його тоді візьмете? Не добре зробили, що государску ласку до себе забули і за такого вора обстали!” Писар: “Скажу вам як на сповіді! гетьман на нього

³⁴⁶ Додаток 13, дата: з Чигрина ноября 11, титул: гетьман войска Запорожского .

гнівається, і на очі до себе не велів пускати. Велів йому відмовити, щоб ніде в козацьких границях його не було, в ніякім городі, і я дав йому проїзжий лист до полковників, щоб давали йому провідників, подводи і страву. Та й між козаками багато стало на нього (Акундинова) невдоволених і між собою переговорюються, що через от таких і раніш багато крові проливалось”.

Перед обідом Арсеній викликав до себе підписка, питав, де тепер той, що зветься Шуйским? І той сказав: “Поїхав, не знаю куди; говорив нам, що їде в Волохи — я писав проїзжий лист. А чоловік його до Венгрів: казав (Акундинов), що посилає свого чоловіка до Венгрів задля річей: що мовляв лишив у Венгрів одержу, а сам нібито поїде до Волохів — так нам говорив”.

У вечері писар привіз і віддав листи митрополитові й Арсенієві. і сказав: “Понад то посилає з вами гетьман і все військо повинний поклин й. ц. величеству” (13) 23 Арсеній з митрополитом поїхав на Путивль. Розпитував перед виїздом багатьох про Акундинова, і всі казали, що поїхав на Угорщину³⁴⁷.

Подробиці виїзду Акундинова з України не

347 Христ. Чт. ст.692.

відомі; не знати чи виїхав тоді чи згодом ³⁴⁸. З Семигороду поїхав до Швеції, щоб бути ближче до Пскова, де йшло тоді повстання, в дуже гострих формах (літом прийшло до формальної облоги Пскова царськими військами, і замішання потім тягло ся весь рік). Був в Ревелі, відти приїхав до Стокгольму, і тут дізналися про нього московські люде, а царське посольство стало добивати ся його видачі. Дістало до рук одначе тільки його товариша Костя Конюховського, і той на муках в Москві розповів одісею Акундинова. Про побут його на Україні він оповів, що Виговський виявив до Акундинова велику приязнь — став його другом і названим братом, і через нього він має велику надію на Українців, — се властиво одинок, на що він може рахувати. За порозумінням з Виговським Акундинов писав до хана, щоб той його прийняв до себе, але хан йому нічого не відповів. Тоді почувши про псковське замішання, почав просити гетьмана, щоб він написав про нього до шведської королеви, але гетьман відказав, що у нього нема зносин з шведською королевою, але може написати за нього до Ракоція.

³⁴⁸ Весною 1651 р. греки бачили його в якимсь “руським монастир” (акты ЮЗР. III. 449), може в тім-же Скиті Маневським.

Акундинов тим часом вернувся до Ревеля — щоб бути ближче до Пскова, і його там арештовано, але таки Москві не видано, а випущено, і він виїхав, здається до Прусії, а відти до Голштинії. Тут одначе вислідили його купці з Любека, що сподівалися за се царської ласки; за їх вказівками зараз кинулась туди московська дипломатія, і тутешній герцог Фрідріх (з ольденбурської династії, з котрої походять данські королі і різні ольденбурські принци російського царського дому) показався менше принципіальним, ніж козацьке військо. В заміну за неприємні для голштинського уряду документи, що були в руках московського уряду, він згодився видати Акундинова. При кінці 1653 р. його привезено до Москви; він пробував себе позбавити життя, але його пильновано, і до того не допущено. Допитували на муках і потім четвертували ³⁴⁹.

Вісти Унковського і Суханова, політична ситуація при кінці 1650 р., посольство ракоція, політика лупула.

³⁴⁹ Про се у Соловьева X с. 1648-9, і новіше у Форстена, Сношенія Швеції и Росії во второй пол. XVII в., Журналь Мин. Нар. Просв. 1898, II с. 224 дд.

Посольське звідомленне Унковського з жовтня 1650 р. і вісти Арсенія з листопаду містять іще деякі інтересні відомости з сучасного українського життя, які треба тут згадати, в звязку з іншими звістками.

З поворотом з молдавського походу гетьман розпустив військо, але наказав щоб усі мали готовий запас і коней годували ³⁵⁰. Ніде війська зібраного нема — тільки двом полковникам, від Камінця подільського велів гетьман бути на великій обережності ³⁵¹.

В сусідстві Чигрина (“під Чорним лісом”) Татар нема: гетьман велів їм кочувати дальше. На правім боці кочують Татари білгородського улуса на Жовтих Водах, верст 150 від Чигрина. На лівім березі Татари з Білгородських улусів кочують на Вовчих Водах. А ті улуси, що кочували від Перекопу над морем, до Калміуса і Керчи, тепер за порозуміннем гетьмана з ханом перейшли з сім’ями

³⁵⁰ Се ж оповідав служебник Протасєва, приїхавши з Чигрина 18 (28) жовтня: “При нім у Чигрині витрублено, щоб козаки коней годували і пильнували на службу: скоро йти в похід, а куди — напевно невідомо, мабуть буде війна з Поляками. Звідомленне посольства Протасєва.

на кочовку на Орель, Ворскло і Псьол, — кочують за дві милі від Полтави і далі, трохи не до Дніпра, за 20-30 верств від козацьких городів. Одні кажуть, що перейшли вони сюди через саранчу, що у них траву з'їла, а інші — що бояться Калмиків і перейшли умисно ближче до козаків. Гетьман дозволив їм приїздити в городи й купувати всяку поживу. Кажуть, що їх 12 тис. 352

Кисіль одержав був від свого конфідента з Чигрина відомість, яка його страшенно була затрівожила: про польське посольство, вислане до Криму з секретним дорученням розвести Татар з козаками, ще перше ніж посол доїхав до Криму, стало відомо Хмельницькому, і привело його в старшній гнів. Він вислав зараз свого посла дякуючи ханові, що він не послухав тих намов, і просив його бути готовим в похід з усею ордою, скоро тільки ріки стануть, — очевидно в похід на Польщу. Сю відомість, мовляв, потвердив гетьманові й київський полковник Антін, що повертаючи з Царгороду здибав в дорозі того

352 С. 355. Сі вісти потверджували пізніші московські вістуні в падолисті Богато Татар стоїть в Полтаві, Опошні, Лютенці, Куземині, хочуть іти з литовськими людьми на московські країни, оглядають пограничні укріплення й вивідуєть їх силу. Сівськ. ст. № 129 л. 137-8.

польського посла, і від очаківського бея довідався про зміст його посольства. Думаю, що тут мова про посольство Бечинського, що вислав Потоцький до Криму коло 10 жовтня. Кисіль поспішився з *dementi*, присягаючи Хмельницькому що се неправда, разом послав переляканого листа до короля, очевидно вивідуючи ся — чи дійсно не пущено за його спиною такої розривчатої бомби ³⁵³. Але тривога була, очевидно, фальшива — звідомлення Унковского і Арсенія свідчить про се цілком певно.

Що до польсько-українських пограничних відносин записує, що він бачив і чув, переїздячи через Браสลавщину в листопаді, Арсеній Суханов. Як були з митрополитом назаретським на обіді у полковника Нечая в Браславі, принесено йому листи від сотників з польської границі, і Нечай читав їх в голос: сотники просять прислати їм на границю в підмогу “кілька хоругов”, бо Ляхи натискають “лукавством, ніби то через голод”, військо лядське переходить лінію, і до Камінця прийшло не мало війська. Лянцкоронський вибирається з великою потугою на своє браславське

³⁵³ Лист в Осол. 225 л. 337 об., без дати, і в 2286 л. 101 з датою 14 жовтня, але я не дуже вірю сій даті: може бути пізніше.

воєводство, а староста винницький на своє староство, й інші пани їдуть до Винниці на соймак. Супроти того Нечай при Арсенію ж велів своєму писареві повідомити про все гетьмана, а сотникам свого полку розписати, щоб ішли з свого боку на польську границю, “в підмогу місцевим пограничним сотникам”.

Дорогою по всіх містах, від різних людей Арсеній чув, що козакам всім велено бути на поготові, мати всякий запас і коней ситих: бачили в переїзді як їх випасають, тільки не відомо куди буде похід. Про Татар говорили, що вони живуть “смирно” між козачими городами, і до городів приїдять, а українські купці їздять з товарами “без боязни” навіть і до Очакова. Гетьман на обіді казав, що він післав по Орду, а інші люди казали, що Татари підуть на Литву під Смоленськ, займуть і московські городи, але воювати не будуть, тільки “корм” вибиратимуть ³⁵⁴.

З Волощиною, мовить Унковский, стало повне замирення. Пять татарських значних людей, що приїхали з гетьманом з молдавського походу, виправлено до Криму, “щоб на будуче Волоської

землі нічим не кривдили” 355 — очевидно з повідомленням, що Запорозьке військо прийшло з господарем до повного порозуміння.

В сій справі 13 (23) жовтня приїхали до Чигрина послы господаря: митрополит сучавський і спатарь (мечник) Чеголя, щоб умовитися в справі шлюбу гетьманича Тимофія з Лупулівною. На обід, як приймав їх гетьман, були закликані польські шляхтичі, які поприїздили в ріжних справах, і Акундинов псевдо-Шуйский. В переговорах стало на тім, що весілля буде третьої неділі по Різдві, в котрімсь пограничним місті: або в Ямполі або в Могилеві. Про посаг не було умови: що дасть господар на весілля за донькою, так і буде. З тим 18 (28) послів відпущено 356.

Децо додає до сього Арсеній. Він записує, що того дня як він поїхав з Яс — могло то бути 24 або 25 жовтня н. с., приїхав до воєводи Василя турецький посол. Докладно довідатися, з чим він

355 Акты с. 351

356 VIII. 347 і 352. Про се посольство, очевидно, оповідав служебник Протасьєва, що приїхав з Чигрина 18 (28) жовтня: при нім приїхали до гетьмана послы волоського господаря і з ними митрополит; прислані вони до гетьманового сина від доньки його (господаря) з обручальним перстнем.

приїхав, Арсенієві не вдалось, а так казали, що приїхав він потішити воєводу в його смутку (з приводу поруйнування країни), сказати, щоб доньки за Хмельниченка він не давав, і що візир без відома султана дав був ханові наказ воювати Молдаву - за се султан його і з візирства зсадив. Воєвода Василь повідомив про се Б. Хмельницького і побоюючися якого небудь лиха від Турків просив його прислати 300 козаків для охорони. Гетьман післав йому тих 300, а весілля призначено на Різдво; приїздив до гетьмана для сих і інших тайних актів митрополит сучавський Варлаам (693).

Від Ракоція — у відповідь на посольство гетьмана з-над Прута, висланий був 30 жовтня Ладислав Уйлакї; він їхав разом з гетьманським послом і людьми Тугай-бея. Заховалась дана йому інструкція ³⁵⁷. Йому доручалось запевнити гетьмана в добрих відносинах і настроях Ракоція, його вдоволення з закінчення молдавського інциденту, що до Семигороду. Ракоцій висловив надію, що Лупул, звязаний союзом з Хмельницьким, і Семигородові буде кращим сусідом ніж досі. На запитаннє, руба поставлене послом Хмельницького: чи на випадок нової війни з

357 Transsylvania I c. 118-122.

Польщею він може рахувати на активний виступ Ракоція (що в попередній компанії не оправдав надій, покладених на нього козаками), посол мав дати зрозуміти, що Ракоцієві не так легко виступити активно, маючи наоколо себе стільки неприязних або непевних сусідів, і що гетьман мусів би наперед забезпечити йому добрі відносини з ханом і що-найменше - приязну неутральність Туреччини, як то він уже перед тим переказував через Маріясі. На висловлене гетьманом побажання, щоб його син міг жити на дворі Ракоція (може з огляду на бажання його нареченого тестя що до більшої оглади майбутнього зятя), посол мав висловити повну готовність Ракоція його прийняти, і навзаєм нагадати уже раніше дану гетьманом обіцянку — прислати Ракоцієві сотню добрих козаків, з двома офіцерами — старшим і молодшим. Коли б спитали про платню, посол мав би сказати, що вони будуть діставати по 4, півпята, найбільше 5 угорських золотих — відповідно їх службі, старший офіцер у-двоє, молодший — в півтора рази проти сього. Було б добре, коли б посол міг привести їх з собою — порадившись з гетьманом, яку для того дорогу собі вибрати.

Хмельницький, як ми вище бачили, похвалявся Унковському, що він з господарем

помирився “хоть и на вѣкъ”³⁵⁸. Але в дійсності Лупул був зовсім не миролюбно настроєний. В Варшаві оповідали, в жовтні й листопаді, що він горить бажанням відомстити ся козакам і Татарам, збирає військо, просить свого зятя Радиви́ла найняти йому як більше вояків, і домагається від короля, щоб Хмельницького укарано за його напад на Молдавію³⁵⁹. Конкретніше про се інформує згаданий уже лист Потоцького до короля з 22 жовтня³⁶⁰. Він оповідає тут, що одержав був від Лупула листа, де той скаржився на інтриги, що ведуться против нього на царгородським дворі, і просив дозволити йому найняти в землях Польської корони за свої гроші три тисячі вояків³⁶¹. Потоцький посилав свого конфідента Яскульського до нього, щоб довідатись докладніше, про що Лупул, видимо, не хотів дуже виразно писати в листі. Лупул дійсно доволі щиро з’ясував своє

358 Акты VIII с. 350.

359 Жерела XVI ч. 169, 171, 173.

360 Жерела XII с. 140 = Міхалов. с. 576.

361 Се посольство від Лупула записано в відомостях з обозу під днем 3 жовтня — вище с. 99.

становище і свої настрої. З його слів, виходило, що він безвихідно вагався між старою політикою союзу з Польщею і страхом перед пімстою Хмельницького. З другого боку - не міг оцінити також, наскільки союз з Хмельницьким може йому допомогти або ні на султанським дворі, де йому приходилось відбудовувати своє становище, сильно захитане молдавською кампанією. Він уважав, що сю біду в значній мірі накликали на нього сусіди-товариші, турецькі васалі: господар мунтянський і князь Ракоцій. З Хмельницьким він замирився й пристав на всі його умови не маючи виходу: над шиєю його меч висів, від котрого неможна було ухоронитись. Дуже рад би визволитись від обіцяного шлюбу з гетьманичом — коли б король поміг йому в тім. Напр. якби він наказав Хмельницькому залишити сей плян, мотивуючи тим, що таке посвояченне поставило б його, Хмельницького в підозрілім світлі. Взагалі Лупул запевняв, що поскільки б він мав підтримку короля, постільки б вірно тримався лінії польської політики; коли ж такої підтримки не буде, прийдеться лявірувати супроти Хмельницького. В кождім разі, для скріплення своїх звязків з Польщею, просив надати йому польське горожанство ("індігенат"), і Потоцкий дуже за сим просив, як ми бачили (може й автором сього пляну був).

Сю офіційну реляцію Потоцького доповнює кількома штрихами не раз цитований уже вище камінецький ректор, в листі писаним в тих же днях (20 жовтня). Він пише, що Потоцький висилаючи Яскульського 9 жовтня, додав йому пішу роту, з 100 чоловіка, щоб приставити Лупулівну до Камінця, і тим способом запобігти її шлюбіві з Тимошем³⁶². Треба сказати, що син гетьмана Потоцького, Петро, староста камінецький, в польських кругах теж уважався претендентом на руку Лупулівни (так само і польний гетман Каліновський), і тим пояснювалося таке незвичайне заінтересованне коронного гетьмана її заручинами. Але Лупул, очевидно, не відважився на такий різкий крок, що до решти зіпсував би його відносини з Хмельницьким.

На султанським дворі плян посвоячення нового васаля Отоманської Порти з її старим підданцем Лупулом був також предметом глибоких політичних міркувань, керманичі турецької політики ніяк не могли знайти відповідного становища. Про се довідуємося з реляцій австрійських агентів австрійські двірські круги дуже журили ся тоді тяжким становищем Польщі, і з огляду на балканську політику їх також дуже

362 Міхалов. с. 575.

займало питання, які зміни в політичній ситуації може за собою привести перехід України в систему васальств Порти. З цього становища утворення династичного зв'язку між новою українською династією і володарем волоцьким, можливість династичних претенсій України на Волощину і т. д. дійсно відкривало не маловажні перспективи, і тим пояснюється такий незвичайний інтерес до долі Лупулівни. В зв'язку з тим довідуємося і про різні зміни в настроях Порти до нашого українського двору та їх мотиви.

19 падолиста пише цісарський посол в Царгороді, що Порта ніяк не хоче згодитися на шлюб Лупулівни з гетьманичем, але боїться, що коли буде робити в сім труднощі, се викличе невдоволення козаків. Лупул оправдується, що мусів обіцяти руку доньки в безвихіднім становищі. Порта радо б відставила б його, але очевидно, не знає, яке враження се зробить на васалів-союзників: гетьмана і хана — які там відносини усталилися після молдавської кампанії³⁶³.

Три тижні пізніше доносить він, що досі Порта не згоджувала ся на шлюб Лупулівни з гетьманичем, але кінець кінцем, щоб не знеохотити тим козаків і хана дала на се згоду; се скріпило й

363 Жерела XII с. 146.

становище Лупула, а то вже на його місце був готов інший воєвода. Порта одначе не вдоволена з сих перспектив: боїться, що козаки за поміччю Татар заберуть Волощину, і жалкує, що рік тому не розпорядилася долею Лупулівни инакше.

Кілька день пізніше (13 грудня н. с.) він додає: свідомі люде вважають, що сей шлюб нічого доброго не принесе. Лупул чоловік лукавий, і хоч удає, що він се робить против волі, але можливо, ще се його власна інтрига. Хто знає, чи за поміччю козаків і Татарів не веде він гри про польську корону: чи не хоче цілком придушити Річпосполиту, і або самому нею заволодіти, або свого будучого зятя (Тимоша) посадити королем? Зараз по святах мусить бути се весілля, і воно може наробити великого пожару! Лупул захоче показати свою ненависть Ракоцію, і се може окошитися і на Угорським королівстві 364.

З Молдави, з Бакова якийсь безіменний агент доносить до Польщі в перших днях грудня: Господар волоський збирався прислати свого посла на сойм, але відстрашений погрозами Хмельницького, відложив сей намір, і не слухаючи порад своїх вірних приятенів і сусідів, цілком здався на приязнь Хмельницького. Запропонував

йому, що видасть доньку за його сина і визначив весілля на останній день січня. Завтра посилає свого братанича до Хмельницького, щоб він зіставався у нього закладнем, поки син Хмельницького не повернеться ціло з весілля. Ми (себ то Молдаване, очевидно) сподіваємося, що з сим весіллям добилися до тихої пристані, і з могутністю Хмельницького не тільки що ціле Польське королівство, але й цілий світ завоюємо скоро ³⁶⁵.

Але реалізація сього пляну не представлялась ні простою ні легкою, і можливість нової козацької виправи по молдавську Гелену далі висіла в повітрі. Потім на якийсь час заходить антракт: справа женячки Тимоша сходить з порядку дня. Були здогади, що турецький двір перебив її, виписавши господарівну до Царгороду, щоб зняти з черги сей плян, що здавався таким необчисленим в своїх наслідках, але сучасні документи не potwierджують сього; весною 1651 р. побачимо її в Ясах.

Та весняна війна 1651 р. могла вплинути на се, що увагу було відвернено від неї, і плян посвоячення гетьмана з Лупулом знову став на чергу тільки через півроку після білоцерковського замирення.

³⁶⁵ Тамже с. 147, лист був пересланий цісареві з Варшави, мабуть се він читався на засіданні сойму — тамже № 142.

Турецьке посольство, лист гетьмана до порти 1 грудня 1650 р., грамота султана з ребіу-ль-евель 1061 р., султан потверджує васальство Хмельницького, київські балачки.

Як постійний мотив в царгородських реляціях з зими 1650 р. проходить, що Порта дуже цікавиться своїм новим союзником і підданцем, козацьким гетьманом, і робить усе, щоб його до себе тісніше привязати, перед усім — з огляду на тодішню свою війну з Венецією. Се розумілося в Венеції, і через її незвичайно спружисту, безсумнівно найкращу в тодішнім світі дипломатію — робило великий шум в політичнім світі. На жаль, бракує нам безпосередньої українсько-турецької кореспонденції з сих місяців, і тому варто принотувати тут і ті принагідні звістки, що стрічаються в інших джерелах.

Бачили ми вже вище звістку австрійського резидента (з 10 жовтня н. с.) про дуже прихильну авдієнцію дану козацьким послам — не вважаючи на несподівану і незрозумілу для султанського дивану вість про напад козаків на отаманську провінцію — Молдаву. Козацьких послів обдаровано кафтанамі і ріжними розкішними уборами. Резидент називає сю авдієнцію

прощальною ³⁶⁶, але козацькі послы не всі були відправлені, декотрі зістались в Царгороді, як постійні резиденти, для звязку; одержали від султана окремих двір і все потрібне. На Україну ж були вислані султанські послы з ріжними виявами ласки і поважання — десь в місяці жовтні, в другій половині.

Арсеній Суханов був свідком їх приходу до Чигрина і дає докладну дату їх приходу 16 н. с. листопаду ³⁶⁷. Він розпитував кого міг про се посольство, і те що почув, розповідав так. Раніш прислав до гетьмана дож (“принцип”) венецький, щоб йому гетьман дав людей на поміч против турецького царя: аби вони наступали Чорним морем тим часом як Венеціяни держать бльокаду на Середземнім. Прислав дарунки і обіцяв велику плату тому війську. Але гетьман відправив венецького посла з нічим: відмовив і війську, тому що мовляв — йому самому потрібне. Коли про се довідався візир, він не питаючи султана післав посла до гетьмана з подякою, що він не дав помочи Венеції, а гетьман, відправляючи сього турецького посла, післав до султана свого посла. Султан

³⁶⁶ pro valedictione, Жерела XII с. 139.

³⁶⁷ Христ. Чт. с. 683.

прийняв сього посла з великою честю, дарував його так, як ніякого іншого посла ще не гоноровано. А відправляючи гетьманового посла, султан післав до гетьмана свого — “від свого лиця”. В дарунку він привів два коні турецькі, оправну шаблю і “топор”. Які справи були йому доручені, Арсеній розвідати не міг, але багато людей йому говорили, що се гетьман таж присипляє султана своїми приязними заявами, тільки щоб напасти на нього несподівано при добрій нагоді 368.

Так се був поворот з царгородського посольства київського полковника Антона, що вернувся з султанськими дарунками, в супроводі турецьких післанців (як побачимо з дальшого - був то знову той сам Осман-ага з товаришами).

Грицько Канівець, котрого брат їздив в сім посольстві з полковником Антоном, бувши в Путивлі переповідав, що йому сказав брат:

Гетьмановим послам у турецького султана честь і жалування було велике, і дарунки гетьманові з тими ж послами султан післав не малі, і на словах переказував: коли у гетьмана з польським королем згоди не буде, нехай він з усім військом Запорозьким піддається йому, турецькому султанові: він його пожалує великим жалуванням. І

козакам се відомо, що Грекам від султана ніякої тісноти нема, а козакам від султана буде ласка ще більша. Патріярх же єрусалимський Паїсій з-часта гетьманові пише і дуже наказує, щоб він турецькому і кримському ніяк не піддавався, а коли йому прийшла тіснота від Поляків, аби просив государя (московського), щоб прийняв його під свою руку 369.

В Варшаві в середині грудня н. с. оповідали, що Хмельницький збирався вислати спеціальних послів на сойм, але се перебив приїзд до нього двох турецьких послів, що мали порозумітися про обопільні відносини, — під впливом їх він почав говорити, що не має що робити ні з Річчю-посполитою ні з королем; чим володіє, здобув то своєю силою і своєю шаблею. 370 Очевидно про сих же висланців султана доносив інформатор з Бакова, що Отоманська Порта вислала до Хмельницького свого чауша, обіцяє йому на весну прислати корогву як свому Васалеві, і дала знати иншим своїм васалям — ханові, господарям молдавському і мунтянському і князеві семигородському, аби не гаючися помагали

369 Польські справи 1651 р. ст. 1 а.

370 Жерела XVI с. 99.

Хмельницькому, в чім він буде потребувати ³⁷¹. В Варшаві ж уже в 20-х днях листопада н. с. оповідало ся, що Хмельницький одержав від султана корогву, зложив йому присягу на вірність і приобіцяв піднести зброю не тільки на Польщу, але й на інші сусідні держави і зробити їх данниками. Отоманської імперії ³⁷². Одержав за те від султана титул “сторожа Отоманської Порти” ³⁷³. Кисіль доносив королеві, як про се розповідали в Києві і Чигрині, по свіжим слідам його повороту. Посольство мало подякувати султанові за дозвіл ханові помагати козакам, і просити, аби новим “еміром” (наказом) потверджено, щоб Орда помагала козакам, а козаки навзаєм будуть готові на всякі послуги Орді, коли вона того буде потребувати. Антона прийнято “більш ніж ласкаво”, зараз вислано емір, з тим додатком, що також і сили румелійські, мунтянські, волоські мають бути

371 Жерела XII с. 147

372 Жерела XVI с. 96, реляція нунція з 27 листопаду.

373 Лист Кисіля Ос. 225 л. 387-2286 л. 101, як вище. “Все се я видовбав з того-ж джерела звичайним молотом”, кінчить Кисіль сю реляцію, розуміючи, очевидно, своїх платних агентів.

готові (в поміч козакам), коли сього буде потреба. В Константинополі визначено двір, аби (козаки) тримали своїх резидентів. До Чигирин прислано з чаушом, при тім же київським полковнику коней турецьких в уборах. Спустошенне Волоської землі Татарами і козаками пробачено. Чауш турецький, що тепер приїхав, зістанеться в Чигрині якийсь час — чи то з наказу візира, щоб розвідатись, що тут між нами буде діятись, — чи з волі гетьмана запорозького” 374.

Гетьман з старшиною відповіли на сі знаки султанської ласки новою серією грамот — їх постарали ся слідом виловити польські агенти, і в лютім 1651 р. польський уряд — що мав в повних копіях, а що в султанських витягах, переслав московському урядові, щоб відвести його від яких небудь звязків з козаками. Привезено їх з Царгороду до Польщі 20 січня 1651 р. Дата листу до яничарського аґи, одержаного в повнім тексті: 1 грудня 1650 в Чигрині. В сім листі гетьман дякує за ласку показану його послам султаном 375 — він

374 Записки Альбрехта Радивиля, під місяцем листопадом — виривки у *Hurmuzaki Dokumente*, Sup. II т. III. с. 30.

375 Гетьман згадує ніби то за листи султана, привезені Осман-аґою, але здається міні, що се недобрий переклад: коли б дійсно був лист від султана, а не тільки устно